

માણસનત વેપાર, યુદ્ધ, સુલેહ, વિદ્યાન, કળા એ બધાં કાર્યોમાં ગુણતાન હોય એમ બારો છે; પરંતુ માણસનતને ખરું મહત્ત્વનું એકું તો એક જ કાર્ય છે, અને તે જ કાર્ય તે કરે છે. એ નૈતિક સિદ્ધાંતો વડે પોતે જીવે તેમનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે એ કાર્ય. નૈતિક સિદ્ધાંતો ધરાપૂર્વથી અસ્તિત્વ ધરાવતા આવે છે. માણસનત માત્ર પોતાના લાભની ખાતર તેને વિશદ (=એની ન્યહાસ સમજણ) કરી લે છે.

— હોલ્સ્ટેડ (સ્વર્ગ કરાણુ તુ ? માથી)

ॐ

ન હોષ જે રેણુ અમુરુ ।

તેં તુમં નરણેં વાતારા ।

સમર્થ ન દેવો દુમરા ।

.. .. તુજવાચૂનિ ॥

આર્જિકો વણના નમસ્વાન ।

વણનાચેં સ્તવન વરુ ।

જયજયાર્જી થો ગુરુ ।

અગાધ મહિમા ॥

તુજ વિણ અન્ય ન દેવો કોણી ।

મ્હણોનિ આણિકાતે ન માર્તી ।

હા મસ્તક તુજિમે ચરણી ।

ઠવિલા સત્ય ॥

(પરમામૃત)

અનુક્રમણિકા

ગ્રીષ્મ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના ૫

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના ૫

પ્રસ્તાવના ૮

વિભાગ ૧ લો

૧. કેળવણી અને શિક્ષણ ૩
૨. 'કેળવણી' અને 'વિનય' ૬
૩. કેળવણી અને વિદ્યા ૮
૪. કેળવણી અને વિજ્ઞાન ૧૦
૫. કેળવણી અને વિવેકબુદ્ધિ ૧૬
૬. કેળવણી અને આક્રમણ ૨૨
૭. દ્વિદિયોની કેળવણી ૨૭
૮. કલ્પનાશક્તિની કેળવણી ૪૨
૯. પ્રજ્ઞા ૬૨
૧૦. તર્કશક્તિ ૬૮
૧૧. બુદ્ધિ ૭૭
૧૨. સત્ય નિર્ણયો ૭૯
૧૩. શ્રદ્ધા ૮૯
૧૪. વિકાસના પ્રકારો ૯૯
૧૫. વિકાસના માર્ગો ૧૧૭
૧૬. જીવનમાં આનંદને સ્થાન ૧૨૫
૧૭. એ કેળવણી તે કઈ? ૧૪૨

વિભાગ ૨ જો

૧. કૃતિકાસ વિષે દ્રષ્ટિ ૧૬૧
૨. વિકાસવિચારણી દ્રષ્ટિએ વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ ૧૭૪
૩. વિજ્ઞાન વિષે ચેતના ૧૭૮
૪. ભાષાજ્ઞાન ૧૮૧
૫. સાહિત્ય, સંગીત અને કળા ૧૮૬
૬. સામુદાયિક ઉપાસના વિષે વ્યાવહારિક અર્થો ૧૯૬
૭. ઓરેજવાળી ૨૦૫
૮. આંક શીખવવા વિષે સૂચના ૨૩૫

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ આવૃત્તિમા ભાષાને વધારે સહેલી કરી છે, જે ત્રણ નિમધોનો હમ થોડો ફેરવ્યો છે, અને 'ઇતિહાસ રિપે દષ્ટિ'વાળા લેખમાનો આલેખ બદલ્યો છે એ આલેખ પ્રગ્નજોના ઇતિહાસના અનુભવથી શોધેનો છે, તથા તેમા ખતાવેલા કાળવિભાગ કે ગુણવિભાગ પ્રમાણસર મતાવેલા છે એમ સમજવાનું નથી અભ્યાસની દષ્ટિ સમજાવરા પૂરતો જ એનો ઉપયોગ સમજવો.

વર્ધા, અગ્ર મુદ્ર ૧૫ સ ૧૯૫૫

તા ૪-૪-'૩૮

કિશોરલાલ ધન મશરૂવાળા

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

સાન વર્ષ પત્રી આ પુસ્તક સુધારવા માટે હું ફરીથી વાંચી ગયો છું 'કૃપનાશક્તિની કેળવણી'ના પ્રકરણને અતિ એક વારાની નોંધ, જે સ ૧૯૮૩મા જ મે લખી રાખી હતી તે જ ખાસ નોંધરા યોગ્ય સુધારો છે તે ઉપરાંત 'આધુનિક ઉપાસના રિપે વ્યાવહારિક ચર્ચા' તથા 'સ્ત્રીકેળવણી'ના બે પ્રકરણો નવા છે અને કેટલીક નાનકડી નોંધો અને ઉમેરા છે. નળી, ભાષાની દષ્ટિએ પુસ્તકમા સુધારા કર્યા છે, પણ તેથી પુસ્તકની વિચારવરણીમા ફરક પડતો નથી ભાષાના સુધારાઓ કરવામા કેટલાક મિત્રોની મદદ મળી છે તેમનો આભાર માનું છું.

આ પુસ્તક પર ઝીણી અને સ્પષ્ટ ટીકા એક બે ખાનગી મિત્રો ઉપરાંત કનિશ્રી નાનાલાલ તરફથી મળી હતી મિત્રોએ પોતાની ટીકાઓવાળી પ્રત જ મને પહોંચાડી આભારી કર્યો હતો એ માટે એમનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું અને બીજા સમજાવી પિત્રાનોને પણ એની જ મદદ કરવા નિવેદી કરું છું.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામા કરેલા એક ઉપેખ માટે અને વારંવાર પ્રશ્નો પુછાયા છે એમા એ મતનમના શબ્દો આવ્યા છે કે,

મારા ગુરુએ મને વિચારની એ 'દષ્ટિ' આપી અને એક 'કસોટી' બતાવી મેં ધાર્યું નહોતું કે, આમ વખવામાં હું કોઈ ગુપ્ત જ્ઞાન મળ્યાનું સૂચની રહ્યો છું એમ વાચકોને લાગશે પ્રસ્તાવના અને નિમંણી વાચતા એ સ્પષ્ટ જ થશે એમ મને લાગ્યું હતું પણ એમ મારું લખાણ નથી સમજાયું એમ જોઉં છું, તેથી વધારે ખુલાસો અહીં કરું છું 'વિચારની દષ્ટિ' તે તર્ક, કલ્પના અને અનુભવ ત્રણેના બેઢની, અને 'કસોટી' તે બાવનાના નિકાસની સત્યના શોધન માટે તેમ જ તેમાં દૃઢ સ્થિતિ થવા માટે એ બંને અનિવાર્ય છે આટલો ખુલાસો પૂરતો થશે એ આશા છે

મુખપૃષ્ઠ પર જણાવ્યા પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં કેળવણી વિષે છૂટક નિમંણી જ છે કેળવણીને લગતા મર્ફ વિષયોનું સાગોપાંગ વિચાર કરનારું એ શાસ્ત્ર કે માધ્યમપુસ્તક નથી એનો મને સારી રીતે ખ્યાલ છે બીજા વિભાગના પ્રશ્નોને વિશિષ્ટ પ્રશ્નો જણાયા હોય તો ગણી શકાય બિન્ન બિન્ન વિષયો પર એ જાતના નિમંણી દાખલ કરી 'પાયા' પર ચલવાની 'ધમાગત'નો નકશો પણ મારે રજૂ કરવો જોઈએ એમ એક મિત્રે સૂચના કરી હતી પુસ્તક લખ્યું તે વખતે જે જાતની શિક્ષણપદ્ધતિમાં હું શકાયેલો હતો, તેમાં આજ રહ્યો હોત તો કદાચ એવું દર્શક થાત પણ આજે તો સંજવ લાગેતો નથી

એક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે તે આ કેવી કેળવણીના આ 'પાયા' છે? પોતાની કે વિદ્યાર્થીની? પ્રસ્તાવના અને ૧૭મું પ્રકરણ વાંચીએ તો કેવળ પોતાની જ કેળવણીનું આ પુસ્તક જણાય છે અને બીજાને કેળવવાની આકાંક્ષાનો નિર્ભય કરતો હોઉં એમ લાગે છે ૫મું આકાંક્ષાના પ્રશ્નો શિક્ષક વિદ્યાર્થીના સંબંધને ખ્યાનમાં ગણીને લખેલા જણાય છે માટે આમાં વિરોધની રાક્ષા આવે છે

આવી રાક્ષા હાની એ મને કમઝાઝ જણાય છે મારો પોતાનો મત તો આ પ્રમાણે છે 'પાયા'માંથી સ્વકેળવણીને ઉપયોગી બાબત મળી શકે એ સારું છે પ્રસ્તાવના એ રીતે વાંચી શકાય એવી છે જો સ્વકેળવણીને ઉપયોગી આમાં કશું જ ન હોય તો એ કેળવણીનું પુસ્તક ૫મું ન દોર્ષ મહે કાગળ કે, અગ્ની કે ખોટી મારી એવી દૃઢ

માન્યતા છે કે, માણુમ જે કાર્ષ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમા પોતાનોયે આધ્યાત્મિક નાભ રહેલો હોય છે જ, અને જે એ લાભ દિ રાખીને તે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે એ પ્રવૃત્તિનેયે વધારે શોભાવે છે એ રીતે જે શિક્ષક માણની કેળવણીના પ્રયત્નમા પોતાની કેળવણી પ્રવાનુ આધન સમાયુ છે એમ સમજે તે તે માણકને કેળવણીમાયે વધારે સફળ થાય છે એ રીતે આ પુસ્તકમા સ્વકેળવણીને ઉપયોગી સૂચનાઓ મળે તો તે એનો હોય ન નાગવો જોઈએ

જતા, 'પાપા સ્વકેળવણી કરવા મથનાર માટે લખાયુ નથી દરેક દેકારો કેળવણી લેનાર માણક અને તેને કેળવના મથનાર એક શિક્ષક સ્પષ્ટપણે નજરમા રહેના છે પોતાના હાથ તમે રહેવા બાળકને કેળવના માટે કેળવણી સમર્થી ત્રિયાંગેમા શિક્ષકના મનમા રહેવાની કેના પ્રમારની સ્પષ્ટતા જોઈએ એ જાણ કરવાનો આ પુસ્તકમા પ્રયત્ન છે એમલે 'પાપા સ્વકેળવણીનુ પુસ્તક નથી, તેને સહાયક બલે હોય

જાણી, સ્વકેળવણીની દૃષ્ટિ લઈએ કે બાળાની કેળવણીની દૃષ્ટિ લઈએ, દરેકમા કેળવણી લેનારને સામાજિક જીવન જાણવાનું છે એ વાત એકે નિમિષમા ભુનાઈ હોય એમ મને લાગતુ નથી કેળવણી લેનાર સમાજનુ ઉપયોગી અસપન કેમ બને—એ જાણતુ કયાયે વિસ્મરણ નથી ઉત્ક પોતાની ઉન્નતિ અને સમાજોપયોગી જીવન વચ્ચે વિરોધ છે એની જે ધાર્મિક માન્યતાઓ રહેલી છે એમા કયાર્ષ જૂન રહેલી છે એમ દેખાડના પ્રયત્ન છે જમા સામાજિક જીવનથી પોતાની ઉન્નતિમા વિરોધ આવતો લાગતો હોય તમા કા તો સમાજના પ્રયાણના આદર્શમા અથવા સ્વકલ્યાણના આદર્શમા અથવા પોતાની કેળવણીમા કયાર્ષ જૂન રહેલી હોવી જોઈએ

એક બીજે પ્રશ્ન પૂછવામા આવ્યો છે કે આ પુસ્તકમા ધાર્મિક કેળવણી પણ એકે પ્રકરણ ન મળે એ શુ? ધર્મની વિશાળ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મને લાગે છે કે એકે પ્રકરણ એવુ નથી કે જેમા ધર્મમય કેળવણી જ હોઈ શકે એનુ જરાય વિસ્મરણ હોય પણ ઉપાસના, ભક્તિ વગેરે ધર્મના અંગોની દૃષ્ટિએ જોતા એ પ્રકરણની જીલ્પ લાગવાનો સભન દતો ખરો 'સામુદાયિક ઉપાસના વિષે

કેટલોક વખત શિક્ષક તરીકે જામ ઝ્યુ હજુ કાર્ષ તાત્ત્વિક વિચારની દિશા સૂચી નહોતી, પણ એ વસ્તુનો મને નિશ્ચય થયો. શિક્ષક તરીકે હું નાલાયક છું અને ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયન કરતા ધર્મ એ કાર્ષ જુદી જ વસ્તુ છે, જેનું જ્ઞાન અહાનિઠ સદ્ગુણ વિના પ્રાપ્ત ન થઈ શકે.

શિક્ષક તરીકેની મારી નાલાયકી આજે મને ભાસે છે તેવી રીતે તદ્દન નહોતી ભાસી તે દિનમે મને લાગતું હતું કે, મને શિક્ષણ આપતા આનડતું નથી, કારણ કે હું મહુશુત નથી અથવા મને જ્ઞાન આપવાની કળા આનડતી નથી, અથવા મારો અવાજ કંઈક છે વગેરે વગેરે પણ હું પોતે કેળવાયેલો નથી, માટે હું શિક્ષક તરીકે નાનાયક નીવડું છું, એ મને તે દિવસે સ્પષ્ટ માલૂમ પડ્યું નહીં.

ભૂતકાળ પગ આજની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા હું જોઉં છું કે, પ્રાથમિક તથા ધાર્મિક કેળવણી વિષેનો મારો ખૂબ આગ્રહ હોવાનું કારણ એ હતું કે, મેં પોતે એ એ જાતની કેળવણી લીધી નહોતી મારામા રહેલી એ ન્યૂતતાઓનું જ્ઞાન સુધી મને ગ્રાપ્ત જ્ઞાન હતું ત્યાં સુધી એના પ્રચાર વિષેનો મારો આગ્રહ પણ તીવ્ર નહોતો. જેમ જેમ એ ન્યૂતતાઓ મને વધારે વધારે સાલવા લાગી, તેમ તેમ એના પ્રચાર માટેનો મારો આગ્રહ તીવ્ર થતો ગયો. અન્યતઃ, મારામા રહેલી જીજ્ઞાસો જ મને બહાર ભાસે છે એ તો હું જાણતો નહોતો જ.

વર્ગો મેળવતો મેળવતો ખી એ એલએલ ખી મધી પહોંચેનો હું પ્રાથમિક કેળવણી વિનાનો હતો એ હું સુ મકે છું એમ વાચકને લાગશે. ધર્મનું જ્ઞાન મને નહીં હોય, એ જ્ઞાન વાચક કદાચિત્ સ્વીકારશે, પણ મેં પ્રાથમિક કેળવણી નહોતી લીધી એ જ્ઞાન એ નહીં સ્વીકારે એવો સભવ છે. હું બજેલો તો હતો એમા ના નહીં યતા પ્રાથમિક કેળવણી—સર્વ કેળવણીનો મૂળ પાયો—જેના વિના સર્વ શિક્ષણ રેતીમા બનાવેલા બગના જેવું બપર યઈ જાય—તે મારી પૂરી થઈ નહોતી આ મારે સમજાવતું પડશે.

બરિખમાં દેશના આદર્શ સેરોકા યાય એવી આદર્શ કેળવણી તો હું કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને લઈને જોઈ હતો સ્વમાયાનું સંગીન

જ્ઞાન, હિંદી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, નામ, સંગીત, પ્રાર્થના વગેરે વગેરે વિષયોનું શિક્ષણ લઈ વિદ્યાર્થીઓ આદર્શ નાગરિકો બનશે એવા મારા મોક્ષમાંથી નીકળના સિદ્ધાંતો તો નહીં પણ અંતઃકરણના વિચારો જળ્યાતા હતા. પણ મેં જોયું કે, આ તો બધી જુદી જુદી વિદ્યાઓ 'થઈ' એવી વિદ્યાઓ તો અનંત હોઈ શકે, અને એવી કેટલી વિદ્યાઓના જ્ઞાનથી આદર્શ નાગરિક બનાવ — એ હરાવતું મુશ્કેલ હતું. આટલા વિષયોની ગણતરીનાં શા શાં કારણો છે તે મેં એક લેખમાં સમજાવ્યાં હતા, પણ આજે જોઈ છું કે, કારણો પાછળ કોઈ પણ સિદ્ધાંત હોય તો તે હું સમજ્યો નહોતો. હું માત્ર એટલું જોઈ શક્યો કે, હું શિક્ષણ આપવા પરિશ્રમ લેતો હતો, પણ હું અને મારા વિદ્યાર્થીઓ બંનેને સમાધાન મળતું નહોતું માટે માણસ જેમ રોગની બેચેનીમાં પાસાં ફેરવી, આ બાબતો તકિયો પેલી બાબત કરી, સૂતો હોય તો બેસી થઈ, બેઠો હોય તો સૂઈ જઈ, માળાપ કે ભગવાનને ધૂમ પાડી એન મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ અમે વર્ગો બદલી, સમયપત્રકો બદલી, વિષયો બદલી, અમારે દોષે વિદ્યાર્થીઓને સજ્જ કરી, અને શારીરિક શિક્ષામાં અનીતિ જળ્યાતા ઉપવાસને મિમે માનસિક શિક્ષા કરી સમાધાનીનો માર્ગ શોધતા પણ રોગના મૂળનું ઔષધ કાઢી લક્ષમાં આવતું નહીં.

એ રોગનું મૂળ આ હતું હું અને મારા વિદ્યાર્થીઓમાં એવો કશો તાત્વિક ભેદ નહોતો કે જેથી એ કેળવણી લેવા લાયક અને હું કેળવણી આપવા લાયક એવો ભેદ પાડી શકાય અમારા વિદ્યાર્થીઓ પરસ્પર લડતા હતા, એકબીજાની ઈર્ષ્યા કરતા હતા, ઘણી વાર જોલાચાલી અને કોઈ વાર મારામારી ઉપર આવતા હતા અમે શિક્ષકો અથવા વ્યવસ્થાપકો પણ પરસ્પર લડતા હતા, એકબીજાની ઈર્ષ્યા કરતા હતા, ઘણી વાર જોલાચાલી ઉપર આવતા હતા અને જો મારામારી ઉપર આવતા નહોતા તો તેનું કારણ એ હતું કે, અમારી પાસે વધારે તીવ્ર ફળવાળું બાણ હતું, તે મર્મબેદી વાણીનું. બાળકોએ કરેલી મારામારી આજે એમને યાદ હશે કે કેમ એ શકા છે, અમારા યાજ્ઞજ્ઞોના કાલ જન્મખર્ચ ત સમજાવ્યો રહેતો હતા. બાળકોની દૃષ્ટિએ

આંખને દારે એવા અને એમ ઇચ્છતા હતા. ‘અમારું તો હવે જીવન ગયું, પણ આ બાળકો સુધરે એટલું ઇચ્છીએ છીએ.’ મને આ માગણી વિચિત્ર લાગતી અને જોકે મેં એક બે વાલીઓને કહેલું કે તમે ન સુધરો તો તમારો છોકરો ન સુધરી શકે; છતાં એવું થઈ શકે એવી મને આશા તો હતી.

પણ વાલીને માટે મેં જે નિયમ જોયો તે મને પણ લાગુ પડે છે તે હું સમજી શક્યો નહીં. જેમ જહારનાં બાળકો એમનું ધરનું વાતાવરણ શુદ્ધ થયા વિના આશ્રમના ૪-૬ મહિનાના સહવાસથી સુધરી ન શકે, તેમ મારા વાલીપણા નીચે રહેલાં બાળકો મારા ધરનું વાતાવરણ શુદ્ધ થયા વિના હું અપેક્ષા રાખતો હતો તેરી જાતનાં ન થઈ શકે, એ હું જોઈ શકતો નહોતો એટલે મારી અને મારા ધરનાં બાળકો વચ્ચે પણ અસમાધાન જ રહેતું હતું. હું મારી પત્ની સાથે બે-ત્રણ દિવસે ક્લેશ ક્યાં કરતો હોઈ, એક પણ નિશ્ચયને હીક એક મામ સુધી વળગી રહી શકતો ન હોઈ, મને પણ મારી વસ્તુ એના હીક સ્થાન પર મેલવાની ટેવ ન હોય, મારુ મેજ હમેશાં અવ્યવસ્થિત દશામાં હોય, (આજે પણ એમ જ રહે છે), મને દિવસમાં જૂન વિના ૨-૪ વાર ખાવાની ઇચ્છા થયા કરતી હોય, કોઈ અટકાવનાર ન હોવાથી હું એમ બેલાશક કરી શકતો હોઈ, — છતાં મારા લગ્નિજ્ઞઓ સંતાપ ન કરનારા, નિશ્ચયી, વ્યવસ્થિત, મિતાદારી હોય એમ હું ઇચ્છતો હતો. અને એમ નથી થતા એમ જોતો એટલે મૂંઝાઈ મારા પરનો ભાર કોઈ બીજા શિક્ષકને સોંપી દેતો હતો. ‘પારકી મા કાન વીધે’ એ વાલીઓના સિદ્ધાંતને હું પણ માનતો હતો.

એ જ પ્રમાણે અમારી એક એવી ઇચ્છા હતી કે, અમારા વિદ્યાર્થીઓ કેવળ વિદ્યાભ્યાસંગી ન થાય, પણ ઉદ્યોગભ્યાસંગીયે થાય એ મજૂરના જેટલી મહેનત કરનારા થાય વારંવાર મજૂરીને માટે ખૂન કલાક રાખવામાં આવે એમ અમે અખતરા કરતા, અમારામાથી એકાદ બે શિક્ષક એમાં વારાફરતી જોડાતા પણ અમે ગમે તેટલું મજૂરીનું માહાત્મ્ય સમજાવીએ છતાં અમારા વિદ્યાર્થીઓમા અમે પડિતજીવન માટે જ પ્રીતિ નિર્માણ રતી જોઈ; મજૂરી પ્રેમથી નહીં

પણ વેઠથી જ કગતી જોઈ આનાં કારણો આટલું લખ્યા પછી હવે સમજવાં સહેવાં લાગશે, પણ હું સમજી શક્યો નહોતો.

હું ન જોઈ શક્યો કે, અમારું જીવન વિદ્યાવ્યાસગી હતું, ઉચ્ચમ-વ્યાસગી નહીં, બાળકો સાથે અમે મહેનતના સમયો રાખતા ત્યારે પણ અમારું ચિત્ત તો કોઈ પુસ્તકમાં કે સાહિત્યચર્ચામાં રમેલું રહેતું; વળી બાળકો સાથે એકાદ બે શિક્ષક જ મહેનતમાં ઉપર પ્રમાણે ઉપવહિયો ભાગ લેતા; જ્યાં જીજ્ઞાસુ શિક્ષકો તો સીધી રીતે સાહિત્યની જ ઉપાસના કરતા હતા. અરે, સાહિત્યનું ખંડન કરવાની અમારી રીતમાયે સાહિત્યની ઉપાસના જ થતી, અને મજૂરીનું મંડળ હાથપગથી નહીં પણ મોટે ભાગે લેખો કે પ્રવચનોથી જ થતું છતાં અમે માનતા કે અમારી પાસે નથી તે અમારા વિદ્યાર્થીઓ અમારી પાસેથી મેળવી શકશે.

પણ આ તો આજની દૃષ્ટિએ કદાચ તે દિવસે તો એટલું જ જાન હતું કે, મારા ચિત્તને શાંતિ નથી એટલે વિદ્યાપીઠના નવા અખતરામાં રસભરે અપવાદ્યુ ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ એ ગભીર વાક્યને વિદ્યાપીઠના ધ્યાનચિહ્ન તરીકે કાકાસાહેબે સૂચવ્યું અને વિદ્યાપીઠે સ્વીકાર્યું. ગાંધીજીને એ બહુ જ ગમ્યું. વળી એમણે ‘એક વર્ષમાં સ્વરાજ’ની ઘોષણા કરી આ અનેએ વળી પાછા મને ચીમટા ભર્યા વિદ્યાપીઠની સંસ્થા નથી હતી પણ નવી સંસ્થામાં જોડાવાથી થોડું જ હૃદય પશુ નવું બને કે? નહીં સંસ્થામાં હું જૂનું, વિરિધ પ્રકારના ગગદ્ગેનોવાળા આગ્રહોથી ભરેલું જ હૃદય લઈને ગયો અને ‘શકટનો ભાર જેમ આન તાણે’ તેમ હું પોતાને અપૂર્વ ત્યાગી, દેશભક્તિથી તરબોળ થયેનો, વિદ્યાપીઠના સ્તભરૂપ માનતો અને મારી જોડે સદમત ન થનારા સ્વાથીઓને સ્વાર્થશુદ્ધિથી રગાયેલા સમજતો, સર્વેની જોડે અડધા લાગ્યો જેમ જેમ મારી ઊભુપો મારી નાલાયકીને વધારે તીવ્રપણે આગમ આણુવા લાગી, તેમ તેમ પ્રાથમિક કેળવણી અને પ્રાર્થિક કેળવણીનો મારો આગ્રહ વધતો જ ગયો. પણ મારો આગ્રહ ન માલ્યો ત્યારે મારી નાલાયકીથી રિસાવાને બદલે મેં વિદ્યાપીઠમાથી મન મોઠું કર્યું. પણ મારો આગ્રહ ન ચાલનાથી જ હું બચી ગયો. પેના બે ચીમટાઓના નખ તો વેદના કડી જ રહ્યા હતા અને એટલું

તો સ્પષ્ટ થયું કે, મુક્તિની કેળવણી આપવાની લાયકાત પદ્મીધરોમા, સાહિત્ય-સંગીત-કળાધરોમા, કે શાસ્ત્રીઓમાંયે નથી. એ રાષ્ટ્રભાષામાંયે નથી, સ્વભાષામાંયે નથી અને અંગ્રેજીમાંયે નથી. એટલે એ બધાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની યોજનામાંથી મારી શ્રદ્ધા મોળી હતી તે બિયડુન ઊરી ગઈ. આયે એકાગી દૃષ્ટિ તો હતી જ

દરમ્યાન ધર્મનાં પુસ્તકોનું મારું વાચન વધતું જતું હતું ધણી વાર બને છે તેમ, જે વસ્તુ હું ઓઝમાં ઓઝી સમજતો, અથવા જોને ઓઝમાં ઓઝી સિદ્ધ કરી હતી તેને વિષે વધારે ભારપૂર્વક અને ખાતરીના ડોળથી હું બોલતો કે લખતો કેઈ અચૂક માર્ગદર્શકને જાણતો નહોતો. સપ્રદાયના સારા સારા સાધુઓ જોડે પ્રસંગમાં આવ્યા કરતો, અને ગાંધીજી તરફથી યોગના પાનન અને વિચાર બાબત પ્રોત્સાહન અને ટ્રેરણા મળતા

આ વખતમાં ધર્મવિચાર અને શિક્ષણવિચાર વચ્ચે એક મોટો વિરોધ મારા લક્ષમાં આવ્યો

ધર્મશાસ્ત્ર કહે, ભોગથી વિષયોની શાંતિ થતી નથી, ઇદ્રિયોને લાડ લડાવો નહી, મનને કમળે રાખો; એ કહે તેમ ન કરો, યમ નિયમોનું પાલન કરો, વિષયોમાંથી રસો ઓછા કરો,—રાગદ્વેષથી પર થાઓ વળી ધર્મશાસ્ત્ર કહે, સંગીત-નૃત્ય-વાદ્ય વગેરે નિઘાર્થનિ, અંયમમાં પ્રવલ્નશીલ પુરુષને, જ્ઞાનચારીને વર્ત્ય છે, એક ઇદ્રિયને પછી મોકળી મૂકાથી સર્વે ઇદ્રિયો પરનો કાબૂ ચાલ્યો જાય છે વગેરે. શિક્ષણશાસ્ત્ર કહે,—(અને આ શાસ્ત્ર તો આશ્રમના મયમાં વાતાવરણનેયે માન્ય હતું) —બાળકની અર્વે ઇદ્રિયોને કેળવો, સંગીત વિના શિક્ષણ અધૂરું છે, કળા એ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ છે, સાહિત્ય એ પ્રજાનું જીવન છે, બાળકને તમારું ધાર્યું ન આપો, પણ એને જોનો રસ હોય તે આપો. નિયોને રસિક કરો; માટે બાળકની પામે નાટ્યે ભજવાવો, રાસો રમાડો, શાળાને શૃંગારતા શીખવો, વળી બાળકને રાષ્ટ્રદેવતા મય એમ કહેો, એ રીતે એને ધર્મદાસ આપો, એના જ દેશની સંસ્કૃતિ (એટલે પ્રકૃતિ)ને પોષનારું જ્ઞાન આપો, વગેરે

આ વિરોધ સમજતો હતો, પણ સ્પષ્ટપણે નહીં, એટલે એ વિરોધ દાળવાની કૃત્રી તો ક્યાંથી જ મજે ?

પણ વડીલોના આશીર્વાદથી અને મિત્રોના પ્રેમથી મારી મૂઝવણો ઝાઝો વખત ગઈ નહીં થોડા સમયમાં જ મને મારા સહયુગીઓળખાણ થઈ, અને ગુરુ તરીકેના મારા એમની આગેના પહેલા જ લાવણમાં એમણે મને નિચારની એક એવી દૃષ્ટિ આપી કે જેથી જીવન અને જગતને નિચારવાની મારી પદ્ધતિમાં ક્રાંતિકારક પનટો થઈ ગયો. આ એમણે મને એક એવી કસોટી બતાવી કે જે કસોટી પગ ધસારાથી જગતની પ્રયેક વિમૂર્તિનો સાચો કસ નીકળી આવે *

લાગ્યવશાત્ મારે પાછું વિદ્યાપીઠમાં જોડાવું પડ્યું મેં હજી કેવળ એમની પાસેથી કસોટી મેળવી હતી, પણ એનો ઉપયોગ જાણતો નહોતો, અને હજી પૂરો જાણતો નથી, કારણ કે સરખાવના માટે જે શુદ્ધ કાચનનો નમૂનો મારી પાસે સદૈવ રહેવો જોઈએ, તેનો હું હજી સ્વામી થયો નથી એટલે હજી મારી પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રચાર નિષેની ઇચ્છા શમી નહોતી

પણ હવે એક બીજા અનુભવ પર મારું ધ્યાન ખેંચાયું અસહકારની શરૂઆતમાં ગાંધીજીના તપોબળથી તે વખતે પ્રવૃત્તિમાં પૈસાનો તો ખ્યાન જ નહોતો આવતો પણ પાછો જોવાયો ત્યારે દરેક સંસ્થાના અવસ્થાપકોને પૈસાની ચિંતા કરતા જેવા ધનિક લોકો ઉપર હોક પાડનારાઓને ધન વિના ચાલવું નહોતું વિશ્વભારતીયી માડીને નાનામાં નાના કુમારમદિરના આચાર્ય સુધી સર્વે તિરસ્કરપાત્ર થયેના બ્રાહ્મણોની માફક, “શેણ, પસા ધર દો” કરતા હતા જ્ઞાતિ શત્રી માડી આદિકા સુધી દરેક સંસ્થાના કાળો ઉત્તરાવનારા ફરી રહ્યા હતા મદિરના મહારાજો અને બ્રાહ્મણો શ્યામે સ્વરૂપ કાણુની આશા આપતા નહોતા, એમની હાડીઓ તો સ્વર્ગમાં જ વગવડાની હતી, અમે સાક્ષાત્ જનકત્યાજી બતાવી રહ્યા હતા તમારા બાળકોને જ્ઞાન

* આ દૃષ્ટિ તથા કસોટી માટે બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં કરેલો જીવંતો નમૂનો.

આ જ કારણથી જેમ 'સોય કેડે દોરો ચાલી આવે', તેમ આ નિમંધોની પાછળ એક જ પ્રધાન વિચાર માલૂમ પડી આવશે. તે દેવી સંપત્તિઓના ઉત્કર્ષનો; ચિત્તના શુશ્રુષિકસનો; વિવેકબુદ્ધિની શુદ્ધિનો. આથી કેટલાકને નિરાશ થશે. આટલા બધા નિમંધોમાંથી આટલો એક લીટીનો સાર નીકળે એ ચોખ્ખું સુરોષિયન પદ્ધતિનું પુસ્તક ગણાય. પણ એમ છે ખરું.

મને એક દર્શક છે કે, આ નિમંધો — એની ભાષાને લીધે, એના વિષયોને લીધે અને એની અંદર કેટલુંક 'બહુ ઝીણું કાંતેયુ' હોવાથી — પ્રજાનો સામાન્ય વર્ગ સમજી ન શકે એવા છે. ભાષાને સહેલી કરવા મેં ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ 'પડી દેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?' વિચારના કેટલાક વિષયો બહુ તાત્ત્વિક હોવાથી અધરા છે, એને સહેલા કરીને કેમ લખના એ હજી શીખવાનું રહ્યું છે. વાત એ છે કે, આ વિષયો હજી મને મારા પોતાના જ ઉપયોગોથી લખાયેલા જેવા છે એ વિચારો ઘણું જીવનમાં જોતજોત થયા નથી. 'વધુ વિચારે પણ વાતું રે આવે એના અંતરથી,' એ જીવન સાથે વણાઈ ગયેલા વિચારો માટે ધર્મ શકે એવા વિચારો બધા સમજી શકે; જે એનું જીવન જુએ તે બાળક પણ સમજી શકે; 'પ્રજાના કબ્બાજીની કળાકળા ધરાવનાર' એ વિશેષજી માટે પણ એ જ વાત સાચી પડે છે. એ વિચાર છે; જીવન નથી.

છતાં મિત્રો માને છે કે, જે થોડા પણ વાચકો તેને પુસ્તક ઉપયોગી થશે, એટલે આ નિમંધોને પુસ્તકાકારમાં ચૂકવા દીધા છે. આમાંના બે ત્રણ નિમંધો પૂર્વે માસિકોમાં છપાઈ ગયા છે, તે ફરી સુધારેલા છે. 'એ કેળવણી તે કઈ?' એ નિમંધ સૌથી પહેલો લખાયો હતો, પણ મને લાગે છે કે, એમાં એક રીતે સર્વે નિમંધોનો નિષ્કર્ષ આવી ગયો છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

હાર્દાય,

કિરોરલાત ધૃમ મરાઠવાળા

અપાડ વદ ૧, ૧૯૮૧

કેળવણીના પાયા

વિભાગ ૧ લો

હોતી; પોતાના સમાજમાં બોલાતી ભાષા સિવાય બીજી ભાષા એ સમજી શકતો નથી. શાળામાં આ બધું મળે છે. ન જાણેલી વસ્તુઓ વિશે માહિતી આપવી એટલે ‘શિક્ષણ’ આપવું. પણ ‘કેળવણી’ ‘શિક્ષણ’થી અટકતી નથી; કારણ કે, શિક્ષણ ધણું કરીને પરાક્ષ રહે છે. જે દેશ વિષે આપણે માહિતી મેળવીએ છીએ, તે માહિતી સાચી છે કે ખોટી, તેની તે દેશને જોઈને આપણે ખાતરી કરેલી હોતી નથી. જે ભાષાના અર્થ કરી જાણીએ છીએ, તે ભાષાના લોકો સાથે પરિચયમાં આવેલા નથી હોતા. જે દેશના ઇતિહાસની વાતો વાંચીએ છીએ, તે વાતોના મૂળ આધાર તપાસ્યા નથી હોતા. આ રીતે શિક્ષણથી જે આપણે મેળવીએ છીએ તે પરાક્ષ રહે છે. એ પરાક્ષ જ્ઞાનને જ્યારે આપણે આપણી પોતાની તપાસથી ખરું કરીએ ત્યારે એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન પરાક્ષ છે, કેવળ શીખેલું છે, ત્યાં સુધી એ જ્ઞાન વિષે કેવળ શ્રદ્ધા જ રાખવાની રહે છે. એ શ્રદ્ધા બૂલભરેલી પણ હોય. જે માહિતી વિષે કેવળ શ્રદ્ધા હોય તે ખરું જોતાં ‘માન’ એટલે ‘જાણેલી’ કે ‘અનુભવેલી’ વસ્તુ નથી. એ તો માન્યતા જ છે. જ્ઞાન મેળવવા માટે માહિતીને પ્રત્યક્ષ કરવાની જિજ્ઞાસા અને ટેવ, જોઈએ. પ્રત્યક્ષ કરવાની જિજ્ઞાસા અથવા ટેવ એ સંસ્કારનો વિષય છે. એ સંસ્કાર આપણે એ કેળવણીનું એક અંગ છે.

શિક્ષક કે માઆપ કે મિત્ર વિદ્યાર્થીને પરાક્ષ જ્ઞાન કે શિક્ષણ અનેક વસ્તુનું આપી શકે, પણ અનેક વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન આપી શકે. એ તો મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીએ, ગમે ત્યારે પણ, પોતે જ મેળવવાનું રહ્યું, પણ જે કેળવણી આપનારો વિદ્યાર્થીમાં કોઈ પણ જ્ઞાનને — માહિતીને — પ્રત્યક્ષ કરવા જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકે, અને એ વિશે પ્રયત્ન કરવાની ટેવ નિર્માણ કરી શકે, તો એણે વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન મેળવવાની એક દુનિયા આપી કહેવાય. કેળવણીનો અર્થ માહિતી આપીને અટકવાનો નથી, પણ જ્ઞાનની જુદી જુદી દુનિયાઓ આપવી એ પણ થાય છે. એ રીતે શિક્ષણ કરતાં કેળવણીમાં વિશેષ અર્થ રહેલો છે.

માણસ અનેક વસ્તુઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી લઈ શકતો. કેટલીયે બાબતોમાં એણે માન્યતા અને માહિતીથી જ સતોષ માનવો પડે છે.

એટલી પરાક્ષ માહિતીયે ન હોય તો એને જીવનવ્યવહારમાં સહન કરવું પડે છે. એટલે શિક્ષણ એ નિરર્થક છે એમ માનવાનું નથી. પણ પોતે જે પરિસ્થિતિમાં જીવન ગાળતો હોય તેનો વિચાર કરી, યોગ્ય પ્રમાણમાં પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવાની ટેવ ન પાડે, તો એની સર્વ માહિતી નકામી પંડિતાર્થ થાય છે; એ એને કે સમાજને ઉપયોગી નથી થતી. એ કેવળ એટલી માહિતીના ટોપલા ઉપાડનારો મજૂર જ થાય છે. જેટલે અંશે એ માહિતી જૂલજરેથી હોય, એટલે અંશે એ ખોટું જ્ઞાન ફેલાવવામાં પણ નિમિત્ત થાય છે. માટે શિક્ષણરૂપી કેળવણીમાં ત્રણ પ્રકારનું કાર્ય રહ્યું :

✓ ૧. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવાની નિરાસા ભગ્નત કરવી અને તેની ટેવ પાડવી, અને તેટલા માટે,

૨. ઘટે તેટલા વિષયોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવું. અને તેની જામિનકાર્ય,

૩. સગવડ હોય તેટલા વિષયોનું શિક્ષણ આપવું.

આહું શિક્ષણ પામેલા ગરીબ માળાપ કે શિક્ષક પણ, ધારે તો આજમાં આજ સાહિત્યથી, આ પ્રકારે કેળવણી આપવા શક્તિમાન થાય. આમાં જે સાહિત્ય જોઈએ તે એટલું જ કે બાળક અને કેળવણી આપનાર બંનેને જ્ઞાનેન્દ્રિયો હોવી જોઈએ, નિરાસા હોવી જોઈએ, અને મહેનત કરવાની ટેવ હોવી જોઈએ. નિરાસાની ભગ્નતિને સંસ્કાર એ જ્ઞાનનું બીજ છે. એમાંથી મહેનતુ વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં જ્ઞાનનું વૃક્ષ પોતાની મેળે જાગી જાય.

‘કેળવણી’ અને ‘વિનય’

અંગ્રેજી ‘એજ્યુકેશન’ શબ્દ અને આપણી માધ્યમિક શાળાઓનાં નામમાં વાપરેલા ‘વિનય’ શબ્દના અર્થમાં થોડોક જ ફરક છે. ‘એજ્યુકેશન’ શબ્દનો અર્થ ‘બહાર (એટલે અજ્ઞાનની બહાર) દોરવું’ એવો થાય. ‘વિનય’નો અર્થ ‘આગળ (એટલે થોડા જ્ઞાનમાંથી વધારે જ્ઞાનમાં) દોરવું’ એવો થાય છે. આપણે સામાન્ય બાપામાં વિનયનો અર્થ સારી રીતભાત એમ સમજીએ છીએ, અને વિદ્યાર્થી વિનય આવે એવી આશા રાખીએ છીએ. આનું કારણ એ છે કે, જેનામાં રીતભાતનું જ્ઞાન નથી તે હજી અજુકાજુ છે, કારણ કે તે ઝોછી સમજવાળો છે. એને વિનય આપવાથી, એટલે એનું જ્ઞાન વધારવાથી એ સુધક એટલે રીતભાત જાણવાવાળો થાય છે. વિનય આપવાને પરિણામે સુધકતા આવે છે. તે ઉપરથી સામાન્ય પ્રચારમાં વિનયનો અર્થ જ સુધકતા અથવા મુરીતિ થઈ ગયો છે.

ગયા લેખમાં શિક્ષકનો અર્થ તપાસ્યો તે ઉપરથી, એમાં વિનયનો અર્થ મનાય કે જ એમ જણાતું નથી. એનો અર્થ તો અજ્ઞાણી વસ્તુની માહિતી મેળવવી એટલો થાય. એ જ લેખમાં ‘કેળવણી’ શબ્દમાં શિક્ષક ઉપરાંત શું આવ્યું છે તે જોયું હતું. પણ ‘કેળવણી’ એટલેથી જ પૂરી થતી નથી. ‘કેળવણી’માં ‘વિનય’નો અર્થ પણ આવી જાય છે. જેનામાં સુધક રીતભાત આવી નથી, તે યીએસે દોષ તોપણ, એને આપણે કેળવાયેલો કહેતા નથી; પણ જે યીએસે ન દોષ છતાં સુધક રીતભાત જાણતો હોય, તો એક અંશમાં કેળવાયેલો મનાય છે. એટલે ‘શિક્ષક’ કરતાં ‘વિનય’નું મદન વધારે છે, અને ‘કેળવણી’માં એ બનેલી આશા ગંભીર છે.

પણ સારી રીતભાત આવડવાના વિષયમાયે ‘વિનય’ કરતા ‘કેળવણી’મા વધારે અર્થ રહેલો. કેટલાક માણસો ગમે તેના સમાજમા અસભ્ય ભાષા બોલતા અવ્યક્રાતા નથી એમને સભ્ય કે અસભ્ય ભાષા વિષેનું જ્ઞાન નથી હોતું, અથવા તે વિષે નિર્વજ્જતા હોય છે એમને આપણે અણુધક અથવા અવિનયી કહીએ છીએ. કેટલાકને અસભ્ય ભાષા બોલવાની ટેવ હોય છે, અને સરખેસરમા માણસોમા એ બોલવામા આનંદ પણ માને છે છતાં સ્ત્રીઓ વચ્ચે અથવા પૂજ્ય માણસો વચ્ચે સભ્ય ભાષા વાપરે છે એમને ખાબ દષ્ટિએ વિનય આવેનો ગણાય છે પણ એમની વાણી ‘કેળવાયેલી’ છે એમ ન કની શકાય કેટલાક ખાનગીમા કે સમાજમા અસભ્ય ભાષા બોલે નહીં, પરંતુ અસભ્ય શબ્દો એમના મનમા આવી જાય, અને અતિશય સતાપમા એનો વાણીમા ઉપયોગ થતો પણ દેખાઈ આવે એમની વાણીને સામાન્ય રીતે અવિનયી કે અણુકેળવાયેની ન કહી શકાય, છતાં અસભ્ય વાણી અર્થે એમના મને પૂરી તાલીમ નથી મળી એમ કહેવું પડે, અને એટલી એ અણુકેળવાયેની જ ગણાય.

આ ઉપરથી જણાશે કે, કેળવણી કેળવ વિનય અથવા બહારની રીતભાત અને વાણીમા પૂરી થતી નથી. પણ રીતભાત અને વાણી, વિષે સુદિધી વિચાર કરી સારુનરસ કરાવી, મન, વાણી અને કર્મને, તે પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કરવાની અપેક્ષા રાખે છે.

આ રીતે કેળવણી એક દિશામા વિવેકસુદ્ધિ સુધી પહોંચી જાય છે અને બીજી દિશામાં સ્પષ્ટ કર્મમા ઊતરે છે કેવળ અનુકરણથી વિનય આવી શકે છે, પણ વિવેકસુદ્ધિ આવી શકતી નથી વિવેકસુદ્ધિ વ્યવસ્થિત થયા વિના કેળવણી પૂરી થઈ શકતી નથી.

કેળવણી અને વિદ્યા

વિદ્ એટલે જાણવું. વિદ્યા એટલે જાણવાનો વિષય. એનો સામાન્ય અર્થ ચતુરાઈ થાય છે. પણ વિદ્યા તો સારીયે હોય અને ખરાબે હોય. ચોરી કરવાની, ખીજનો પ્રાણ લેવાની, હેતરવાની, જૂઠાટાની ચતુરાઈ, વિવિધ પ્રકારની કળાઓ, એ જાણનો વિદ્યામાં સમાવેશ થાય છે. વિદ્યા આવે બહોળો શબ્દ હોવાથી સુવિદ્યા, કુવિદ્યા, પરા વિદ્યા, અપરા વિદ્યા વગેરે બેદે ખાજવા પડે છે.

સર્વે વિદ્યા એ કેળવણી નથી. જેટલા નૃત્યકળા, ગાનકળા કે ચિત્રકળા જાણતા હોય, તે કેળવણીથી પણ હશે એમ ખાતરી નથી. વધારેમાં વધારે એટલું કહી શકાય કે, એમની કેટલીક ઇન્ડિયોની, અને કેટલીક દિશામાં છુદ્દિની ખિલવણી પુષ્કળ થઈ છે કેટલીક વિદ્યાઓ તો કેળવણીની વિરોધી પણ થઈ શકે છે.

વિદ્યા કરતાં કેળવણી ઘડે છે, કારણ કે વિદ્યા નીતિવિદ્યાથી હોઈ શકે. પણ કેળવણીને નીતિના વિચારથી અલગ પાડી શકાતી નથી. જ્યાં એવી રીતે વિદ્યાને અયમ કરીને વિચારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, ત્યાં વિદ્યા (=ચતુરાઈ કે પ્રવીણતા) ભલે થોડો કાળ ટકે, પણ કેળવણી ટકતી નથી. આનાં ઉદાહરણ સર્વે : કાવ્ય, અલંકાર, ગાન, ચિત્ર, સિંપના અનેક નમૂના એવા પડેલા છે કે જે વિકારો ઉપર જીત મેળવવા ઇચ્છનાર પુરુષ નિર્ભયતાથી વાંચી, ગાઈ કે જોઈ શકે નહીં; જે જાળકોના હાથમાં નિર્ભયતાથી મૂકી શકાય નહીં; કે મા-દીકરીની સાથે જોગી નિસંકાયપણે વાંચી-ગાઈ-જોઈ શકાય નહીં. કેળવણીની દૃષ્ટિએ એવા નમૂનાઓને કેળવણી મંદિરોમાં સ્થાન દોઈ શકે નહીં. પરંતુ એ દૃષ્ટિનું વિસ્મરણ થાય છે, અને એક શુદ્ધ (૧) વિદ્યાની દૃષ્ટિએ એ શાખા-સંસ્કૃતિમાં આવે છે.

કેળવણી એ ઇન્ડિયો કે અન્તઃકરણની શક્તિઓના વિકાસને વિરોધી નથી, પણ માત્ર તેના જ વિકાસથી કેળવણી પૂરી થતી નથી એની

સાથે નીતિના વિચારનો વિકાસ હોય ત્યારે જ, અને તેટલે જ અગે, એ વિદ્યાને કેળવણીમાં સ્થાન મળી શકે

વિદ્યા અને કેળવણી વચ્ચેનો ભેદ બીજી રીતે પણ મમજની શબ્દ એમ જાણી શકાય કે, વિદ્યાને એક આખ છે, અને કેળવણીને બે અથવા બહુ આખો છે વિદ્યારસિયો માણસ જેની પાછળ મડે તેને જ જુએ ચિત્રની પાછળ મડ્યો તો ચિત્રવિદ્યામાં પ્રવીણતા મેળવી એટલું જ જુએ ચિત્રને અંગે સત્ય, નીતિ, જનહિત, ઉપયોગિતા વગેરે કંઈક છે તેનો વિચાર ન કરે કેળવણીમાં માણસ ચિત્રવિદ્યાની પ્રવીણતાને સીકારે, પણ સત્ય, નીતિ, જનહિત કે ઉપયોગિતાને વિશે ખેંચવા રહી ન શકે તેમ જ, જીવનની બીજી ઉપયોગી બાબતોને ખ્યાલમાં લેતા, પોતાના મનમાં કંઈકી હદ સુધીની એ પ્રવીણતા મહત્વની છે, અને કંઈકી હદ પછીની પ્રવીણતા કેળવણી શોભાવે કે કેવળ આશ્ચર્યકારક કે નિરર્થક છે, એનો વિચાર જૂની ન શકે

એટલે કેળવણી કાર્ષિક વિષયમાં યોગ્ય પ્રવીણતા આપીને અટકે નહીં, પણ તે ઉપરાંત, અન્ય વિષયો સાથેની અને જીવનના સર્વ વિષયો સાથેની સરખામણીમાં એનું કેટલું મહત્વ છે તે દરાવે દરેક બાબતની પ્રમાણસર આકર્ષી કરવા માટે કેળવણી જોઈએ માત્ર વિદ્યાને એ દરાવતા ન આવડે

શાળામાં શીખવાતી અને જાગતો માટે વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ અને શિક્ષકો વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ રહે છે વિદ્યાર્થીઓ કેટલીક વસ્તુઓ શીખવા ઇચ્છે છે, તે વાલીઓ અને શિક્ષકો આપના ઇચ્છતા નથી શિક્ષકો કેટલીક વસ્તુઓ શીખવવા માગે છે, તે વાલીઓને પસંદ પડતી નથી અને વાલીઓ કેટલીક જાગતોનું શિક્ષણ આપવા માગે છે, તેની સામે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો વિરોધ હોય છે આનું કારણ એ છે કે, નવમાથી કોઈ પણ જુદા જુદા વિષયોનો કેળવણીની પૂર્ણ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા નથી, કોઈ પણ વિષયનું જોગ્ય મહત્વ કેટલું છે, એ સોધવાની આપણને કુચી જડી નથી જડી હોય તોપણ, જુદા જુદા મોહોને લીધે એનો અમન કરી શકાય એટલી નમિન આપણમાં અમરજ્ય રહેતો જાય

શિક્ષણના દરેક વિષયની — શરીર, ઇન્દ્રિયો કે બુદ્ધિના વિકાસની — આત્મોન્નતિની અને જનહિતની દૃષ્ટિએ આજના કાળમાં કેટલી કિંમત છે એની ખરાબ આકણી કરવી એમાં કેળવણીના ઠાકાનો છેડો સતાયેલો છે.

૪

કેળવણી અને વિજ્ઞાન

ગીતામાં એક શ્લોક છે, જ્ઞાન તેજઃ સવિજ્ઞાનમિદ વક્યામ્યશયત । એનો શબ્દાર્થ એવો થાય છે કે, ‘હું તને સપૂર્ણપણે વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહું છું’ અહીં જ્ઞાન — વિજ્ઞાનનો શો અર્થ કરવો એ વિષે ભાષ્યકારોમાં મતભેદ છે કેટલાક એવો અર્થ કરે છે કે, ‘જ્ઞાન’ એટલે એક વસ્તુને માત્ર વર્ણનથી કે ચિત્રથી સમજી લઈ એના સખાથી કલ્પના કરવી તે દાખલા તરીકે, તાજમહેલનું ચિત્ર જોઈ કે વર્ણન સાંભળી એ વિષેની કલ્પના તે તાજમહેલ વિષેનું જ્ઞાન થયું કહેવાય એ જ પ્રમાણે, શાસ્ત્રોમાં આત્મા વિષે જે કાંઈ સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કર્યું હોય તે ઉપરથી આત્મા વિષેની કલ્પના કરીએ, એ જ્ઞાન કહેવાય, અને વિજ્ઞાન એટલે જેની કલ્પના છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપ્યા બાદ તે તાજમહેલ આખો જોઈ વળતારને તેને વિષે વિજ્ઞાન થયું કહેવાય તેમ જ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો અનુભવ કરી વળતારને આત્મા વિષે વિજ્ઞાન થાય આ રીતે વિજ્ઞાનનો અર્થ જાતિઅનુભવથી મળેલું જ્ઞાન એવો કરવામાં આવે છે *

ખીજા કેટલાક, જે અર્થમાં ઉપર વિજ્ઞાન શબ્દ વાપર્યો, તે અર્થમાં જ્ઞાન શબ્દ વાપરે છે જેનો આપણને અનુભવ છે તેનું જ ખરેખરું જ્ઞાન છે એમ કહી શકાય જેનો અનુભવ નથી તેને વિષે

૧ * જુઓ શંકરભાષ્ય અ ૭, શ્લો. ૧

આપણને કલ્પના જ છે. કલ્પના ગમે તેવી કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવી હોય તોયે કલ્પના તે કલ્પના જ; એ કાંઈ જ્ઞાન કહેવાય નહીં. ગમે તેટલી કાળજીથી આપણે તર્ક બાંધીએ કે મંગળના ગ્રહ ઉપર મનુષ્ય જેવાં પ્રાણીઓ વસતાં હોવાં જોઈએ; પણ એ જાગૃતાનું આપણને જ્ઞાન છે એમ આપણે ન જ કહી શકીએ. એવી આપણી કલ્પના થાય છે એમ જ કહેવું બરાબર ગણાય. એ અર્થમાં જ્ઞાન લેવાથી, 'વિજ્ઞાન'નો અર્થ વિશેષ જ્ઞાન કરવામાં આવે છે. પાણી વિગે આપણને સર્વેને જાતઅનુભવથી જ્ઞાન છે; આપણે સર્વે પાણીને ઝાળખીએ છીએ. પણ પાણીનાં અંગભૂત તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરીએ એટલે એ વિષે વિશેષ જ્ઞાન થાય છે. પાણીના ધર્મો વિગે જેટલો જેટલો અનુભવ ભેગો કરીએ, તેટલું પાણી વિષે વિજ્ઞાન જ થયું કહેવાય. હાથમાંથી પથરો છોડી દઈએ તો તે જમીન ઉપર પડી જાય એનું આપણને સર્વેને જ્ઞાન છે. એ પથરો શું કામ પડે છે, કેટલા વેગથી પડે છે, કઈ દિશામાં પડે છે, એ બધું જાણીએ ત્યારે વિજ્ઞાન થયું કહેવાય.

‘સાયન્સ’ના અર્થમાં જ્યારે આપણે વિજ્ઞાન શબ્દ વાપરીએ છીએ ત્યારે એનો અર્થ આ બીજા અર્થને મળતો થાય છે. ત્યાં જ્ઞાન એટલે રચના—ઉપરજીવું—પ્રથમ દર્શિનું, અને વિજ્ઞાન એટલે સૂક્ષ્મ દર્શિનું જ્ઞાન.

દરેક જોમ (જાણવા જેવા પદાર્થ) વિષેનું વિજ્ઞાન—વિશેષ જ્ઞાન—એ દિશામાં થાય છે. એ બે દિશાઓને એ રીતે વર્ણવી શકાય. જોકે બંને રીત એક જ વસ્તુને દેખાડનારી છે, છતાં એકે પૂરેપૂરી સ્પષ્ટ નથી, પણ માત્ર ખ્યાલ આપવાવાળી છે. એક દિશાને પદાર્થના મૂળનું જ્ઞાન, અથવા એ પદાર્થ અને આખું જગત એ બે વચ્ચેનો સંબંધ કે સમાનપદ્મ શોધવાવાળું વિજ્ઞાન કહી શકાય; અને બીજી દિશાને પદાર્થના વિસ્તારનું, અથવા એ પદાર્થ અને આખા જગત વચ્ચેના બેદાને શોધવાવાળું વિજ્ઞાન કહી શકાય.

એક ઉદાહરણથી આને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરું છું:

આપણે એક વડને જોઈએ. એ વડ વિષે બે રીતે આપણે વિશેષ જ્ઞાન મેળવી શકીએ. એ વડ થયો જ શું કામ? એ વડની ઉત્પત્તિની

ખરી ચાવી કયાં છે?—વગેરે શોધતા મોંઘતા એના ટેટા પરથી પાન પર, પાન પરથી ડાળી પર, ડાળી પરથી ચક્ર પર, ચક્ર પરથી મૂળ પર, મૂળ પરથી ખીજ પર, પહોંચી જઈએ આ વડના આદિકારણની દિશામાં વિજ્ઞાન થયું વળી, અને તો એથી પણ જાંડી શોધ કરીએ: એ વડનું ખીજનું વડો સાથે સામ્ય; ખીજનું વૃક્ષો સાથે સામ્ય; ખીજ વનસ્પતિઓ સાથે સામ્ય; ખીજ સજીવ સૃષ્ટિ સાથે સામ્ય; નિર્જીવ સૃષ્ટિ સાથે સામ્ય એ પ્રમાણે એની અને જગતની વચ્ચેની સમાનધર્મતા શોધવાવાળું, એના મૂળની દિશાનું એ વિજ્ઞાન થયું.

ખીજ મોંઘમાં આપણે વડની વડવાઈ ઓ, ચક્ર, ડાળ, પાન, ફૂલ, ફળ વગેરે તપાસીએ તે દરેકની રાસાયણિક રચના, ભૌતિક રચના, રાસાયણિક ભૌતિક-વૈદક ધર્મો, એનાં પાંદડાં પાદડામાં, ફળ ફળમાં, ડાળી-ડાળીમાં રહેલા બેદ, એ વડના ખીજ વડોથી, વૃક્ષોથી, વનસ્પતિથી, સજીવ નિર્જીવ સૃષ્ટિથી અનેકાએક બેદો શોધીએ આ પ્રમાણે આ વિજ્ઞાન વડની વિસ્તારની દિશામાં અથવા એની અને બાકીની સૃષ્ટિ વચ્ચે રહેલા બેદોને શોધવાવાળું વિજ્ઞાન થયું કહેવાય.

એ પદાર્થના મૂળ અને સર્વસામાન્ય ધર્મ સુધી પહોંચી જઈએ એટલે એના વિજ્ઞાનનો એક છેડો આની જમણે મૂળ તરફનું જ્ઞાન છેકાવાળું છે *

* ખીજ રીતે ‘જ્ઞાન’ અને ‘વિજ્ઞાન’ શબ્દોના એ અર્થો કરેલા છે તેનું તાત્પર્ય એ થાય કે આ મૂળનું—આદિકારણનું—જ્ઞાન એ જ ‘જ્ઞાન’ છે, બાકી સર્વ વિજ્ઞાન છે, કારણ કે એની અવેક્ષાએ એ વિસ્તારનું જ્ઞાન છે. ઉપર કહેલા ખીજ સામ્યકારણે આ રીતે જ અર્થ કરી, ‘જ્ઞાન’ મોટું આત્મા, થકા કે પુરુષનું જ્ઞાન, અને ‘વિજ્ઞાન’ એટલે પ્રકૃતિના કાર્યનું જ્ઞાન એમ સમજાવ્યું છે જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી—

જાણીવ જેવ ન રિયે । વિચાર માગુતા પાઝુલી નિષ ।

તર્ક આયણી નેષે । આગી જમાચા ॥

અર્જુના તયા નાવ જ્ઞાન । યેર પ્રગચ હ વિજ્ઞાન ।

(અં ૭, શ્લો ૧, એવી ૫-૬)

[જાણીવ નવા પેસી શકે નથી, વિચાર પાછો ફરે નીકળી નમ છે,

કોઈ પણ એવ પદાર્થનું આદિકારણ હોય લાગ્યું એટલે એથી આગળ એ દિશામાં વિજ્ઞાન જઈ શકે નહીં પણ વિસ્તારની દિશાના વિજ્ઞાનનો છોડો જ નથી એ વિજ્ઞાનની જેટલી ખારીકીઓમાં ઊતરવું હોય તેટલું ઊતરી શકાય, છતાં ન જાણેલો લાગ અપાર જ રહે સમાનતા અને કાર્યકારણ પરપરા ગ્રાધવાની તરફ દૃષ્ટિ ગાખી આપણે એવને ખોળીએ ત્યારે મૂળ તરફ જઈએ છીએ, બેદની અને ખાલ ધર્મોની તરફ દૃષ્ટિ રાખીએ, ત્યારે વિસ્તારનું વિજ્ઞાન વધે છે

કેળવણી એ વિજ્ઞાનને પ્રેરણા નથી છતાં વિજ્ઞાનથી કેળવણી પૂર્ણ પણ થતી નથી પહેલાં લેખમાં કેળવણી અને શિક્ષણ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતા જણાવ્યું હતું કે, શિક્ષણ એ ધણુખરુ પરોક્ષ જ્ઞાન છે, કેળવણીમાં પરોક્ષ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કરવાની વૃત્તિ સમાયેલી છે વિજ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, એટલે શિક્ષણથી એમાં વિશેષ કેળવણી રહી છે છતાં વિજ્ઞાનથીયે (પદાર્થોના અનુભવયુક્ત પ્રેરણા જ્ઞાનથીયે) કેળવણીની પૂર્ણતા થતી નથી આનું કારણ 'વિદ્યા' અને 'કેળવણી' વચ્ચે દર્શાવેલા ભેદ જેવું જ છે એટલે કે, વિજ્ઞાન આત્મેન્નતિ અને જનહિતનો હંમેશા ખ્યાલ કરતું નથી, કેળવણી એ ખ્યાલને ઊંડી શકતી નથી

વિજ્ઞાન એવ પદાર્થના આદિકારણને લગતું તેમ જ એના વિસ્તારને લગતું કોઈ શકે એમ ઉપર જણાવ્યું મનુષ્યની ઉન્નતિ માટે તથા તક જોતા અમ પર (પહોચવાનો) માર્ગ હઈ શકતો નથી, અર્જુન, તેનું નામ જ્ઞાન, ખાકી સર્વ વિસ્તાર તે વિજ્ઞાન]

આ રીતે, જ્ઞાન એટલે ઉપરછતું કે સ્પૂળ દૃષ્ટિનું જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એટલે મૂળમ દૃષ્ટિનું જ્ઞાન એમ નહીં, કારણ કે અધ્યાત્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્પૂળ દૃષ્ટિ જ્ઞાન પણ વિજ્ઞાન જ છે, અને આદિકારણનું જ્ઞાન એ સાયન્સની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કરતાંયે વિરોધ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનું જ્ઞાન છે સાયન્સના વિજ્ઞાન રાખ્દમાં, શકરાચાર્ય અને જ્ઞાનેશ્વર બંનેને હજી અર્થો સમાય છે, પણ જ્ઞાન રાખ્દનો અર્થ ત્રણેની રીતે જુદો થાય છે પણ જ્ઞાન જોવાના જ જાદર અનુભવનો જ્ઞાન આવી જાય, એ જ્ઞાનેશ્વરી અને સાયન્સ બંને કશુંક રાખે છે, એટલે, એ બે વચ્ચેનો ભેદ તત્ત્વિક નથી સાયન્સ તત્ત્વજ્ઞાન સુધી જઈ જાય તો જ્ઞાનેશ્વરીનો અર્થ સાયન્સને ખીંગરવો પડે એમ લાગે છે આ લેખમાં તો એ રાખ્દો સાયન્સની બાબત જ ત્રણેની છે

જીવન-વ્યવહારમાં બેઉ પ્રકારનું વિજ્ઞાન અગત્યનું છે કોલસો અને હીરો મૂળે એક જ વસ્તુ છે એ વિજ્ઞાન, તેમ જ અનેમા બહુ જ જુદા જુદા ધર્મો પણ રહેવા છે એ વિજ્ઞાન, અને ઉપયોગી છે કોવસા અને હીરાની વાસ્તવિક એકતા જાણી હોય તો કોવસામાંથી હીરો નિષ્પન્નવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય, અને તેનો બેદ જાણ્યો હોય તો અનેનો યથાઘટિત ઉપયોગ કરી શકાય જે મનુષ્યની કેળવણીના ખીજા અંગો ખીજા હોય, તો એકતાનું જ્ઞાન એના ચિત્તની શાંતિ અને સમતા જાળવવામાં ઉપયોગી થાય, અને બેદ-જ્ઞાન એને જગતની ઘટતી રીતે સેના કરવા માટે લાયક બનાવે

વહેવારનો પ્રશ્ન એ છે કે, મૂળરિત્યક વિજ્ઞાન અને વિસ્તારરિત્યક વિજ્ઞાન પૈકી કયા વિજ્ઞાનને કેટલું મહત્ત્વ આપવું જોઈએ

આમાં એક વસ્તુ નિયાર કરતા જણાઈ આ રીતે કોઈ પણ વસ્તુના મૂળનો નિયાર કરવા માટે પણ એના વિસ્તારનો કેટલોક નિયાર કરવો જ પડે છે નહીંનું મૂળ શોધનારને કેટલેક અરી નદીના વિસ્તારનું જ્ઞાન મળી જાય છે, આ કરવું પડે છે નદીના મૂળ તરફ જતાર જે આખા બંધ રાખીને ન ચાલે, તો આજુમાજુના પ્રદેશ, ભૂમિની રચના, નદીની ઊઠાઈ, વનસ્પતિ, હવા, ફળદ્રુપતા, રેતી-માગી ધત્તાદિની વિશેષતા, જળચરો, ભૂચરો, એને આવી મળતી ખીજા શાખાઓ, એ સર્વેનાં પાણીઓની શરીર વગેરે પર થતી અસર વગેરે સબધી કાંઈક વિજ્ઞાન મેળવ્યા વિના ન જ રહી શકે જ્યાં શાખા મળતી જણાય ત્યાં શાખા કઈ ગળતી અને મૂળ નદી ઈ ગળતી એ દેશનવા માટે પણ કેટલુંક વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું પડે આ રીતે નવી સબધી જે કાંઈ વિસ્તારની દિશામાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ સહેજે મળતું વિજ્ઞાન છે એ વિજ્ઞાન ઉપયોગી પણ થાય, અને છતાં એ મૂળ શોધનામાં બાધા ન આવે પણ જે મૂળને શોધવા નીકળ્યો માણસ અવલોકનમાં આવતા એના અનેક પદાર્થો વિષે સ્વતંત્ર શોધમોગ થતા બેસે અથવા પાણીના વહેણની દિશામાં ચાલવા માડે, તો મૂળની શોધ બાજુ પર રહી જાય અને એ ખ્યેપને ચૂકી જાય

વસ્તુનું મૂળ શોધવાનું ખોય ચોક્કસ રાખતા એના વિસ્તારનું જે વિશેષ જ્ઞાન થાય એ જ વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ ચોક્કસ મણાય પણ ખોય ચૂકી જવાની ભૂન વાર વાર થતી હોય છે માણસ નાદનું મૂળ શોધતા શોધતા સ્વરોની રમ્પતામાં લુપ્ત થઈ જાય છે, ચિત્તનું શોધન કરતા જતાં જતાં સિદ્ધિઓમાં મોહિત થાય છે, નદીનું મૂળ શોધતા જતા રગમેરગી કાકરા કે માછલાં બેગા કરવા મડી પડે છે, કે આશુમાળુના પ્રદેશમાં કાઈ પોણ જુએ તો પોતાની સત્તા જમાનના બેસી જાય છે, કે એવા જ કોઈ બીજા કારણસર વચમાં જ રહી પડે છે.

આ વિશ્વ અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે કોઈ નાનો કે મોટો પદાર્થ, અથવા તેનો ગુણ ક્રિયા કે અન્ય કોઈ ધર્મ એવો નથી કે જેના મૂળનું શોધન કરીને એના આદિભરણ પર આરી ન શકાય અને તે સાથે જ એના કોઈ નાના ભાગ પદાર્થ, ગુણ ક્રિયા કે ધર્મ નથી કે જેમાં વચ્ચે જ અમીની રાખી શકે એવી અનંત પ્રકારની વિવિધતા ન હોય જેમ કોઈ મૂળ પુરુષને હજાર પુત્રો હોય, અને તે દરેકને હજાર પુત્રો હોય, અને એવી રીતે એક હજાર પેઢી સુધી પ્રત્યેક વંશજની હજાર હજાર પુત્રોની પરપરા ચાલે તેવું આ સંસારનું વૃક્ષ છે છતાં એ વૃક્ષ એવું વિનશ્ણ છે કે એની હજારમી પેઢીને મરામત શોધીએ તો એમાને મૂળ પુરુષનું પૂર્ણ બીજ જરામર જીતરેહુ જણાય એટલે કેવળ મૂળ બીજની જ શોધ કરતી હોય તો કઈ પેઢીના કયા નશજને શોધનો વિચાર કરવો એ મહત્ત્વનું ન થાય અને ત્યાંથી આપણે એ મીજ ઓગળી શકીએ પણ મૂળ બીજને શોધીને એની મદદ થડે એ આખા મૃદુન સાથે કાર્મિક મીઠા સમઘ સાચાંવો હોય તો આપણી શોધ ખાસ પ્રકારે જ થતી જોઈએ.

અને વિજ્ઞાન અને કેળવણી વચ્ચેનો આ જ બેઠ છે અને તે પદાર્થને શોધનો વિચાર બનાવે તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ખરો એથી એ કામ મૂળ કારણ સુધીએ પહોંચી જાય, એની શોધનો જગતને કાર્મિક ઉપયોગ પણ થાય પણ વિજ્ઞાનની જે શાખા પોતાને શાંતિ અને સમાજને સુખ આપનાર થાય તે એ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ન પણ હોય એ રીતે કેળવણી વિજ્ઞાનને વિરોધી નથી, પણ વિજ્ઞાન કરતાં વિશેષ છે.

નથી હોતુ અતિશય નજીવી કે અતિશય ગભીર ક્રિયાઓ, માન્યતાઓ અને શિખાતી માનનોમાથી ઘણી વિશે આપણને કરો કાર્ષિ વિચાર જ ન સૂઝ્યો હોય એવું મને કે આપણો બોલવાની અને ચર્ચાની કેટલીયે એવી ટેવો હોય છે કે જે બીજાના લક્ષમાં આવી જતી હોય, છતાં તેના અસ્તિત્વનીયે આપણને જાણ ન હોય મારા મિત્રો કહે છે કે, મને બોલનામા 'છે તે' જેના નિર્ચયક શબ્દો બોલવાની ટેવ છે હું એ ટેવ છે એમ હજુ સુધી ખાતરી કરી ચક્યો નથી કારણ કે, હું સાવધપણે બોલું તો એ શબ્દો આવે નહીં, અને અસાવધપણે બોલુ ત્યારે મારા લક્ષમાં આવે નહીં જેટલે અમે આવું ધ્યાન છે તેટલે અમે આપણી ક્રિયાઓ, માન્યતા અને શિક્ષણ વિવેકરહિત છે એમ જ કહેવું જોઈએ આનો અર્થ એ કે, એવા આપણા કર્મો વગેરે બેસાવધપણાના અને તે વિષયનો અગાઉથી વિચાર કરી નીધેલો નથી એવું મતાવનારા છે

વગર વિચાર્યાં કર્યાં, માન્યતા કે શિક્ષણ ખરાબ કે ભૂલભર્યાં જ હોય એમ નથી પણ સુકર્મ, સુશિક્ષણ અને સુશ્રદ્ધાએ જે વિચાર પૂર્વક ન હોય તો તેમાં બે ખામીઓ ગહે છે એક એ કે, વિચારપૂર્વક કરેલાં કર્મો વગેરેમાં જે શુભો પ્રગટવાની અને દુઃ કરવાની શક્તિ રહેલી છે, તે વિચારહીન કર્મમાં નથી તથા, બીજી, ગમે તેટલી જૂની ટેવ હોય તોયે, તેને સમગ્ર આધાત પહેાચાડી શકે છે ઉદાહરણાર્થ, હું કાઠી મ કોઢાને પણ ન મારું એ જરૂર સુકર્મ છે પણ એ સુકર્મ કરવાની ટેવ જો મને કેવળ વશપર પગના સંસ્કારોથી કે ડીપોના ધાકથી, કે નરમ્મા ચનારી શિખાના ભયથી, કે સ્વર્ગમાં મળનારા સુખની લાલચથી પડી હોય, પણ એ વિષયને મે મારી મેજે જ કોઈ સ્વતંત્ર દલિખિદુથી વિચારી ન લીધો હોય તો એ કર્મથી જે શુભની વૃદ્ધિ થતી જોઈએ તે ન થાય એટલે હું કાઠી-મ કોઢાને મારું નહીં, પણ એવું મને કે એના નાસથી એને મનમાં શાપ દીધા વિના રહી ન શક, જરા લેવા સિવાયની બીજી કોઈ જાતની જિજ્ઞાસા એને કરી નાણુ મધ્ય બીજી શિક્ષા એવી પણ હોય કે જેમાં પરિણામે પ્રાણુ લેવા મના નધારે નિર્દયતા ગદી હોય

આ ચારમાથી કોણ કોનું કામ છ એ જાણવું મુશ્કેલ છે એ ચારે વસ્તુઓનો કેટલોક વારસો દરમિતે જન્મથી છે પ્રજા સુદૃઢ યત્નાથી ભાવ સ્પષ્ટ થાય છે સુદૃઢ પ્રજા અને સ્પષ્ટ ભાવ અવલોકન સ્પષ્ટ કરાવે છે, સ્પષ્ટ અવલોકન સાચો નિર્ણય કરવા માટે જરૂર છે, અને આવધાનના એ ત્રણે પર અસર પાડે છે આ સર્વને પરિણામે નિર્ણય કગવનારો જે વિચાર ઊપજે તે વિવેક વિવેકનો દેર-ચડકો પાડે અવલોકન, પ્રજા અને ભાવની દૃષ્ટિ તથા આવધાનનાને પોષે છે. આ ચારમાથી જે અગ અધૂરું ગદે તેથી વિવેકમાં ઊંચુપ આવે

મનુષ્ય અવલોકનાર હોય, પણ જો એના ભાવ યોગ્ય ન હોય, અથવા પ્રજા જડ હોય, તો એ માત્ર સ્પૂર્ણ, ટૂંકી દૃષ્ટિના કે કાલ્પનિક સિદ્ધાંતો રચવાવાગો થાય, તત્ત્વવિચારનો મૂળ પાયો એને હાથ ન લાગે યોગ્ય ક્ષેત્રે ઉપયોગમાં આણી શકાય એવી નિર્ણય-શક્તિ એનામાં ઊગે નહીં.

જો માત્ર એની પ્રજા જ ઝીણી હોય તો એ પદાર્થોના ઉપર ઉપરના ભેદો અને સ્વરૂપોમાં જ રમ્યા કરે પણ પદાર્થોના મધ્યનોથી સ્વતંત્ર ધર્મ શકે નહીં

માણસમાં અવલોકન અને પ્રજા હોય, પણ યોગ્ય ભાવ ન હોય તો એનો તત્ત્વવિચાર એનામાં નજ ન પ્રેરી શકે, એના જીવનમાં ફરક ન પાડી શકે

વળી યોગ્ય ભાવ હોય, પણ અવલોકનની ખામી હોય કે પ્રજા મદ હોય, તો તે પદાર્થોની મદ્યનિક કિંમત માધે, ઉનાવળા નિર્ણયો કરે, એનો વિકાસ એકાગ્રી રહે, એના આચાર ઉપર એનો કાબૂ ન હોય અને તારતમ્ય સમજવાની ઊંચુપ દેખાય એટલે કે સામાન્ય ભાષામાં, જેને સમજાવું વિનાન કે વેવનું વર્તન મહેવાય એવું જણાય પ્રમાણ જાગૃતતા ન આવડે

અધુરે હોય પણ સાવધાનના ન હોય તો એને વારવાર એમ કહેવાનો પ્રસંગ આવે કે, જાનામિ ધર્મ ન ચ મ પ્રવૃત્તિ । જાનામ્યધર્મ ન ચ મે નિવૃત્તિ ॥ (હું ધર્મને જાણું છું, પણ તે હું આચરી શકતો નથી, અધર્મ જાણું છું પણ તેમાંથી છુટી શકતો નથી)

કળા, કૌશલ્ય, પાત્રિય, સૌંદર્ય, બલ, કે કેવળ ભક્તિ, કેવળ કર્મપગલુતા, કેવળ તપ, કેવળ જ્ઞાન (માહિતી અને તર્કશક્તિ), કે કેવળ ખ્યાનની પૂર્ણતાથી જીવનમા પૂર્ણતા આવી શકતી નથી, પણ વિવેચની પૂર્ણતા અને જીવનની પૂર્ણતા એ એ એક જ વસ્તુ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી જેમ પ્રાણુ પિનાનું શરીર એટલે જ શમ, તેમ વિવેક રિતાનું જીવન એટલે જ અમાણસાર્થ એમ મને લાગે છે

કેવળ વિવેકબુદ્ધિની મદદથી આપણે બક્તિમાર્ગ, તપમાર્ગ, કર્મમાર્ગ કે ખ્યાનમાર્ગનું કામ પ્રાપ્ત કરી શકીએ પણ કેવળ વિવેક-વિચાર ઉપગ્રહેનું કાણુ હોય છે, અને તેથી ભક્તિ આદિક માર્ગોનો આધાર હોવા જોગ્ય છે પણ વિચાર કરતા જણારો કે મનુષ્યની ઉન્નતિ માટે એવું એક પણ સાધન નથી કે જેમા વિવેક વિચારની ચરજ ન રહેતી હોય, અને જોડના જાની કે અત પુરુષો ભૂતકાળમા ર્ષક થયા છે કે વર્તમાનકાળમા હોય, તેમના જીવનમા વિવેકબુદ્ધિની સતત ભાગૃતિ એ જ મોટામા મોટી સમાનતા જણાશે વિવેચની પૂર્ણતાના પ્રમાણમા એના જીવનની ખરેખરી મોટાઈ બીજા મંની આમગ્રીઓ એના કેવળ અવકારો

છટ્ટદેવનું દર્શન થયું હોય, સમાધિનાભ થયો હોય, તપ સિદ્ધ થયું હોય, અનેક પ્રમારની વિદ્યાઓમા પારગતતા પ્રાપ્ત થઈ હોય, કે વૈરાગ્યવૃત્તિ હોય, પણ જો વિવેકનો ઉત્કર્ષ થયો ન હોય તો માણુમ તે બધું જીરવી શકતો નથી અને અધોગતિયે પામી શકે ■ એથી બનતું, જો કેવળ વિવેક-વિચાર પર જગત્ત રહેવાની શક્તિ મેળવી શકાય, તો માત્ર તેજાથી તે અદ્વજ શાન્તિ મેળવી શકે અણિશુદ્ધ વિવેકી જીવન એ જ, મારા વિચારથી, જીવન-મુક્તિનું પ્રગટ લક્ષણ છે

વિવેકના ઉત્કર્ષને હું જીવનનું અને તેથી કેળવણીનું અતિમ ધ્યેય માનું છું, અને અવ્યોક્ત (શોધનની જિજ્ઞાસા અને ત્રીજીવત), પ્રજાની તીવ્રતા, યોગ્ય ભાવોના પોપણને પગિણામે ભાવનારિમસ અને સપૂર્ય જગત્તિનો અભ્યાસ એવા કેળવણીના વિભાગો પાડું છું

દલતા - મૃતિ

ઉપર જે લખ્યું છે તેમા યોગ્ય ઉમેરો કરવાની જરૂર છે કેવળ વિવેકબુદ્ધિ — સારાસારની જરોખર સમગ્રજી અને નિર્જીવ કરવાની

શક્તિ — એક ગુણ વિના નિષ્ફળ જાય એમ પણ અને અને તે ગુણ તે દૃઢતા અથવા ધૃતિનો જેને વિવેચી જરામર કરા યુ હોય, તેને ખતથી યોગી રહેવાની શક્તિનો એ દૃઢતા અથવા ધૃતિ તે જ મનોમગ આત્મમગ ધ્યાનદિ સમ્બંધી યોગખ્યાય છે દયા, કૃપાતા વગેરેની જેમ એ ભાવના નથી પણ જેમ મજબૂત માણસના સ્નાયુ અને નમળા માણસના સ્નાયુના મધારણમાં જન્મથી રહેલો કે કેળવણીથી પડેલો ભેદ છે તેમ ચિત્તના ધારણમાં કેળવણીથી પડેલો કે જન્મથી રહેલો એ ભેદ છે કેળવણીથી જેમ માણસના સ્નાયુઓ મજબૂત બની શકે તેમ ધૃતિ પણ મોઘાન થઈ શકે

૬

કેળવણી અને અભ્યાસ

કેળવણીમાં અભ્યાસની અગત્ય પૂરેપૂરી સમજના વિના ન માલે અભ્યાસ એને એકના એક કામને વારવાર કરવું તે મેતરમાં મધી જગ્યાએ ધાસ ઊગ્યું હોય, તેના પર તમે કોઈ વાર એક ટેકાણે અને કોઈ વાર બીજે ટેકાણે ફરો, તો કશી નિશાની માત્રમ નહીં પડે પણ એક જ જગ્યાએથી ચાલનાનો રિવાજ રાખશો તો થોડા વખતમાં સ્પષ્ટ કેડી પડી જશે આપણા શરીરમાં પણ એ જ પ્રમાણે થાય છે આપણે મોઈ દિવસ હાથની કોઈ દિવસ પગની કોઈ દિવસ કમ્બરની કસરત કરીએ, અને તેમાં કોઈ પણ જાતનો ચોક્કસ મદાવરો રાખીએ નહીં, તો આપણા એક પણ સ્નાયુ સારી રીતે ખીને નહીં તેમ જ મોઈ દિવસ રેટિયા ઉપર બેસીએ કોઈ દિવસ પગે ચનાવવાના સચ્ચા ઉપર, કોઈ દિવસ ચિત્ર કાઢ્યા, કોઈ દિવસ સંગીતના વર્ગમાં, તથા કોઈ દિવસ વળી ધ્યાન કર્યા, — તો એકેમાં આપણને ઘણ મળે નહીં

૧) શારીરિક, માનસિક મોઈ પણ શક્તિ મેળવવા માટે એટલે એ શક્તિ પર પૂરેપૂરો કાબૂ મેળવવા માટે અભ્યાસ વિના ચાલે નહીં

અભ્યાસનું મહત્ત્વ આપણા દેશમાં બહુ લાંબા કાળથી સમજાતું હતું; પણ અભ્યાસ સાથે બીજા જે અંગે જોડાયેલાં છે તે પર ધ્યાન ગયેલું નથી. અભ્યાસ વિના સંસ્કાર દૃઢ થતા નથી એ જાણ્યું, એટલે આપણે ગમે તે રીતે અભ્યાસ કરાવવા મથીએ છીએ. દરેક ક્રિયા ત્રણ રીતે કરી શકાય છે : ભયથી, લાલચથી કે ક્રિયા પ્રત્યેના પ્રેમથી. ભય અને લાલચથી પણ સંસ્કાર પાડી શકાય છે; અને ધણુંખડું એ બેમાંથી જ એકની કે બીજીની મારફતે અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. આ રીતે અભ્યાસ કરાવવો એ અભ્યાસ કરાવનારને મહેતુ પડે છે; એમાં અભ્યાસ કરનારની વિવેકશુદ્ધિને ખીલવવી નથી પડતી. સરકસના માસિકો જતાવરેને ભયથી જ કેળવે છે; શાળાઓમાં શિક્ષકો પણ એ જ રીત અપિત્યાર કરે છે. ઘણાક સંપ્રદાયપ્રવર્તકોએ પણ પ્રજામાં વારંવાર ભય કે આશા બતાવી સારી ટેવા નિર્માણ કરી હોય છે. એ ટેવા કોઈ વાર દૃઢ થઈ જાય છે ખરી, પણ મૂંઢપણે. એનું રહસ્ય સમજાતું નથી. જે ભય અને આશા બતાવ્યાં હોય તેની ધાસ્તી કે શ્રદ્ધા બિડી જાય, તો ગમે તેટલા સૈકાંની ટેવા પણ થોડા કાળમાં નાશ પામી શકે છે થોડાક વર્ષના અંગ્રેજી વિદ્યાના સંસ્કારોએ આપણી પ્રજામાં જન્માનાથી પડેલા સંયમના સંસ્કારોને હિંગાડી મૂક્યા, એનું કારણ તપાસીશું, તો માલુમ પડશે કે સંયમના સંસ્કારો યમદંડ કે, સ્વર્ગમુખની માથે બોડીને કેળવાયેલા હતા. કાંઈ પણ કારણથી એ ભય તથા આશામાંથી શ્રદ્ધા બિડી જતાં અને સ્વયંપણે સંપૂર્ણ જણાતા આધિ ભૌતિકવાદ પર શ્રદ્ધા બેસનાં એ સંયમ ચાલ્યો ગયો. એનું જ પરિણામ શુદ્ધવેદાન્ત પણ ધણાકનાં જીવન પર કરે છે. જૈનધર્મ તપ અને સયમ પર અગાધ ભાર મૂકે છે; છતાં કેટલાક જૈન સાધુઓ અને ગૃહસ્થોમાં ચારિત્રબળના કમકમાવે એટલી વધેલી સાંભળી છે. એનું કારણ એ જ હોઈ શકે કે, તપ અને સંયમની પોતાની કિંમત સમજીને જ એ ઉપર પ્રેમ નહીં હોય, પણ એ દ્વારા કાંઈ ભવનિવાગ્રહ કુવાની કે સુખ પ્રાપ્ત કરવાની આગા ગંધી હશે. અને એ ભય તથા સુખ કંપનાગમ છે એમ સામનાં, પાનખર ઝગુનાં પાંદડાંની માફક તપ અને સંયમ ખરી પડ્યાં હશે.

એટલે અભ્યાસની સાથે અભ્યાસની ક્રિયા પર પ્રેમ હોય તો જ એ અભ્યાસ એને લાભકારક થઈ શકે આ વધારે કહેણ છે. એમાં અભ્યાસીની વિચારશક્તિ જાગ્રત થવી જોઈએ. એમાં પ્રેમ થઈ શકે એટલા માટે તેને ઉપયોગી ગુણોનો વિકાસ થયેલો હોવો જોઈએ. આ રીતનો અભ્યાસ અતિશય ધીમો જ થઈ શકે.

પણ અભ્યાસની જરૂરિયાત પર જ આજ કેટલાકને અશ્રદ્ધા થતી જણાય છે. તેઓ અભ્યાસની અવેજમાં સાદચર્ય (સોજન)ના નિયમ પર ભાર મૂકે છે આવી અશ્રદ્ધા થવાનું કારણ અભ્યાસના નિયમ વિષે આપણી શાળાઓએ પોપેયો ભૂખમરેલો ખ્યાલ છે. શાળાઓમાં અભ્યાસનો જાણીતો ઉપયોગ આંક અથવા કવિતા ગોખાવવામાં થાય છે. શિક્ષકોનો ખ્યાલ એવો છે કે, ગોખવાથી આંક અને કવિતા પાંદ રહી જાય છે, એટલે સ્મરણ રાખના માટે ગોખવાની (અભ્યાસની) જરૂર છે.

સાદચર્યનો નિયમ જાણવાવાળા કહે છે કે આ વહેમ છે. આપણી સ્મરણશક્તિ તો મૂળથી જ એની પૂર્ણ છે કે, એક જ વાર બરાબર રીતે જાણવાથી કોઈ પણ વાર ન ભૂલાય તેવી રીતે બધું યાદ રાખી શકાય; પણ જે યાદ રાખવું હોય તે બરાબર સ્મૃતિમાં બરતાં આવડવું જોઈએ દાખના તરીકે, મારી ટોપી ક્યાંક મુકાઈ ગઈ હોય અને તેને શોધના છાત્ર તો દું શું કરું? મેં હજી કંઈ વખતે તે ચોક્કસપણે પહેરી જ હતી, તે વખતે હું ક્યાં હતો, બેઠો હતો કે બોમો દનો, મારી સાથે ખીજું કોણ હતું. ત્યાંથી દું ક્યાં ગયો, ત્યાં શું કર્યું, ટોપી માથા પરથી કાઢવાનું અને કાઢ્યું શું પકડ્યું, વગેરે વગેરે ટોપીની સાથે દૂરનો કે નજીકનો સંબંધ ધરાવતી ત્રીણી ત્રીણી વિગતોને યાદ કરું. એમ આજુબાજુની વિગતો યાદ કરતાં મેં ટોપી ક્યાં મૂકી દશે તે યાદ આવી જાય આજુબાજુની વિગતો એ સદચર્ય (સોજન)ની વિગતો કહેવાય. ટોપી ક્યાં મૂકી છે એ દું જૂથો તો નથી જ હોતો, કારણ કે મૂકતી વખતે જ માગ મગજમાં એ ક્રિયાનો સંસ્કાર પડી ગયો હતો. પણ મારી પૂરી સમજાનગીરી ન હોવાથી, દું એ સંસ્કારને દુરત જાગ્રત કરી શકતો નહોતો. એને જાગ્રત કરવાને માટે દું આજુબાજુની વિગતોનું સ્મરણ કરું એટલે જગ.

આથી એવો નિયમ રજૂ કરનામા આવે છે કે, કોઈ વસ્તુને પા-
ગખના માટે દક્ષ એ વસ્તુને જ યાદ રાખના પ્રયત્ન કરવો એ દક્ષની
પદ્ધતિ છે. સહેલી વાત એ છે કે, દરેક ક્રિયા કરતી વખતે આત્માત્મની
બંધી બાંધતો હિષ નજર પહોંચાડી જતી સોય મૂકના જવું તો સોય
સાથે બીજી શી ચીજો પડી છે તે જરા તપાસી લેવી, એ ડાંગો કયા
મૂકેલો છે, એની સાથે બીજી શું શું છે, એ જરા નજરમા લઈ લેવું
એમ કરનાથી સોય કયા મૂકી છે એનો નિયામ કરના જતા જ
આત્માત્મની નિગતો સ્મરણમા જાગ્રત થઈ જશે, અને સોયનું સ્થાન
યાદ આવી જશે એ જ રીતે પાચ ચોક વીસ એમ વીસ નાર ગોખાનીને
યાદ રખાવવાને બદલે પાચ મણકાની ચાક દગનીઓ પૂરી એને નિઘાર્યા
પામે ગણનાયાથી, પાચ ચોક પૂછતા જ માળખી સ્મૃતિ આગળ પાચ
મણકાની ચાર દગનીઓ અને તે વખતે કરેલી ક્રિયા ખડી થશે, અને
પાચ ચોક વીસ એ તુરત યાદ કરી શકશે પાચ ચોક વીસ એમ વીસ
વાર આપણે બને ગોખીએ, પણ વીમે નાર આપણું ધ્યાન એ ગોખવામા
જ નથી હોતું એથી કરીને પાચ ચોક બોલતાની સાથે વીમ શબ્દ
મોઢામા આવી જ જાય એવું બને જાગતા સ્નાયુને વળણ પડી જાય,
પણ એથી સ્મરણશક્તિ ખાંચે છે એ માન્યતા જુનભરેલી છે.

આ વાંધો ખોટો નથી કોઈ પણ વસ્તુ સ્મૃતિમા મરવા માટે
અભ્યાસની જરૂર નથી સ્મૃતિ પર એક જ પ્રયત્નથી ન બૂસાય એવી
જાપ પડી શકે છે અને આ કાર્ધ એકાદ અવધાનીથી જ થઈ શકે
એમ નથી, પણ એ સ્મૃતશક્તિનો સંભાન જ છે.

પણ તોયે અભ્યાસ નિરુપયોગી થતો નથી અભ્યાસનું કામ
જુદું જ છે અભ્યાસનો સળથ ખાસ કરીને શરીરના સ્થૂળ અંગો
સાથે છે સ્થૂળ અંગો એટલે એમના એમ કે સાધનોની મદદથી
શરીરમા જે નજરે જોઈ શકાય અથવા જૂખ-તારસની જેમ અનુભવી
શકાય એવા ભાગો જેવા કે સ્નાયુઓ, તાનતંતુઓ, મગજ પગેરે એ
સર્વેને કોઈ એક પ્રકારની દૃઢ ટેવો પાડવા માટે અભ્યાસ જરૂરી છે જ.

સ્મૃતિમા કોઈ વસ્તુની જાપ પાડવા માટે એક સરખો મગ
છે એ જાપનો આપણને આવે વારવાર ઉપયોગ કરવો પડતો હો

જે એક માણસ નાદરિય હોય, એટલે જુની જુદી જાતના અવાજો, વાદ્યો, ગાયનો ઇત્યાદિ સાંભળવામાં આનંદ માનતો હોય, એથી એની સારી કે માડી લાગણીઓ ઉદ્ભવતી હોય, તે એમ કહેવાય કે એની કર્ણેન્દ્રિયની રસવૃત્તિ જાગેલી છે.

તે જ પ્રમાણે નાકની સૂક્ષ્મ તથા હ્રિદય વાસો પારખવાની શક્તિ અને એ શક્તિનો ઉપયોગ સુધી ટકાવ, જીભ અને ત્વચાની ઉપયોગ સુધી તેજસ્વિતા, એ તે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શુદ્ધિની નિશાનીઓ છે. અને ગંધ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ વગેરેના જુદા જુદા સોખો તે તે ઇન્દ્રિયની રસપ્રિયતા છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શુદ્ધિ અને રસવૃત્તિ વચ્ચે થોડો સંબંધ ને થોડો વિરોધ છે અને થોડી એકબીજાથી સ્વતંત્રતા છે.

જે જ્ઞાનેન્દ્રિય શુદ્ધ ન હોય તો તેમાં બહુ રસવૃત્તિ હોવી સંભવતી નથી બહારના સંગીતથી રાજ થતો જોઈ શકીએ નહીં, કે જનમાંથી રૂપરસનો બોક્તા બની શકે નહીં. તેમ જ નાક કેળવાયેલું ન હોય એટલે બેદ પારખવાને શક્તિમાન ન હોય, તો મુગધોથી એનું ઝાઝું રંજન થઈ શકે નહીં જીભ બહેર મારી ગઈ હોય તો વિવિધ પ્રકારની વાનીઓના સ્વાદને તે સમજી શકે નહીં. એટલે જોડે બંધે જ્ઞાનેન્દ્રિયો શુદ્ધ થઈ ગઈ તેટલે અંગે રસિક થવા માટે લાયક થાય આ રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિયની શુદ્ધિ અને રસવૃત્તિ વચ્ચે થોડો સંબંધ રહ્યો છે.

પણ રસવૃત્તિ જ્ઞાનેન્દ્રિયની શુદ્ધિને વિરોધી પણ છે જેમ આદ્ય વિના આરોગ્ય સંભવતું નથી, પણ અતિઆદ્યથી પણ આરોગ્યનો ચોક્કસ નાશ થાય છે, તેમ જુની જુદી ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ છે રસનેન્દ્રિય કંઈકે પણ સૂક્ષ્મ હોય તો જ ગત્યા અને મોળા વચ્ચેનો બેદ પારખી શકે; બેદ પારખવાથી જ ગત્યા વિશેની એની રસવૃત્તિ જાગ્રત થાય પણ ગત્યા સ્વાદને આનંદરૂપ માની ગત્યાની પાછળ લાગે, તો એ જીભની શક્તિને પણ ગુમાવતો જાય ગત્યું ખાવાની ટેવ પાડી પાડીને એની જીભ એવી બહેર મારી જાય કે, થોડું ગળપણ એની જીભને પરખાય જ નહીં; સારી પેઠે ગળપણ હોય તો જ એને લાગે કે વસ્તુ ગળી છે. ખરું પૂજ્યા, ગળપણનો સોખીન ઘડિના લોટમાં સહેજ ગળપણ હમેરી લોટને મીઠા કરીને નથી ખાતો, પણ સાકરમાં

લોટ હમેરી એને સહેજ મોળી કરીને ખાય છે એની જીભને ગળ્યા વિષેની રસવૃત્તિ—ગળ્યુ ખાવાની લાલસા—કાયમ છે, પણ એણે જીભની શુદ્ધિ ઓળી કરી છે આ રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિયની રસવૃત્તિ એની શુદ્ધિને નિરોધી છે

ઇન્દ્રિયની શુદ્ધિનો નિકામ અને રસવૃત્તિનો વિકાસ કેટલીક યાગતમા એકગીજ્ઞથી સ્વતંત્ર છે જેમ આરોગ્ય ગયા છતાં ખાવાપીણની લોભુપતા વધી શકે છે, તેમ ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ ગયા છતાં એની રસવૃત્તિ વધતી રહે એવું મને જ ધણા માણસોને ધડપણુમા ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો નાશ થવા પછી પણ એ ઇન્દ્રિયોના ભોગો માટે શોખ રહી ગયેલો જણાય છે આનુ કારણુ એ છે કે, ઇન્દ્રિયની શુદ્ધિ અને રસવૃત્તિને પોષનારા તત્ત્વો જુદા જુદા છે

ઇન્દ્રિયની શુદ્ધિનો આધાર શારીરિક આરોગ્ય અને તે તે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપામ ઉપર છે જેમ ડોઈ માણસના બાહુ બળવાન હોના માટે એનું સામાન્ય આરોગ્ય સારુ જોઈએ જ, અને બાહુના સ્નાયુઓને ખાસ કેળવણી મળવી જોઈએ, તેમ તેની આખની તેજસ્વિતા અને શુદ્ધિ માટે પણ એનું સામાન્ય આરોગ્ય અને આખની ખામ કેળવણી બંને જોઈએ ધડપણુમા જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, કારણુ કે એનું સામાન્ય આરોગ્ય પણ ઓછુ થાય છે સલેખમથી નાક બધ થઈ જાય છે અને કાન બહાર મારી જાય છે, મદરાડમા જીભની શુચિ યાની જાય છે, અજીર્ણથી આખો આવે છે એરા અનુભવો સર્વેને દર્શો એટલે સામાન્ય આરોગ્ય જેમ કર્મેન્દ્રિયોની શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે જરૂરનું છે, તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયની શક્તિ માટે પણ જરૂરનું છે

કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો વચ્ચે બીજી પણ સમાનતા છે વળુ માણસોને નેટલુ જમણા હાથમા મગ હોય છે, તેટલુ ડાબા હાથમા નથી હોતુ, અને પગના સ્નાયુ નેટના બળવાન હોય છે, તેના હાથના નથી હોતા કેટલાકને એથી ઊનદુધે હોય આનુ કારણુ તે તે સ્નાયુને મજેલી કમરત છે જમણે હાથે મમ કબાની ટેવથી જમણો હાથ નેટનો મશગલ રહે છે, તેનો ડાબો નથી રહેતો, કારણુ કે એના સ્નાયુઓને કમરત મળતી નથી એ જીને ગયેલાના મન નેટના તીન

સ્નાયુઓ અને શાનતત્ત્વો જે દિશામાં ખેંચાનાને અનુકૂળ થઈ રહેલા હોય છે, તે ખેંચ જે નિયમના સંયોગથી થઈ શકે, તે વિષય માટે એને સાધારણ રીતે રમ રહે છે, પત્રી એ રસ શુદ્ધ હોય કે મયિન હોય, આરોગ્ય-વર્ધક હોય કે આરોગ્યનાશક હોય.

દરેક વસ્તુનો સંયોગ આપણા સ્નાયુઓ ઉપર બે પ્રકારની અસર કરે છે એકને કુદરતી અથવા નૈસર્ગિક અસર અને બીજીને કૃત્રિમ અથવા સાંવિક્ષિક અસર કહી શકાય. ઉદાહરણાર્થ, ખરફ કે રાઈનું તેનું ચામડીના ઉપર એ પ્રકારની કુદરતી અસર ઉત્પન્ન કરે છે એ અસર સાધારણ રીતે કુદરતના નિયમ પ્રમાણે જ થાય છે જેમ ચૂના ઉપર પાણી પડે તો તે ગરમ થઈ ઊકળવા મડે છે, તેમ રાઈનું તેનું કે ખરફ મનુષ્યની ચામડી ઉપર અમુક પ્રકારની અસર કરે છે એ અસર તે વખતે અનુકૂળ હોય તો સુહાણુ લાગે છે અને પ્રતિકૂળ હોય તો બગતરા કરે છે આ અસર ધણ કરીને જડ તત્ત્વોના નિયમ મુજબ જ થાય છે, અને તેનો મધાને સરખો જ અનુભવ થાય છે.

પણ એ સિવાય બીજી એક કૃત્રિમ અથવા સાંવિક્ષિક તાણુ પણ અનુભવવાય છે એ સંવિક પ અસરને આપણે રસ મીઠાએ છીએ દાખવા તરીકે, એક માસની દુધન આગળથી એક માસાહારી અને સાકાહારી બે જાણુ જામ ત્યારે બેઠીને સરખી તાણુનો અનુભવ નથી થતો માસાહારીના સ્નાયુઓ આ નિયમસંયોગને અનુકૂળ થઈ રહેતા હોવાથી એને કશી નાસ નથી લાગતો પણ સાકાહારીના સ્નાયુઓ એ તાણુને પ્રતિકૂળ હોવાથી એને કટાણી લાગણી બિપજે છે માસાહારીને અનુકૂળ લાગણી બિપજનાનું કારણ એ છે કે, એને એ બીજની સાથે ખેંચાતી કૃત્રિમ છે, જ્યારે સામહારીને એમાં અપરિત્રપણની અથવા ચીતરીની કૃત્રિમ છે એ જ રીતે, એક માણસને નાચ જોઈને આનંદ લાગે છે અને બીજાને કમકમાટી બિપજે છે ખરણુ કે, પહેનાને નાચ સાથે કાઈ કળાની કૃત્રિમ રહી છે, અને બીજાને એક ચોટા સમાજ વચ્ચે એક સ્ત્રીને પોતાનું ચુસ્તરન ચનાનનાની આકર્ષ માટે નિર્વજન થઈને નાચવું પડે એ કૃત્રિમ અસર લાગે છે અને તેથી એ દેખાતું અમમાની ઉપજાવે છે.

જગતના લગભગ બધા જ વિષયો વિશે આપણે સારો, નરસો, તટસ્થ અને તેમાં પણ અતિ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ વગેરેના બેદોવાળા મતો બાંધી રાખ્યા છે. એ મતો બાંધવામાં કોઈક વાર એ વિષયની શરીર ઉપર થતી નૈસર્ગિક અસર કારણભૂત થાય છે. ઉદાહરણ્ય, સર્પનો કે વીંછીનો દંશ, શિયાળામાં તાપણું, ઉનાળામાં ઠંડક વગેરે વિષેના મતો. ઘણુંખરું આ પ્રકારના મતોમાં બેદ નથી પડતો, કારણ કે એનો સંબંધ શરીર પર થતી કુદરતી અસરો સાથે છે.

પણ ઘણી વાર એ મતો બાંધવામાં કેવળ પરંપરાથી પોવાયેલા સંસ્કારોનું જ કારણ હોય છે. આપણે નાનપણથી જેમના સંબંધમાં આવીએ છીએ તે લોકો જે પદાર્થને સારો કહે છે, તેને આપણે ચાહતાં શીખીએ છીએ. અને જેને ખરાબ કહે છે તેને ધિક્કારતા શીખીએ છીએ. આ મતો એ પદાર્થની શરીરને પોષવાની કે ખીજાનું દુઃખ ઓછું કરવાની શક્તિ સાથે સંબંધ રાખે છે જ એમ નથી હોતું ઘણી વાર શરીર, ઇન્દ્રિયો કે મન ઉપર, અત્યંત નુકસાનકારક અસર ઉપજાવનારા વિષયો માટે આપણને ઘણો હિયો અભિપ્રાય હોય છે, અને લાભકારક અસર ઉપજાવનાર વિષયો તરફ અણગમો હોય છે. દાખલા તરીકે, જરીનાં કપડાં માટેનો આપણો હિયો અભિપ્રાય તે શરીરના આરોગ્યને પોષક હોવાથી બંધાયેલો છે એમ નહીં શકાય તે જ પ્રમાણે, જેડાનો અમુક ઘાટ, પહેરણનો અમુક કાપ, પાવડીની અમુક બાંધણી, આંખ અને ટોપી વચ્ચે જળાવવાનો અમુક ખૂણો, ખેસની અમુક રીત, સાડીનો અમુક રંગ સુદર છે એમ, આપણા કે ખીજાનાં સગવડ અને આરોગ્ય ઉપર તેની જે અસર થાય છે, અથવા પદાર્થના અત્યંત સ્વરૂપનો અનુભવ લેવામાં તેની જે મદદ મળે છે, તેનો વિચાર કરી દરાવેલું હોતું નથી; પણ કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત લોકોની કત્ખનાઓને જ સીકારી લીધી હોય છે.

ખાસૂની-પૂરી અને શાક રોટલો એ બે વાનોએ હાથ ઉપર જુદી જુદી જગતની અસર કરવાની જ. જે વખતે આપણી જ્ઞાનશક્તિ સુસ્ત ન હોય, અથવા એનો નિરોધ ન ઝોં હોય તે વખતે એ બેદ માસૂમ પડ્યા વિના ન રહે પણ ખાસૂની-પૂરીને સુદર ભોજન અને શાક-રોટલાને સામાન્ય ભોજન દરાવવામાં કેવળ પ્રતિષ્ઠિત માણસોએ

એ વિશે પ્રચલિત કરેલો મત જ કારણજૂત છે. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ બાસૂની-પૂરી કે બોજન અને શાક રોટલો સુદર બોજન હરાવવા જોઈએ. એટલે જો આપણી રસનેદ્રિય યોગ્ય રીતે કેળવાયેલી હોય તો આપણને શાક-રોટલા કરતા બાસૂની-પૂરી ખાતાં વહેલો કંટાળો આવવો જોઈએ.

એટલે કોઈ પદાર્થના યોગથી જો કુદરતી લાગણી થાય, તેના કરતાં એને વિષેની સમિક્ષા લાગણી ઘણી વાર અતિશય બળવાન હોય છે. બિદ્રિયના વિષયો સાથે જોડાયેલું વસ્તુનાવલ્લ—તે બિદ્રિયોની રમવૃત્તિ છે

ઉપર કહ્યું તેમ દરેક પદાર્થનો સંયોગ આપણા સ્નાયુઓ ઉપર તાણુ આણે છે એ તાણુનું બળ એની નૈસર્ગિક શક્તિ ઉપર, તેમ જ આપણી એ પદાર્થ વિષેની રસવૃત્તિ એના ઉપર આધાર રાખે છે. જો એ વિષેનો આપણે અતિશય રાગ લયો હોય તો તેને બોગવના, અને દ્વેષ લયો હોય તો એને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. બોગવ્યા પછી અથવા દૂર કર્યા પછીનું પરિણામ હમેશા આરામની પ્રસન્નતા જ ઉપજાવે છે પણ રાગને લીધે એ પ્રસન્નતામાં હવે વગેરેનું પૂર્વસ્મરણ બળે છે જે પદાર્થ વિષે આપણને એક વાર રાગ હોય, તે જ પદાર્થ વિષે પાછાથી દ્વેષ ઉપજાવે થાય, તો એના સંયોગ પછી શોકની તાણુ લાવે છે, જોકે એની શરીર ઉપર અસર કરવાની શક્તિમાં ફરક પડતો નથી.

વળી, ઉપર કહ્યું તેમ આપણા સ્નાયુઓ તથા જ્ઞાનતંત્રુઓ રખરખા જોવા છે અમુક હદ સુધી એને ખેંચો ત્યાં સુધી એનો ઉપયોગ સારી રીતે થાય છે, પણ એ હદ વટાવી જાય, અને એને આરામ જ ન આપે તો એ બગડી જાય છે; તેમ જ એક જાતની તાણુ વારંવાર આપ્યા કરે તો એ પાછા મૂળ સ્થિતિમાં આવી શકતા નથી. એ જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયનો અમુક હદ સુધીનો ઉપયોગ સારી રીતે કામ આપે છે, અને આરામ મળવાની સાથે મૂળ સ્થિતિમાં આવી જાય છે. એ હદ વટાવી જતાં અથવા નિરતર તાણુ આપવાથી એ ઇન્દ્રિય નકામી થાય છે, અને એના સ્નાયુઓ મૂળ સ્થિતિમાં આવી શકતા નથી.

જે કદાપિ પૂરો આરામ બોગવી શકતા નથી પરિણામે એ ઇન્દ્રિય સદાય અનૃપ્ત જ રહે છે. એને વિષયનો સહેજ પણ આંચકો લાગતાં

જાગ્યત થઈ જાય કે અને એ દિશામાં લચી પડ્યાને નિરતર તૈયાર રહે છે એક વાર એની સ્થિતિ થઈ ગયા પછી એ નિમ્નના ઉપભોગથી ઇન્દ્રિયને દૂર રહેવું લગભગ અશન્ય થાય કે એની રસવૃત્તિને લીધે એને એમ લાગે છે કે, એ નિમ્નનો મોગ એને સુખકારક છે, પણ સાનુ પૂછતા, જેમ જેમ એ ભોગ લેતો જાય છે, તેમ તેમ એના સ્નાયુઓ મૂળ સ્થિતિમાં આનન્દના નાલાયક બની એને પ્રસન્ન થતા દેતા જતા નથી એ પદાર્થને વિષે રાગાત્મક બન્યાને લીધે એને એવો ભાસ થાય છે કે, નિમ્નના સયોગથી એને સુહાણું લાગે છે જે કોઈ નિવારથી એની કલ્પનામાં ફરક પડે, તો એ નિમ્નના સયોગમાં — સ્મરણ — માં પણ સુખ નથી એમ એને અનુભવ થતા ચાર નથી લાગતી એક વાર એક જાનતો ઇન્દ્રિયભોગ પુષ્કળ ભોગ થા પછી સપમનો પ્રવલ્ન કરનારને અતિશય કષ્ટ સહન કરવું પડે છે, તેનું કારણ આ જ છે જે વખતે એ ભોગને વધારતો હતો ત્યારે એને વિષે એને રાગાત્મક કલ્પના હતી એ વખતે એણે એ ઇન્દ્રિયના સ્નાયુઓને તાણુ આપી તે ઇન્દ્રિયને પુષ્કળ મગાડી નાખી હવે એ ઇન્દ્રિયને એ નિમ્નના સ્મરણથી પણ ઉત્તેજિત થવાની ટેવ પડી ગઈ ત્યાર પછી એના શરીરનાશક પરિણામેને નીધે અથવા સહનિવાર જાગ્યત થવાને નીધે એ નિમ્ન પરત્વે એને દોષશુદ્ધિ ઉદ્ભવી હવે એ સપમ પ્રવાહ ધરે છે પણ એની ઇન્દ્રિયને તો જાગ્યત થવાનો સ્વભાવ પડી ગયો છે એ જાગ્યતિને અટકાવી દેવાની શક્તિ એ સહેજે મેળવી શકતો નથી જે એ જાગ્યતિ અટકાવવાનો પણ નિવાર કરે છે તોયે, એમાં પણ નિમ્નનું સ્મરણ હોવાથી, ઉપાય તે પણ અપાય જેવો લાગ્યા માટે છે આ રીતે નિમ્નનો ઉપભોગ પણ, હવે દોષશુદ્ધિ ઉપન થવાથી, સુખ નથી કરતો અને ઇન્દ્રિયની મૂળ સ્થિતિમાં આનન્દની અસક્તિને લીધે, પ્રસન્નતા પણ નથી લાવી શકતો * પરિણામે એ માગ એનો ધણુ જ માનસિક પ્રેશમાં જાય છે ધીરજથી એ મળને રાગે છે, તો અતે વિજય મેળવે છે ખરો

* યતતા હૃષિ ચૌતય પુરુષસ્ય વિપરિચિત ।

| ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાણીનિ હરન્તિ પ્રસમ મન ॥ (ગીતા)

પણ એટલું ધૈર્યમળ સર્વ પાસે નથી હોતું અને હોય તોપણ, વિચારનાનો મુદ્દો એ છે કે, એના કચેશનું કારણ ખોળી કંપનાને સત્ય માની વિનય માટે પોતેની રાગમરી કંપના જ છે જેમ રાગમરી કંપના નુકસાનકારક વિનયમા પ્રીતિરસ ક્ષિપ્ત કરે છે, તેમ દ્રેષ્યમરી કંપના યોગ્ય વિનયમા અણુગમાની લાગણી ક્ષિપ્ત કરે છે, અને તેની પણ ટેવ પડી ગયા પછી એને સ્વીકારવાનો મહાનરો ઉત્પન્ન કરવામા એટલું જ દુઃખ થાય છે દાખના તરીકે, અત્મજ અસ્પૃશ્ય છે એ કંપના આપણે એટલા લાભા કાળ સુધી પોતેની છે અને તેની તરફના અણુગમાથી એના ટેવાઈ ગયા છીએ કે, હવે એ કંપના બૂલભરેલી જાણવા છતાં, એને અડતા અગાળે પણ આકાશ અનુભવાય છે અને, એ લાગણીમા રહેના ઘેર અન્યાયનું જાન થતા, એની લાગણી ઉત્પન્ન થવી એ પણ દુઃખરૂપ લાગે છે ખીજું ઉદાહરણ મારા બાળપણમા શાળામા ફિલ અને ફિલની સાથે યર્ષ શકે એવી કસરત ફરજિયાત હતી, પણ એ ઉપયોગી અને આરોગ્યકર્મક કસરતની સાથે એટલેા ત્રાસ જોડી દેવામા આજ્યો હતો, અને એનું મહત્ત્વ મારા મન ઉપર હંસાવતી નખતે પણ એના મર્મભેદી કાલ્પો ધરામા આવતા કે, ફિલ અને કસરતના નામથી જ શોક વ્યાપી જતો એ મને યાદ છે ફિલ અને કસરત પ્રત્યે મારો અણુગમે એટલો તીવ્ર થયો હતો કે, ત્યાર પછી એનું મહત્ત્વ સમજાવા પછી પણ એ અણુગમાને હું તદ્દન છૂટી શક્યો નથી અને એના પાઠના સુપરિણામ અનુભવાના છતાં વ્યાયામ શરૂ કરતા પ્રથમ લાગણી શોક કે કટાણીની જ ઉદ્ભવે છે

આ ઉપરથી જણાશે કે રસવૃત્તિના પોષણમા પદાર્થની નૈસર્ગિક યોગ્યતા કરતાં સમાજે પોતેની કંપનાઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એ પરથી શુદ્ધ રસવૃત્તિ અને અશુદ્ધ રસવૃત્તિ વચ્ચે ભેદ કેમ પાડવો એવી ચાની આપણને મળે છે તે એ કે, કોઈ પાત્ર પદાર્થ માટે પોતેની કંપના માનેદ્રિયોની શુદ્ધિને વિરોધી ન હોય, તો જ એ વિષેના રસ શુદ્ધ ગણી સમય વિચાર કરતા માનુષ પડશે કે, ઇદ્રિયોની શુદ્ધિ જાળવવા માટે (૧) ઇદ્રિયનો આવરણક કારણ માટે જ તથા ફરકસરથી ઉપયોગ થવો જોઈએ, અથવા ખામ કેળવણી આપના ઉપયોગ થવો

જોઈએ; (૨) ઇદ્રિયના વિષયોની માત્રા તીવ્ર ન હોવી જોઈએ; એટલે અતિ તીવ્ર સ્વાદો, અતિ ઘેરા રંગો, તીજી કે મોટા અવાજો, અતિ તીવ્ર સ્પર્શો કે ગંધોનો મદાવરો ઇદ્રિયોની શક્તિને કુદિત કરી નાંખે છે; (૩) કોઈ પણ વિષય માટેનો રસ આપણા સ્નાયુઓને તથા જ્ઞાનનંતુઓને વિવશ કરી નાંખવા શક્તિમાન ન થવો જોઈએ. જરૂરસર અથવા અકસ્માત એનો ઉપભોગ થવા બાદ એનું સ્મરણ નકામી તાણુ ન ઉપજાવે, ઉપભોગ વખતે કુદરતી અસરથી જુદા પ્રકારની તાણુ ન ઉપજાવે, અને એ ઉપભોગ બાદ સ્નાયુઓ વિકૃત ન રહે, એટલી આપણી એ વિષેની રસવૃત્તિ શુદ્ધ હોવી જોઈએ; અને તે માટે આપણી દરેક વિષય આગતની કલ્પના યથાર્થ હોવી જોઈએ.* આ નિયમોનું પાલન થતું હોય તો જે સ્થૂલ ચિદ્નો જગ્યાઈ આવે તેમાંનાં કેટલાંક નીચે મુજબ છે: (૧) મિત્ર ઉપભોગથી તૃપ્તિ; (૨) હર્ષ કે શોકના સ્મરણુ વિનાની કેવળ પ્રસન્નતા; (૩) ફરી ફરી ઉપભોગ માટેની ઝંખનાનો અભાવ; (૪) શોક કે કષ્ટ વિના વિષયનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ; (૫) ઇદ્રિયની તેજસ્વિતાની વૃદ્ધિ ન હોય તોયે સ્થિરતા તો ખરી જ.

શુદ્ધિ અને રસવૃત્તિ વચ્ચે બીજો બેઠ એ છે કે, એક ઇદ્રિયની શુદ્ધિ બીજી ઇદ્રિયની શુદ્ધિમાં વિરોધી નથી થતી. આંખને બહુ દેખવવાથી કાન બહેરા થઈ જવાની ધાસ્તી નથી, પણ એક ઇદ્રિયની લોહુપતા બીજી સર્વે ઇદ્રિયો પરનો સંયમ નખોડી કરી નાંખે છે. મનુ ભગવાન કહે છે તેમ,

| ઇન્દ્રિયાણા તુ સર્વેંપા યદેક કારત્તાન્દ્રિયમ્ ।
| તેનાસ્ય કારત્તિ પ્રજા ધૃતે પાદાદિવોદકમ્ ॥

* ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયાર્થેષુ રાગદ્વેષી વ્યવસ્થિતો ।
તયોર્ન યસામાગચ્છેતો હ્યસ્ય પરિપન્થિનો ॥

(ગીતા ૩-૩૪)

રાગદ્વેષવિયુક્તૈરવુ વિષયાનિન્દ્રિયંશ્ચરન્ ।
આત્મવદયૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

(ગીતા ૨-૬૪)

જેમ પખાલનો એક પગ (મો) બાધ્યા વિનાનો રહે તો તેનાથી સર્વ પાણી નહીં જાય, તેમ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાથી એક જ ઇન્દ્રિય છૂટી મૂકી દેવામા આવે તો સર્વ પ્રત્યાશક્તિ તે દ્વારા વધી જાય *

સ્નાયુઓનો નિરામ એ જ જે પ્રસન્નતાવુ* કારણ હોય, તો એમ લાગનાનો સભન છે કે, ખડુ સુખ ઇન્દ્રિયોને તાણુ મુદ્દવ પણ ન આવવા દેવામા છે, તાણુ આના દેહિ અને પડી નિરામ ભોગવવો એ તો જીનની રીત થઈ હકીકત તો એમ જ છે પણ ન્યા સુધી શરીરમા પ્રાણુ આસે છે, ત્યા સુધી ઇન્દ્રિયોનો નિરામ અખડિત રાખી શકતો નથી, અને પ્રાણુનુ ચનન કેટલોક કાળ નધ રાખનામા આવે તોપણુ મરણુ નિના કાયમનું બધ પાડી શકાતું નથી એટલે સ્વામાન્ય જીવન માટે તો ઇન્દ્રિયોની શક્તિની અને રસની શુદ્ધિ એ જ માર્ગ રહે છે જેમ ધનની વૃદ્ધિ એ પણ અતે તો ખર્ચ કરવાની શક્તિ મેળવવા માટે જ છે, તેમ શરીરની કે ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો સચ્ચ છેનટ તો એને ખપાવી દેના માટે જ છે પણ જેમ એકમ કરેલા ધનનો નિનાસોમા કરેલો વ્યય ખરાબર ગણી ચકાય નહીં, પણ કરકસર એ જ સદ્ગુણ ગણાય, તેમ ઇન્દ્રિયો માટે પણ છે સચ્ચ અને કરકસર એ સદ્ગુણ હોના છતાં, અને વ્યય નિનાશક હોવા છતાં, જેમ સત્કાર્ય માટે સર્વ ધનને 'ત્યાગ એ દુર્ગણ નહીં પણ સદ્ગુણ છે, તેમ બીજાના દુ ખનિનારણુ માટે કે બીજી કોઈ જરૂરી સેવા માટે ઇન્દ્રિયોની સર્વ શક્તિઓ ખપી જાય તો તે દુર્ગણ નહીં પણ ભારે સદ્ગુણ જ ગણાય અને એવા કામ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવી રીતે કેળવાયેન તીન

* ઇન્દ્રિયની શુદ્ધિ અને રસજ્ઞતિના સચોટ હકાલરણુ તરીકે શ્રી કાકાસાહેબ પૃથુરાજ ચૌહાણનુ દર્શાવ એક વર્ગમા ટાકી બતાવ્યું હતુ પૃથુરાજની કલ્પેન્દ્રિય અત્ય ત શુદ્ધ તેમ જ અત્ય ત રસિક હરી એની જાનતાનની લોપતાને લીધે એ રાજકાર્ય પ્રત્યે વિમુખ રહ્યો એ

‘લક્ષકર્ત્તર્યા ચિદ્વિનોયી લોભાયો ને

બધ છતા ધર્યો ગર્વ’

પરિણામે એણે રાજપાટ ખોયા અને દેશની ઉપર પરચક આવ્યુ પણ એ જ કલ્પેન્દ્રિયની શુદ્ધિથી એણે આપણો બન્યા છતા (દત્તકયા મુજબ) રાત્રનો કર્યો ને એણે કલ્પેન્દ્રિયની રસજ્ઞતિને સચમમા રાખી દોત તો !

રસ — મરણ સમીપ લઈ જનારા હોય તોપણ — શુદ્ધ ગણાય, એટલું જ નહીં પણ, અશુદ્ધ રમોમાંથી પાછા વળવાને માટે એ એક ઉપયોગી સાધન પણ ગણાય. દયા, કરુણા, સમલાવ, શૌર્ય ઇત્યાદિકના રસો તે એવા રસો છે

જે આ વિચારપર પરા બરાબર હોય તો થોતે જે જે કહે છે કે શીખવે છે તે વડે પ્રજામાં કેા પ્રકારની અને કેટલી તીવ્રપણે કંપનાઓ અને ભાવનાઓ પોષાય છે તેનો વિચાર કરવાની, વાંકીઓ, શિક્ષકો, મિત્રો, નેનાઓ વગેરે ઉપર ભારે જવાબદારી આવે છે. ઇન્દ્રિયોની કેળવણીને નામે, કે રસવૃત્તિના વિકાસને નામે, કે કળાવૃદ્ધિને નામે, કે કોઈ બીજા રૂપમાં આપણે વિશ્વની સજીવ નિર્જીવ સૃષ્ટિ પ્રત્યે કેવા પ્રકારના રાગ દ્રવ્યો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, અને તેને પરિણામે પ્રજાની કેટલી સેવા કરીએ છીએ અથવા પોતાની કેટલી ઉન્નતિ સાધીએ છીએ તેનો જેટલો વિચાર કરીએ તેટલો થોડો જ છે. જે વિષયો કે વિચારો તરફની ઇન્દ્રિયોની દોડ, બીજાનું સાચું હિત સાધ્યા વિના, કેવળ પોતાનો નાશ કરવાવાળો છે, તે વિષયો કે વિચારોમાં ગમે તેટલી કરામત કે તાર્કિક ગ્રીષ્મવટ રટેલી હોય તોપણ તે અશુદ્ધ રમ છે બધું ખોટું જ થાય છે એમ કહેવાનો આશય નથી, બધું થોડું જ થાય છે એમ પણ સ્વીકારતો નથી માત્ર જે દૃષ્ટિએ મેં એનો વિચાર કર્યો છે તે દૃષ્ટિએ ઇન્દ્રિયોની કેળવણીનો, રસવિકાસનો કે કળાવૃત્તિનો વિચાર નથી થયો એમ મને સભરિત લાગે છે કારણ કે મને લાગે છે કે, જે દૃષ્ટિ બરાબર સમજાઈ અને સ્વીકારાઈ હોય તો આપણી શાળાઓમાં આવના પુસ્તકોમાંના અનેક પાઠો, અભ્યાસક્રમો, સમેનનો, ઉત્સવો વગેરેની યોજનામાં અસાધ્યગણ પરિવર્તન કરવું પડે. મારી સક્રિય પ્રમાણે જે દૃષ્ટિ ચૂકવાનો મેં નક્ક પ્રયાત્ન કર્યો છે

પણ બુદ્ધિમા સ્થિર થતા દેવી નથી અને સાલગનારના મનમા કા
તો એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે કે એ વાતમા ઐતિહાસિક સત્ય છે
અથવા એ ખોટી છે એવું પકડી પાડ્યા પછી એમાંથી પોતાના
વર્તનને માટે ચાલીશ્વ થાય એવો ઉપદેશ એ લેતા નથી એમ એ
કદાચી નિષ્કળ જાણ છે

આના ઉદાહરણ આપુ

જો ચક્રના-ચક્રીની વાત બાગક સત્ય માને તો એ ભ્રમમાં
રહે છે એ ભ્રમ એ જાણ પછી જોને જોતો રહેવાનો હોય, પણ
એ કાલ્યુ પણ અમર જ્ઞાન આપવું—એટલે અજ્ઞાન આપવું—એ
જ્ઞાનદાતા શિક્ષકો ધર્મ નથી આપે મારણ દેખીતું છે એ અમુક
ચક્રના ચક્રીની વાતને અસત્યરૂપે પારખવો થઈ જાય, પણ ભ્રમમાં
રહેવાની ટેવ ખીજે કોઈ રીતે જાણવાનો સભવ છે કદાચ યોગનાસિદ્ધ
વાચના કોઈ ચિરંજીવી મનુષ્યશ્રીની વાતોમા કે સન્માસીના સ્વપ્નની
વાતોમા સત્યતાની શ્રદ્ધા રહે એટલે એ પણ એક સર્ગક ક પના જ
છે એમ ન પારખી શકે

ગરસ્વતી ગણપતિ વિષુ વિરાટ ધર્માદિક દેવતાના સ્વરૂપ
અમુક ભાવોને સ્થિર કરના માટે પ્રેરી સર્ગક ક પનાઓ છે, એમ
પુરાણોમા અને દેખાડે સ્પષ્ટપણે કહેલું પણ છે જતા સામાય
જનોમા જ નહી પણ વિદ્વાનોમાયે એ કથાઓને વિશે પુરાતન માળનો
ઈતિહાસ હોય એવી માન્યતા જડ ધારી બેઠેલી છે એટલે એ એક
સર્ગક ક પના જ છે એ વચન બુનાઈ જાય છે, અો ક પનાનું
મોદક સ્વરૂપ સાલગનારના મન ઉપર સ્થિર લાપ પાડે છે લોકોમાં
ભ્રમ પરાધીન બુદ્ધિ વહેમ અને અજ્ઞાન માયમ રહેવામાં આવી
કયાઓ મારણબૂત થાય છે

ખીજી ગાનુએ, આ વાતો મત્સ્યનિક છે એવું જ્ઞાન થતા એમાંની
સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ચક્રના ચક્રીની
વાત ખોટી છે એવું જાણ્યા પછી ‘જૂઠું બેલતું ન જોઈએ’ એવો
ઉપદેશ કરો બાગક પ્રજા કરે ! એટલે વાર્તા કહેવાનો ઉદ્દેશ નિષ્કળ
જાય છે કેવળ મોરજન જ એવો ઉદ્દેશ થઈ રહે છે

કવિને પોતાને માટે પણ આ વૃત્તિ એકંદરે પોતાને છેતરનારી જ થાય છે. સર્ગક, કલ્પનાની જગ્મરી ભરતી દરમ્યાન કવિ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનું ગીત જોડે, કે સત્યની પરાક્રાન્તા દર્શાવનાર પાત્ર આલેખે, કે દયાની ઉચ્ચતમ ભૂમિકાનું દર્શાવતું રજૂ કરે, કે મૂર્તિમંત ક્રૂરતા બતાવે, કે અનીતિથી વિનાશ થાય છે અને સત્યનો જય થાય છે એવું સાબિત કરે, કે સર્વ જગત ઈશ્વરગુપ્ત છે એવું ગાય. આ બધું રચતી વખતે કવિ થોડી ટાલ્યું પણ એ સર્વ બાવોની સાથે તદ્દપ તો થાય, પણ, જો એ કેવળ કવિ જ ન હોય, પણ સાધકે હોય તો એને એમ પણ સાગવાનો સંભવ છે કે હવે તો હું વિશ્વપ્રેમા થયો છું, સત્ય - દયાની હું જીવામાં જીંચી દેશને પામ્યો છું, હું નીતિનો પૂજક અને અનીતિનો દ્વેષી છું, હું જગતને ઈશ્વરસ્વરૂપે જોઉં છું વગેરે. ખરું પૂછતાં એ તો થોડી ટાલ્યું જ એ બાવો સાથે તદ્દપ થયેલો હોય છે, અને એ બાવો જીતરી જતાં વળી પાછો સામાન્ય માણસ જ બને છે. પણ આ કલ્પનાની ભરતી વખતે એ જે ખુમારી અને મસ્તી અનુભવે છે, તેને લીધે એ ખીન્નઓમાં, થોડા પ્રમાણમાં પરંતુ, ખરેખર રહેલા જિંચા પ્રેમની કે સત્ય, દયા ઇત્યાદિકની ઠેકડી પણ કરવા લાગ્યાય છે. આ મસ્તી, પાછળ ટીપમાં શાર્પનું કથન ટાંકણું છે તેમાં કલ્પા મુજબ, કેવળ પુરુષાર્થ વિનાની અને નકામી હોય છે.

વળી અનેક વાચકોની પણ આમાં છેતરામણ થાય છે. કારણ કે વાચક સમજે છે કે લેખક પોતે આલેખેલા બાવોમાં સ્થિર થયો હશે.

‘દૂધનો ઘાંઘેલો છાશ પણ ફૂંકીને પીએ,’ એ કહેવત પ્રમાણે હું આ વિષયમાં બહુ જ કડક પરીક્ષક થવાની વૃત્તિવાળો બન્યો છું. અનેક સારી અને દિલકારી વસ્તુઓ સમજાવવા માટે પણ જરાયે અસત્ય, બમમાં નાંખનારા કે પાછળથી જોનો નિષેધ કરવો પડે એવા સ્વરૂપમાં મૂકવા મારી ઇચ્છા નથી થતી. પહેલાં બ્રામક કલ્પનાઓને પોષવી અને પછી એનો નિષેધ કરવો એ દ્રાવિડી ગ્રાણ્યાપાત્ર જેટલો અડકે એટલો હજી છે.

શ્રી રામનારાયણ પાકે થોડા દિવસ ઉપર મહાવિદ્યાલયના નિશાંશીઓ આગળ એક બહુ સાચી વાત કહી હતી. જ્યારે મારામાં

વૃત્તિ પ્રમાણે આચરણ કરવાનો પુરુષાર્થ ઓછો થઈ જાય, ત્યારે હું કંઈપણના ક્ષેત્રમાં જીતરું છું. વિશ્વપ્રેમ જાતની ન શકું ત્યારે વિશ્વપ્રેમનું ગીત જોડું. વીરતા દાખવી ન શકું ત્યારે વીરરસનું કાવ્ય રચું. મંત્રી ન થઈ શકું ત્યારે રાજ્ય કેમ ચલાવવું તે વિષે એક નવલકથા રચું. આદર્શોને પહોંચી ન શકું ત્યારે આદર્શનું ચિત્ર દોરું. એક સાખીમાં પણ કહું છે કે, ક્ષત્રિયોને ચરાતન ચક્રાવનાર ચારણ ભાગી જવામાં સૌથી પહેલા હોય છે.

પણ આનો અર્થ એ નથી કે, કંઈપણશક્તિની બહિસ ચિત્તને નકામી મળેલી છે. કંઈપણશક્તિ તીવ્ર થયા વિના અનેક કર્તવ્યોમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, જાવનાઓ જાગ્રત થઈ શકતી નથી, નવીન શોધોમાં ભુદ્ધિ ચાલી શકતી નથી અને સ્મૃતિ શુદ્ધ થઈ શકતી નથી.

આવી એક ઉપયોગી કંઈપણશક્તિ તે સમાધાનકારક કંઈપણ છે. જગતમાં આપણને અનેક અનુભવો એવા થાય છે કે, જેના ખુલાસા આપણને ઈદ્રિયો દ્વારા પ્રત્યક્ષપણે મળતા નથી. તેમનું સ્વરૂપ શું, વીજળીનું સ્વરૂપ શું, જગતમાં જણાતી વિષમતાનું કારણ શું વગેરે અનેક વિજ્ઞાન તથા તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા પ્રશ્નોનું આપણને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળતું નથી, અથવા હાંખો વખત સુધી મળેલું હોતું નથી. જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી એ પ્રશ્નો વિષે ઉદાસીન રહેવું એ પણ આપણાથી થઈ શકતું નથી. બુદ્ધિને કોઈ પણ પ્રકારનો ખુલાસો જોઈતો હોય છે. આથી એ જુદી જુદી બુદ્ધિમાં ઊતરી શકે એવી કંઈપણાઓ કરે છે. એને વાદ (theory, hypothesis) કહે છે. વિકાસવાદ, પુનર્જન્મ-વાદ, માયાવાદ, અણુવાદ, તરંગવાદ (theory of vibrations) વગેરે વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા દરેક શાસ્ત્રમાં આવતા વાદો એ પ્રત્યક્ષ પરિણામોનાં અપ્રત્યક્ષ કારણોની કંઈપણ છે. વિશેષ અનુભવ મેળવવા માટે તેમ જ અનુભવસિદ્ધ ખુલાસો ન મળે ત્યાં સુધી બુદ્ધિની ભૂખ ભાંગવા માટે આવી કંઈપણાઓ ઊપજે છે. આ કંઈપણાનું સ્વરૂપ પણ સર્ગક જ છે; અથવા એમ કહીએ તોયે ચાલે કે, ઉપર કહેલી સર્ગક કંઈપણાની આ જનેતા છે. પણ આ કંઈપણાના ઉપયોગ અને ઉદ્દેશ સર્ગક કંઈપણાથી નિરાળા પ્રકારના છે, અને બીજી આબુથી એ

અનુભવશોધક કલ્પના સાથે અંગ્રંથ ધરાવે છે માટે એને જુદી ગણાવી દીધ છે

આ કલ્પનાનું અતિમ ધ્યેય મનની શોધ છે, એનો ભગમ ખીજા ક્ષેત્રોના અનુભવોમાથી છે આકાશમાં પીત્તળની સાથે ધણેવી ગર્જના દેવતાક લાલુ બાદ આપણે કાને સભળાઈ, પણ અવાજ સભળાયો એટલે આકાશમાથી ત્રીજી રજના જેવી વસ્તુ આવીને આપણા કાનમા પેડી એમ આપણને લાગતુ નથી અનાજ અમુક ગતિએ આગમ વધે છે એમ પણ જ્યારે આપણે પ્રયોગથી શોધ્યુ ત્યારે સવાય જાઓ કે, એમ એક ઠેકાણે થયેલો અવાજ ખીજો ઠેકાણે અમુક કડપે પહોચવાનુ કારણ શું? — આની આપણે શોધ કરી છે કે દેરા પ્રમાણે અપત્ત કરીએ તો એ ગ્રંથ આપણને લાગે? અનાજની ગતિનુ કારણ અમુક વસ્તુ દોષ તો તેને આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી એ અમુક ગતિનો અનુભવ હોય તો તે ગતિ પણ આપણે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી ત્યારે એવી કોઈ ગતિ આપણે આપણે જોઈ છે કે, જેની ઉપમા અવાજની ગતિને આપી શકાય? આ પ્રમાણે વિચારતા વિચારતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જગતની સર્વે સ્વૃષ્ટ ગતિઓ તપાસે છે, અને પાણીમા તરત્રી આવ અને અનાજની આવમા એને ઉપમા મળી આવે એમ લાગે છે તે પરથી એક ઠેકાણે બે વસ્તુઓના અથડાયાથી હવામા કોઈ પ્રકારના તરંગો ઋતા હશે એમ કલ્પના કરે છે પછી એ કલ્પનાને આધારે અવાજ વિગે વધારે અગ્રાસ કરે છે, અને એ કલ્પના સાચી હોય તો શું પરિણામો આવવા જોઈએ એ વિચારે છે, અને તેના આવે છે કે નહીં તે તપાસે છે તેમા થતા અનુભવોને આધારે એ કલ્પનાના સ્વરૂપમા ફેરફાર કરે છે અને વળી શોધ ચલાવે છે આ રીતે કલ્પનાઓ દ્વારા એ મનની શોધમા આગમ વધે છે અનેક દેવોમાથી દેવી સપત્તિ અને આસુરી સપત્તિના અધિષ્ઠાના એ દેવોની, તેમાથી એક દેવની, અનેક તરવોમાથી બે તરવોની, અને તેમાથી એક તરવની, નિયતિમાથી કર્મકળની, આમ વિચારસરણીઓનો આધાર લઈ તેનો અનુભવ લેતો, અનુભવ સમજાવવા કલ્પના કરતો, કલ્પનાને આધારે પુનઃ શોધ કરતો, તેમાથી પાણી

પસાર થયા વિના છૂટકો નહીં એટલે એટલી ગોખણપટ્ટી કરી ગાકું ગમડાએ જાય છે.

પણ આ બધી કલ્પનાશક્તિની પાછળ જે માનસિક શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે તેમા અને ઉપર વર્ણવેલી સર્ગક કલ્પનામા ભેદ છે. આ કલ્પનાશક્તિ એટલે કેવળ અનુભવને તીવ્રપણે જાગ્રત કરવાની અને એનો ફેલાવો (magnification) કરવાની શક્તિ સ્પષ્ટ સ્મૃતિ અને આ અનુભવમૂલક કલ્પનાશક્તિમાં થોડાક જ ભેદ છે.

જેથીની વસ્તુનું આબેહૂમ ચિત્ર, સાલગેયો અગાજ જાગે કરી સાબળના હોર્નએ એવો ભયુકારો, ખાવેની વસ્તુ જાગે આ કાગે પણ આપણા મોઢામા હોય એવી ધારણા—એ સર્વને પદાર્થ કલ્પના પણ કહી શકાય અને સ્પષ્ટ સ્મૃતિ પણ કહી શકાય માત્ર અનુભવેયા વિષયની અને અનુભવ જેટલી જ કલ્પના એ સ્મૃતિ કહેનાય આવી સ્પષ્ટ સ્મૃતિ સારિવકલાને અગે પ્રાપ્ત થાય છે, અને એનો વિગત જેટલો થાય તેટલો યોગ્ય જ છે જાણકને એક નવો પદાર્થ જાતાવડામા આવે, એ એનું ખરાબર અવલોકન કરી લે, પછી એ પદાર્થ ત્યાંથી ખમ્બેડામા આવે, ત્યારે અને નજર આગળ જાણે જોઈ શકતો હોય તેમ જમારે લાગે ત્યારે એની તે સ્મૃતિ ઉપયોગી મકિન ગણાય એવી સ્મૃતિ અનેગવધાન તેમ જ એકાગ્રતા બનેમા ઉપયોગી છે એવી સ્મૃતિ વિના ચિત્રકારને ન ચાલે.

એ જ સ્મૃતિનો થોડો ફેલાવો કે સંકોચ કરવામા આવે એટલે એ અનુભવશોધક કલ્પનાશક્તિ થાય એક કુદ્ધાગ્રીપીડિત માણસ કે દોરના અનુભવથી એવા સંકોચની સ્થિતિની કલ્પના થતી, થોડી વેદનાના અનુભવ પરથી એવા જ પ્રકારની તીવ્ર વેદનાની કલ્પના થતી, એ પણ મનુષ્યને એકમીજના સુખદુઃખમાં સ્થગિતપૂર્વક ભાગ લેવા માટે જરૂરી છે.

આ પણ એક પ્રકારની સર્ગક કલ્પના જ છે, પણ એનો ઉપયોગ કેવળ કાનોઈ સામજીના ખરા જનાવોનું ખરાબર જાન થવા માટે છે.

સર્ગક કલ્પના પણ એક રીતે તો અનુભવમૂલક કહી શકાય; ધારણ કે, અતિ તો સર્વ વિચારમાનનો પાપો અનુભવ જ હોય છે.

પણ એમાં પહેલા એક અનુભવશોધક કલ્પનાનો ફાવો કરવામાં આવે;
પછી બીજા અનુભવશોધક કલ્પના લેવામાં આવે, પછી એ બેની
વચ્ચે કાર્મિક સમઘ જોડના પ્રયત્ન કરવામાં આવે, એટલે અનેક છૂટા
છૂટા સત્ય રમરણોને અસત્ય દોરીમાં ગૂંથી દેવામાં આવે, એની રીતે,
કોઈ બનેના બનાવને જોળખના માટે નહીં પણ અનુભવશોધક કલ્પના-
ઓની બેગસેગ કરી ચિત્તરજન માટે એક રમત રમવામાં આવે છે
આ રમત ચિત્તને એક પ્રારંભની દસરત આપે છે જેટલે અંશે પતા
કે સોગટામાંથી રમવાની રમત ઉપયોગી ગણી શકાય, તેટલે અંશે
એનો કલ્પના કરનારને ઉપયોગ થઈ શકે પણ જેમ પતા કે સોગટા-
માંથી કુરસદનાળો માણસ જ વધારે અમય આપી શકે, તેમ આમાંયે
સમજવું હા, પતા કે સોગટામાંથી રમનારને સમાજ પૈસા નથી આપતો,
આની સર્જક કલ્પનાઓથી બીજા લોકોનું પણ કાર્મિક ચિત્તરજન થઈ
શકે છે, એટલે એમાં વાર્ધક ધનપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે પણ મનુષ્યતંત્રના
નિકાસની દૃષ્ટિએ એની કિંમત બહુ ભારે નહીં આપી શકાય

નોંધ ૧ લી

શ્રી ગિજુભાઈએ એ- ચર્ચા વખતે કાલ્પનિક નાતોના પક્ષમાં
નથુ મુરુ રજૂ કર્યા

પહેલો મુરો એ કે, વિમલસાસ્ત્રે દર્શાવેલા ત્રિહાતો પ્રમાણે માણસ
ગોનાના પૂર્વજોની આઘાનસ્થાનો પ્રતિનિધિ છે જે સ્થિતિમાં એક વાર
પ્રજનન મોની ઉમરના માણસો પણ હતા, તે સ્થિતિમાં આજે માણસ
જે પ્રજનની આઘાનસ્થામાં માણસો કલ્પનાનશ દતા, તેઓ જાન્યરોને
માણસોના જેની વાચનામાં માનતા કુદરતી બનાવોને તેની પાછળ
રહેના કોઈ દેવતા ઇશ્વરદાયી થતા માનતા માણસ પણ એ જ સ્થિતિમાં
રોય છે માણસને મન લાકડાની દીગની લાકડાની ચમી લાકડા નથી,
એ એની જોડે વાતો કરે છે, એને લાવે છે, ધમમવે છે, અને જાણે
પોતાના જેવું માણસ હોય એમ વ્યવહાર કરે છે આગળ ઉપર એની
મેગે જ એ સ્થિતિમાંથી તેનીમાં જન્મ છે, પછી એ બીજા પ્રારંભની
દૃષ્ટિમાં મમ મામ છે એ કારણે એને ધરદમ આનંદી વગેરે કહી શકી

હરેના પ્રાનો તથા સાદ્યમર્થો મમોમા રમ પડે છે મરણ કે પ્રજા
આધારસ્થામાથી નીચ્છ્યા પડી એની અવસ્થામાથી પચાગ ચર્મ હતી
આ મગમા નીનિવિચારે પ્રવાનપદ નથી લીધેલું હોતુ, પણ તે—
આગમ—નું પ્રવાનપણુ લાય છે ત્વર પડી શુભાર એના ચિત્તને
આકરે છે દેનાદિ

આ મગજથી માળખે એની લાયકાત પ્રમાણેના બોગમથી દૂર
રાખવો યોગ્ય નથી બાળખી જે લાયકાત લાય તેથી હોની જાતની
વાનો એને મરવાની એ તેમાથી મોટા જ ગસ તર્મ સ નો નથી અને
પેતાની લાયકાત પ્રમાણેની વચ્ચુ મેગવત્રા આડખરસ માર્ગો લેવા પ્રવ્ત
કરે છે એથી એ પેતાને નુશ્માન પણુ મરે

આ દલીન સ્થિતિમાં જેવી છે એમ મારે મધુવ મરતુ પડે છે
આ માતા પર વિનાર મેગવત્રાની દૃષ્ટિ રાખુ છુ એમ મે ઉપર જ
મધુ છે એમને ને મારે મારા વિચારોમા ફરક મરવો પડે તો તેમ
મરવામા મને સ મેચ ચકાનો નથી

પણુ આગમ આવનારા વિમલસાદ વિનોના નિમધોમાં મે જાણુ
છે તેમ, આ દલીનમા વિમલસિદ્ધાતનું એમગરી અવનોમન છે
માગમના શારીરિક વિમલનો ક્રમ તપામના જાણુશે કે બાળક પાનેનાં
નિરાધારપણે જમીન પર પડેતુ ગદે છે, પડી પામું ફેગનાં શીખે છે પછી
એમતા પડી ધૂલિયા એમતા, પડી ઉભા રહેના, મદ લઈને
ચાનતા અને છેલ્લે રાત્રપણે ચાનતા શીખે છે દરેક બાળકને આ
બધી દાનનોમાથી પસાર થતુ આવરયક છે એ વત માગી પણુ
બાળક ને નીરોગી ગદે અને વપનું રહે તો આ બધી દશાઓમાંથી
એની મેગ જ આગમ ચાતવાનું ને માગાપ કાર્મ દરખાનગીરી કરે
તો તે એને ઉપગની જમિમમા લર્મ જવાના પ્રવ્તની અને નીચથી
જમિકામાં બને તેમલે ઓઝો મગ જ તે એવી માગાપ અધીરાં કર્મ
એને બીજે મદિને જ પાસુ ફેગવની ઉનાવગ નવી કરે પમ માર્મ
મળજૂત બાળક બીજે મદિને એવો પ્રવ્ત કરવા માટે તો માગાપ
એને એવી જાનની અનુજગતા કરી આપશે મેગશે નગી બાળક ઉમ
રવા પ્રવ્ત મરે તો તુરત જ માગાપ એને એમ દરવામાં મારદ કરશે,

પણ રોકશે નહીં. માગાપતી ઇચ્છા એવી રહેવાની કે, બાળક નીચની દશામા ઓછામા ઓછો કાળ ગાળે

વળી ઘણાખગ બાળકો જનનના એક સમયમા માટીમા રમવાની અને તે બાવાની સ્થિતિમાથી પમાર થાય છે છતા કદી કોઈ માગાપ એને માટી બાવાની અનુકૂળતા પ્રી આપતા નથી બિવટુ એ સ્થિતિમાથી એ જટ નીચી જાય એવી જ કાળજી લે છે

એ જ નિયમ માનસિક વિકાસને લાગુ પડે છે બાળક હાલે ચક્રવા-ચક્રીની અને પરીઓની કપનાની બુદ્ધિમા દેટલોક વખત રહે પણ શિક્ષાનુ કર્તવ્ય એને એ ભૂલમાથી કાદવાન છે, એના બ્રમેને પોપરાનુ નથી વાદળાની ગર્જના સાભળી, એ દોષ રાક્ષસ ધરાડે છે કે વરસાદની ધાગઓ પૂજી જોઈ આગશમા મોટા પીપો ચાળણીમાથી ક્યારાપ છે એવી એવી બાળક ભલે - પના કરે ભલે એ તુભીના છોડ સાથે કે ખાદનાના પાપા ગાયે હવેડ કરતુ એમે કે દીગસીને ઘોડિમામા નાખી બીચમા નામે પણ સિતકનુ મર્ત્ય એની એ કટપનાશસ્ત્રિને પોપરાનુ નથી એ સ્થિતિ જગરસ્તીથી નાશ કરવાનુયે નથી એની ઇચ્છા તો એને બ્રમમાથી કાઢી સત્વ અવયોન પર લાવતુ એ છે ગાગક માવોચિન ક પના કરે તે એક વાત છે અને શિક્ષક એને એવી એવી વાતો કી એની એ દેવને પોપણ આપે એ જુદી વાત છે

વળી એક ખીજ વાત વિચારવાની છે જે જમાનામા જનનરોની વાતો અને પરીઓ કે દેવનાઓની કપનાઓની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે એ ઉત્પત્તિ માન ગમ્મત માટે થઈ નહોતી તે જમાનાના મોટા માણુમેને એવી વાતોમા રસ પડતો તેથી એ વાતો ગ્યરા એમ એ ખરુ નથી પણ જનનરોની ક્રિયાઓ, ટુગ્ગતી ગનાવો વગેરેનુ અવયોન મગનાર માણુમેએ એના મગજોની શોધમોગ મગતા એમની બુદ્ધિમા ને વખતે એ બાગતના જે ખુલામાઓ એમને સૂઝ્યા તેમાથી એ વાતોની ઉત્પત્તિ થઈ કે એમ કહેતુ જોઈએ અમુક ગેગ કાની નીચ્છો, એમએક અનેક જવની ખુરાગી પ્રી નાખનાર મેરદશિ ધર્મ, તો તેની પાછળ કોઈ ખાસ દેવ હોવો જોઈએ એવી કપના થઈ ને એને

લગતી વાતો નિર્માણ થઈ એ દેવો અને જનનરો એમના જીવન સાથે
 ઓતપ્રોત થયેના એમને વાગતા હતા, એમાં કેવળ વાર્તાનો રસ
 નહોતો એ જ રીતે પરાક્રમના યુગમાં આપણા પૂર્વજો પરાક્રમની
 વાતો આંખગાંઠના રમિયા હતા એમ નહીં, પણ સાહસ અને પરાક્રમ
 એમનું ગૌરવ જીવન હતું એ જીવનને અંગે એ જિંદગીને પોષનારી
 વાતો એમને માટે યોગ્ય હતી એ વાતો એમને માટે અમૂલ્ય નહીં
 પણ સત્ય હતી નિરાશ મહારાજને રામાયણ અને મહાભારતની વાતો
 કેવળ મનોરંજન નહોતી, પણ એના એમનું પોષણ હતું આ બાબે
 માળખું પનાના યુગની જૂમિકામાં જોય તો બને આખીઓ અને
કુદરત સાથે એન બંધવો એનુ એને અવલોકન કરાવો, અને એ
વિશેના એની માગજીવિથી એ ખુલાશા મેળવના પ્રયત્ન કરે એવી
રીતે એ દારો આપણી આજની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી બને એ જીવન
 ભરેના લાગના ખુલાશા કરે, પણ એને માટે એ ઇરાદાપૂર્વક અમૂલ્ય
 નથી પછી કેવળજીવનનું કર્તવ્ય ત્યારે અવલોકન કરાવી જાયો તરફ
 એનું ધ્યાન દોરી એની બમમરી કાપનાઓ ઇલાવવાનું રહે પણ
 જ્યારે શિવક પોતે એના મનોરંજન માટે જનનરો અને પરીગોની
 વાતો કહેતા બેસે, ત્યારે તે એની જીવિતમાં ઇરાદાપૂર્વક અમૂલ્ય
 કાપના ભરે છે

એ જ રીતે આજના જ્યારે પરાક્રમની જૂમિકામાં જોય ત્યારે એને
 પરાક્રમ અને આદરના જીવનમાં દોરવામાં આવે તો એ લેખે જાણ
 ગણાય આજક દેવળ પરાક્રમ અને સદમ્મની વાતો અજાણ, મનમાં
 મોટા મોટા તરંગો ઘોળાવે, અને જાગીને જુએ ત્યારે પાગલના જેવા
 ઈન્દુની બાધિત મનમાં પાછા જાગીને જોયા શિવક કે પ્રશામાં
 પર્મે દાગ પડેરની સામે જ રાતગાંઠ જેવું એમનું રોજનું
 જીવન તે દેવળને બાર માથે મુકી 'જિંદગીમાંથી નીકળી જતું
 પામરા પેગ'નું દેવળ એના જીવન અને એની રંગો વચ્ચે કેળવ
 - અમેજા જિંદગીમાં શિવકોમાં આપણે જરા દેવળ તો તો દારી
 રીત એ છે કે, એને સદમ્મ નેકરની અનુકૂળતા કરી આપો, એના
 - આ સદમ્મ મૂકે એ એની જો સાદમ્મ જીવનમાં થોડો કાગ

રહી આગની દશામાં જશે પણ એવા જીવન વિના એવી વાતોથી, શાર્પ કહે છે તેમ, 'નકામી લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે'

પણ શ્રી ગિરુભાર્ષીનો મીઠો મુદો એ હતો કે, એ પૂર્વજોના જીવનમાં કેટલુંક અશુદ્ધ પણ હતું તેમણે એની જાતના જીવનમાં કેટલાંયે એના કામો કર્યા હશે, જે આપણી આજની નૈતિક લાગણીને દૂરવે છે એ જીવનમાં બાળક સાક્ષાત્ ધમ્મજ એ તો ન જ પાનવી શકે, આજની સંસ્કૃતિના લાલભાષી એ તો દૂર તો ન જ રાખી શકાય, એમ હો મોન્ટેસેરીનું પણ કહેવું છે એટલું બધન એને માથે જોડે જ અને એ હાનતમાથી એને પસાર થવું પડે એમાયે શક નહીં, ત્યારે વચ્ચે ઉપાય લેવો ગણો, તે એ કે, એ યુગની વૃત્તિઓનો એ માનસિક ઉપભોગ લે વનરાજની માફક કેટલોક વખત બીજા છાંદસોની ટોળા કરી ગામને તોળા પોગાવે એ કાર્ષિ નાગરિકોના યુગમાં પાનવે! માટે એને માનસિક સૃષ્ટિમાં વનરાજ અને શિનાહનું જીવન ગાળના દેવ એ સનામતીભર્યો ઉપાય છે સાચું સનામતી ખરી, પણ કોના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ? નાગરિકોની કે ગાળકોના સ્વયંવિકાસની દૃષ્ટિએ? ખરી રીત તો એ ગણાય કે, બાળકને આપણે સાદસ અને પરાદમ ખેડનાના ધોઅ માર્ગો શોધી આપીએ, અને એ જીવનની જૂન તરફ એનું વળેલું લક્ષ એમાય એની યોજનાઓ શોધીએ અસ્તુ

શ્રી ગિરુભાર્ષીનો ત્રીજો મુદો એ હતો કે વાર્તા નેનારના પોતાના જીવનની દૃષ્ટિએ પણ ગાંધીનિઃ નાર્તા મ્હેરી જોઈએ માલુસનો ઉત્તરોત્તર વિમાસ થાય છે એ સાચું, પણ તેથી એની આગની દશા સાન છૂટી જતી નથી બેનહુ, દરેક માલુસ પોતાના આગના જીવનમાં જવા વારનાર ધમ્મજો દોષ છે આને ગિરુભાર્ષી જીવન નાગસ્વભાવ પ્રમે વનજુ મ્હે છે ધરડે માલુસ ગાળક જેવો બને છે, માટે માલુસ ગાળક બની 'ગો, બા,' 'ગો, બાર્ષ' એમ બૂમો પાડે છે માનાપ બાળની આગળ ગાળક જેવા થવાની નેણ કરે છે દરેક વળ પોતાની નિર્મળતાના વખતમાં મરદપણાનું અભિમાન છોટી બાગરત્તિ ધાગ્ય કરતા ઉત્તુક રહે છે આ એ નિયમ જ છે, અને શિગક પણ એ નિયમનો ત્યાગ કરી શકે નથી શિક્ષકને પણ ગાળક થવાની ધમ્મ

એની સાથે ચિત્ત તદ્દુપ થઈ શકતું નથી. દરિશ્વર કે એવું માર્કિ કુરુલુરમિક નાટક જોઈને પ્રેમપ્રેરના આખમાથી આસુ વહેવા માટે છે એમ ધણાઓએ જોયું અને અનુભવ યુદ્ધને જે ક્ષણે એ આસુ વહે છે તે વખત ‘આ તો એક નાટક છે આ દરિશ્વર અને તારામતી કેવળ એ નટો જ છે એ પૈસા માટે જ વેદ ભગ્વતી રહ્યા છે’ એટલી ખતલું પ્રિસ્મરણ થાય તો જ એ તત્કાલ થઈ શકે છે એમની આખમાથી આસુ આનના હોય ત્યારે માર્કિ એને મહે એ ભાઈ આ તો નાટક છે રહે છે શાનો? તો એના આસુ અને આસુ સ્વયં રસ પણ ઊગી જાય છે અને તેની સાથે નિમિષ અમર પણ શૂરાર્ધ જાય છે.

એ જ પ્રમાણે જ પનિકવાનાં કાલ્પનિક છે એમ જાને સાહજન્યાર પહેનાથી કે પાળાથી જાણે પણ જો એ વાર્તા એના ચિત્ત ઉપર માર્કિ અમર ઉપજાવી શકે છે તો તે એ મોગી છે એ માતો મનારી જોને સાચી માન્યા વિના ચિત્ત એની માથે તદ્દુપ થઈ શકે જ નહીં અને અમૃતમા સત્યનો ભ્રમ સાધવાની ટેવ પડી હોય તો તેને તમે વાચ્ય વાચ્ય ભાઈ, આ મપના છે’ ભાઈ આ મપના છે એમ મહો તારે મ તો એને તે નૂની જર અપવા એ વાર્તા એને કશાયે અર્થ વિનાની થશે.

સિદ્ધાંતો નાતા મારકને અમુલ્યનારની પણ તેની જ સ્થિતિ થાય છે જો પોતાનો સિદ્ધાંત એ પેતાના હિતમા ઉતારના હવળનો હોય તો આવો મપનાનો વિનાસ એનો થોગ મળ સ્વપ્નમુદ્દિમા ગળે છે પણ એની જામનમુદ્દિમા ગોગો અમન કરવામા એ મારક થતો નથી.

૧. આ માર્કિ ઉપર નિ ૧૧૫૨ ગ્યાનેના હિતચિત્તિ નિ ૧૧૫૩ માન મપના કરતાં કાર્કિક વચ્ચે ૧૧૫૪ પડે એ એમ અમૃત પી ૧૧૫૫ એ તે અમૃત કાર્કિક મારે જાળમા સ્થગરપે નિ ૧૧૫૬ માનરપે એ કિષાપદોનાં જનકાગા રૂપો માપરી સ્થગે ૧૧૫૭ પણ ખગી રીંગ એ બરિચા નિ ૧૧૫૮ પના જટલ નરો એમા પથરંતા નાવે ૧૧૫૯ એ સે અમે એ ક તા રો કાનારો તેમ જ ૧૧૬૦ સંભગ ૧૧૬૧ કાર્કિક બુધાગમા માખ્યા વિના નથી ગેની અને સપૂર્ણપણે બરિચાગી નથી થઈ શકી જાને એટલી બૂલમા રહ્યા વિના ફૂટો.

ન હોય, કે એટલી ખૂબ દરગુજર કરી જરૂરી હોય, પણ એમાં ડાઘકે દોષ છે, અમ્મ હો એ સીકાણી વિના નથી ચાલતું અને તે જાળ્યા છતાં એમાં જે રસ લાગે છે તે મોહ છે એમ માનવું પડે છે

કંપનાશક્તિનોયે હું વિરોધી નથી અતઃકરણની એક અદ્ભુત શક્તિનો હું વિરોધી થઈ નિકાસની ધમ્મા કેમ રાખી શકું ? પણ માણસની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં, એના સર્વાંગી નિકાસમાં, એની સ્થિતિ શોધમાં કંપનાશક્તિની કેળવણી કેવી રીતે ને કેટલે દરજ્જે મદદગાર થઈ શકે એ જ દૃષ્ટિએ મેં એનો વિચાર કર્યો છે, અને એ દૃષ્ટિએ એમાં જોડેલે અશે અમત્યનું ધરાદાપૂર્વક પેાપણું કરવાનો સ્વભાવ કેળવવામાં આવે છે તેટલે અમે એ સ્થિતિ શોધમાં અને આત્મોન્નતિમાં વિનમ્ર છે એમ મને લાગ્યું છે અને તે કહેવું પડ્યું છે

આ પ્રમાણે આ મુદ્દાઓ ઉપર મને વિચાર સૂઝે છે પણ એક વસ્તુ હું સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું વાર્તાની સામે ડાઘ જાતની બુદ્ધિ ઉગાવવાની હોશથી મેં મારો નિમજ્જ લખ્યો નથી મારો પોતાનો વાર્તા વિષેનો રોષ જામત છે

એક તો ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તાઓનો લગ્નર જોઈએ તેટલો મળતો નથી, તેમાં વાર્તા સાચી છે કે ખોટી એ જોવાની જવાબદારી શિક્ષકો ઉપર નાખી, એટલે વાર્તા કહેનારે દેવાનું જ કાદવાનું રહ્યું એમ એક સ્નેહી બધુએ નીકાડી સાચું છે વેપારીઓ પણ કહે છે કે, સ્થિતિ ભગ વેપાગમાં ન જ કરાય એવું લોકો અમારા હાથગાળેને ગમે વળાડો તો હવે અમારે દેવાનું જ કાદવાનું રહ્યું ! પણ તેથી વેપાગમાં તો ખોટું બોનાય એમ ખાતરી ને કહી શકવાનું હતું ? તેમ વાર્તાનું દેવાનું નીકળે તેથી વાર્તામાં તો ખોટું બોનાય એમ કહી શકાય ? આપણે મૂલના ઉપાગ્રહ થવું હોય તો કમ્પ્યુટની માધક સ્થિતિ સેવું નેઈ શે

નોંધ ૨૭

ઉપર લખેલા વિચારોમાં થોડા સુધારાને અવકાશ છે એમ હું જોઈ શકું છું. 'દૂધનો ઘડેલો પાણી પણ દૂધને પડે' એ સાચું હોય પણ એ કાઈ પીનાગુ કદાપણ સૂચવતું નથી એને દૂધ છે કે પાણી અને ગરમ છે કે ઠંડું એ મોટે માણસ પહેલા પારખતા આવડતું જોઈએ.

ખીનું પ્રપનાના ગીત મે પ્રમથોના ઉપયોગ હોય તેથી સર્જક પ્રપનાને શું ? એ શમિતો પણ ઉપયોગ હોવો જ જોઈએ સર્જક પ્રપના વિનાનો મનુષ્ય સાચા જીવનમાટે શું નવું સર્જી શકે તે નથી જોઈએ ત્યાં તો એનો ઉપયોગ છે જ અને એ સારામાં સારો પણ હશે પણ સાદિત્યની દિશામાં વિકાસને ઉપયોગી થાય એવો એનો ઉપયોગ હોવો જોઈએ ખીને શમિતોને અમક મર્માતમાં વાપરીએ તો જ એ દિલ ર થાય છે તેમ સાદિત્યમાં સર્જક પ્રપના વિશે પણ મર્માત હશે તે મર્માત રોધની અને સૂચની રહી પણ એનો પગ જ ઠી નાખશે મરામત નથી.

સર્જક પ્રપનાનો દુરુપયોગ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં થયો છે એ દુરુપયોગ થતાના એ મર્યાદા (૧) એ કથાઓ સાચેસાચી ખીના તરીકે સ્વીકારાય એવો પ્રયામગેનો પ્રયત્ન એ અસત્ય છે અને એમાંથી થોડા મેધ જ લેવાનો છે એમ । પ્રપનામાં આવે ન માનસ દેવામાં આવે (૨) એક ખાસ થતી એનું મ્થા આ । ૧૫ નેમો વગેરે પોતામાં વાર્તા મ પતિ છે એ દર્શન મ્થા આ એ મર્યાદાનો વધારે મતલબ થાય.

સામાન્ય જીવનમાં એનો દુરુપયોગ મનુ મોના હનકા નિકારો | આગમ મનોરજનને અને તેનું વિના ॥ ગાણી વિનામને પોતામાં થયો ॥

પગ માન્યો જે જીવન હન ગાણુ હોય અને તેના જીવનની જે આપ સાચો હોય તો સાચા ચરિતાની માફક મ પતિક વાતો (તે કા પતિક જે એમ જીવન પતા) પણ મદદ કરી શકે છે એવો અનુભવ છે એની વાતો આગમને પણ ઉપયોગક થઈ શકે.

આથા ચરિત્ર કરના એની નિમન પ્રાપ્ત્ય પશુ ઓછી પેાય તે ઉપરાંત એમા નીચેના જોખમો પણ ગણા છે

(૧) સારી વખતાર જે જાનનુ જીવન ચીતરે તેનો એને અનુભવ ન હોય, પણ પ્રતાપી જે તેને ચીતરતા પ્રવન કરતો પેાય, ત્યારે તેનું ગિત ઘણા મોટું થતા સભા છે. મામળાનારના મનમાયે તેથી મોટું ચિત્ર પેાય, અને એ અનિશ્ચ આર્થ - પેાય તો મામળા નારને ભ્રમમા નામે ઉ. ૧૦ મુદરવીચર એમા જીવનના મધકિ વ્યાપ્તો ખડા મરના પ્રવન છે, પણ તેમા જીવનનો કિચિત્ અનુભવ પણ મોરધનરામભાઈને ન હોય એમો અભાવ છે એ આદર્શો એમણે મળ્યા, ક્યારે અનુભવના નહી, પણ અદ્ભુત રીતે આનેખ્યા એથી અનેક યુવકો અને યુવતીઓ મિચિત્ર વૃત્તિઓને આર્થ સમજી પોતાના થયા

(૨) એ કથાનુ જીવન પ્રત્યક્ષ હાનથી મલુ જુની જાનનુ અને એકતરફી આલેખાણ હોય કેમકે આદર્શ જે હોય તો તેનો જીવનમા સાક્ષાત્કાર કરતા પ્રવન કરનાર માણસ અરહેનારુ થવાની બુનો કરે એકાદ શુભના આતિરેકથી જીવન આનનુ નથી, પણ અનેક ઉચ્ચ ગજોના મધાધોગ પ્રમાણમા મેળથી જીવન મહેનારુ રીતે ઉપયોગી બને છે આથી સારા એનો પરિચય નથી મરાસી

(૩) અનુભવ અને પ્રપના રચ્યે અતિશય ભેદ છે કપના રચ્ય સાગે છે, કારણ કે તે સારી માનુને જે ભેદ છે અચ્ચજોની કપના પૂરેપૂરી નથી થઈ શકતી અનુભવ લેવા માટે છે ત્યારે અશુધારી અકચરો જીની થાય છે એટલે અનુભવ નથી તે માણસે આલેખેની કપના માર્ગદીપક થવાને જલ્લે બ્રામક જે થાય છે

આથી જે જાનનુ જીવન ચીતરવામા આવે તેના અનુભવીએ લખેની — એકતરફી જે નહી, અને અનિષ્ટ પ્રકારની ની — એની વાર્તાનો ઓતોને ઉપયોગ થઈ શકે છે એટલું હું સીકારું છું

કલ્પનિય વાર્તાઓનુ અનિષ્ટ સરૂપ ધાર્મિક સાહિત્યમા વધારેમા વધારે પ્રગ્ન થાય છે સામાન્ય સાહિત્ય કરના ધાર્મિક સાહિત્યના શ્રાણુ વાચન અને અધ્યયનમા ચિત્તમા ખાસ જાતના આદર શ્રદ્ધા તથા ગંભીરતા હોય છે અને એ સાહિત્ય અતિશય અધિકારી પુરુષોએ સ્વ્ય ધતિદાસ

અને આદર્શને રજૂ કરવા માટે ખાસ લખ્યું છે એમ માન્યતા હોવાથી, એને જેમનું તેમ સ્વીકારી લેવાનું વળણ હોય છે. પછી જેમ જેમ પોતાની શુદ્ધિ ચવાવવાની શક્તિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ એ વાતોને ગમે બેનરના વાર લાગે છે જે પહેલા સીધી સાદી હતી ત લાગતી, તે તેમ નથી લાગતી તે કોઈ પ્રકારના રૂપક હશે એમ માની, તેના અર્થ ખોલવા પ્રયત્ન થાય છે. બધી માન્યતા બધેસતતા રૂપે નથી જડી આવતા ત્યારે એ પ્રયત્ન પણ શિથિલ થાય છે, અને એના તરફ અણગમે ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તેમાંથી ધર્મ પ્રત્યે જ અગુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. જુના જુદા ધર્મોના ધાર્મિક સાહિત્યમાં બળી ગયેલી કાદવનિક વાનાંઓ તે તે ધર્મ પ્રત્યેના અણગમાનું એક મોટું કારણ છે એમ માન્યા વિના નથી રહેવાનું.

૯

પ્રજ્ઞા

ઇદ્રિયોની અને ક પનાશકિલની કેળવણી વિષેના મારા વિચારો ઉપર કેટલા શિક્ષકો કે વિચારકોનું ધ્યાન દોરાયું હતું તે હું જાણતો નથી મને તો એ કે, જેમણે એ લેખો ધ્યાન દર્શાવે વાંચ્યા હશે તેમને ઘણું વિચારવા જેવું મળ્યું હશે, અને જેને એ વિચારોમાં બૂન ન માન્ય પડી હોય તેમને શિક્ષણ તેમ જ આત્મોન્નતિ માનવના વિચારોમાં ધણો ફેરફાર કરના જેવું લાગે એ વિચારોની શિક્ષકો તથા વિચારકો ઉપર એવી કોઈ અસર થશે કે કેમ એ મહેનુ કહ્યું છે. પણ મનુષ્યના ગ્રામ્ય નિકામમાં એ વિચારો ઉપયોગી છે એમ મું માનતો હોવાથી એ રજૂ કર્યા છે.

મૌલિક શિક્ષણની સામે ગમે તેવા આલેખો મુકાય, છતાં આજે શાળાઓમાં એ પ્રકારના શિક્ષણ ઉપર જ ભાર મુકાય છે એ નક્કી છે. એક માન્યતા એમ હતી શકાય કે શુદ્ધિનો મદિમા જેટલો ગાંધીએ

તેટલો જોડો છે, બીજી બાજુથી આગતુ મૌલિક શિવજી ખામીભર્યું માલૂમ પડ્યું છે આ બે વિરોધી બામતોનું કાગળ તપાસવાની જરૂર છે જે વિચારમણી મેં ઇદ્રિયોની અને કંપનાલક્ષિની કેળવણીમા વાપરી છે તે જ વિચારસરણીથી હું બૌદ્ધિક શિક્ષણનો પ્રથમ વિચારના ધારુ છું, એટલે કે અનુભવ અને કંપના વચ્ચેનો બેદ સ્પષ્ટ કરવાની

બુદ્ધિના વિચાર માટે અતઃકરણની શક્તિઓનો વધારે સક્રિય વિચાર કરવો પડશે વાચક જે ધીગજથી જે વિચાર કરતા તૈયાર થને, તે આ લેખો સમજવામા મુશ્કેલી નહી નડે

અતઃકરણની ત્રણ શક્તિઓ માટે બુદ્ધિ એવો એ- જ રામદ સાધારણપણે વાપરવામા આવે છે તે ત્રણ શક્તિઓ પ્રજ્ઞા, તર્ક અને નિર્ણયશક્તિ આ છે-ની શક્તિને જ બુદ્ધિને નામે ઓળખીને બરામર છે, અને આ લેખોમા હવે પડી બુદ્ધિ એટલે નિર્ણયશક્તિ એમ સમજવાનું છે

આ ત્રણ શક્તિઓ પૈકી જેને આજના શિક્ષણમા અગત્યનું સ્થાન મળ્યું છે, અને જે થતુ સતોપકારક લાગતુ નથી, તે તર્કશક્તિની કેળવણી છે, અને તાર્કિક કેળવણી જ બાધા બૌદ્ધિક કેળવણીના નામે ઓળખાય છે

હવે આ ત્રણ શક્તિઓના સ્વરૂપ તપાસીએ જે શક્તિ વડે આપણે સાકર અને ગોળ વચ્ચેના સ્પર્શનો, સા અને રે વચ્ચેના અનાજનો, ગુનામ અને મોગરા વચ્ચેની વાસનો, દાગ અને ઊના વચ્ચેના સ્પર્શનો લાવ અને ગુનાબી વચ્ચેના રંગનો દમા અો કોધ વચ્ચેની લાગણીનો બેદ પારખી શકીએ છીએ, એ બધું આપણી પ્રજ્ઞાશક્તિનું કાર્ય છે પ્રજ્ઞાશક્તિના કાર્યમા બે ક્રિયાઓ થાય છે પડેની, ઇદ્રિયા કે લાગણીના કાર્મિક પ્રકારના અનુભવ (અથવા વેદના અથવા ગરાર) નું અવલોકન (અથવા નિરીક્ષણ કે ગ્રહણ) અને બીજી, એ જ વર્ગના બીજા અનુભવોનું સ્મરણ કરી એની સાથે સરખામણી આપણે સામનો અનુભવ લઈ ચૂક્યા છીએ, એ અનુભવ સ્મરણમા રાખ્યો છે પડી ગોળનો અનુભવ લઈએ છીએ મગજના કાદામા એ બે અનુભવો વચ્ચે સરખામણી થાય છે, અને એ બે અનુભવો જુદી જાતના છે એમ માનૂમ

(૪) નિદ્રા કે નિદ્રાગુપણને લીધે વસ્તુઓનું અવયાર્થ અવલોકન. આમાં અવલોકન તથા સ્મૃતિ બન્નેની અવયાર્થતા છે.

(૫) સ્મૃતિદોષને લીધે થતી અનૃત પ્રજ્ઞા - ઉદા. પૂર્વે જોયેલા માણસને ન ઓળખી શકવું અથવા એને કોઈ બીજો મનુષ્ય ધારવો. વિષયના જ્ઞાનમાં જેવાં કારણો હોય છે તેવાં કોઈ કારણો અહીં જણાતાં નથી, પણ કેવળ સ્મૃતિ જાગ્રત થતી નથી એ જ દોષ છે.

આ રીતે, જ્ઞાનનંતુઓની અને સ્મૃતિની જાગ્રતિ અને સૂક્ષ્મતા, તથા ખામી કે અડચણ કરનારાં બાહ્ય નિમિત્તો, કામક્રોધાદિક વિકારો, વિકલ્પોના સંસ્કાર, નિદ્રા છુટ્યાદિક વિગતો ન હોય, ત્યારે પ્રજ્ઞા ઠીક કામ કરે છે, સત્ય તરફ દોષની છે એમ કહી શકાય. જાત પ્રજ્ઞાને સૌથી જમરું વિગ્ન વિકલ્પોના સંસ્કારોનું છે બીજાં બધાં વિગ્નો બાહ્યા-ગ્યાં રહે છે. પણ કંપનાના સંસ્કારો, એને જ સમતો રિચાર ન થાય ત્યાં સુધી, જડ ધાતીને રહે છે અનેક જાગતોમાં આપણાં ઔદિક લાભ-હાનિનો એ સંસ્કારો સાથે સંબંધ હોય છે, અને તેથી વિકલ્પોને પ્રયત્નપૂર્વક પોષનામાં આવે છે. ધણી વાર ફરક કરવામાં આવે છે તો તે કેવળ એક વિકલ્પને કાઢીને બીજાને દાખલ કરવાનો. વિકલ્પોના સંસ્કારોનો તદ્દન નાશ થઈ શકે કે કેમ એ સવાલ જ છે એટલે વિકલ્પોની શુદ્ધિ ક્યાં કરવી તથા વિકલ્પને વિકલ્પ તરીકે ઓળખવા એ બે ઉપાય રહે છે. ઉદા. બહારથી સરખા જણાતા ખાતલું તથા અંતઃજાતે જોઈને સનાતની હિંદુને બે ભુદી જાતના અનુભવ થાય છે, એક પ્રત્યે પૂજ્યભાવનો અને, બીજા પ્રત્યે અજ્ઞમમાનો. કોઈ પ્રત્યે પણ પૂજ્યભાવનો સંસ્કાર જાગે તેમાં દોષ નથી; પણ અજ્ઞમમાનો સંસ્કાર દોષવાળો છે, તેથી એને વિશે પોષાયેલા વિકલ્પને શુદ્ધ કરવો પડે છે.

ચેતન્ય તથા શબ્દ અને માયું એક જ વસ્તુ છે, છતાં સામાન્ય રીતે પુરુષ તથા નામધારીમાં ચેતન્ય અને માયા ઉપરાંત અન્ય અવયવો અને ધર્મો આરોપવાની ટેવથી આવે. પ્રયોગ થાય છે અનૃત પ્રજ્ઞાના સંસ્કારોને લીધે ખોટી શબ્દયોજના થાય તેમાં નવાઈ નથી.

પ્રજ્ઞાના નહન અને અનૃત ઉપરાત પૂર અને અપર એના બીજા બે બેદ થઈ શકે છે જ્ઞાનેદ્રિયોના વિષયોના ભેદને ઓળખનારી પ્રજ્ઞા અપર છે જ્ઞાનેદ્રિયોની શુદ્ધિ અને સુક્ષ્મતાના પ્રમાણમા પ્રજ્ઞાની સત્યાસત્યતામા ફેરવ પડે છે

અત કરણના વિષયોને ઓળખનારી પ્રજ્ઞા પર છે અત કરણના વિષયો એટલે—

(૧) હર્ષ-શૌન્ધ્ય, સુખ-દુઃખ રાગ દ્વેષ દયા-વેર ઇત્યાદિ લાગણીઓ

(૨) જ્ઞાનેદ્રિયોથી અનુભવાયેના વિષયોના પ્રવક્ષ જેવા સ્મરણો

ઉદા. સ્વપ્ન, ભાસ ઇત્યાદિ

(૩) અનુભવોના અભાવના સ્મરણ ઉદા. નિદ્રા, મેશુદ્ધિ, ચિત્તનો લય વગેરે

(૪) સામજેના કે ઋદ્ધાથી માનેના કે તર્કથી ઉપજાવેના વિષયોની કલ્પનાનો સાક્ષાત્કાર

(૫) ખરેખર અનુભવાયેના નહીં પણ કોઈ પ્રકારના ભ્રમથી અનુભવાયેના વિષયો, જેવા કે સન્નિપાત, કેદ વગેરેથી ચતા ભ્રમો

અત કરણના વિષયોને ઓળખનારી પ્રજ્ઞા પૈકી છેતી બે અનૃત પ્રજ્ઞા છે, પહેલી ત્રણ સ્મૃતિની શુદ્ધિ અનુસાર ઓછીતતી નહત છે

જ્યા સુધી અનૃત પ્રજ્ઞાના વિષયોમા સત્યતાની ભાવના રહે છે, ત્યા સુધી શુદ્ધિ અશુદ્ધ રહે છે અને નહત પ્રજ્ઞા સુધી દષ્ટિ જ પહોચતી નથી એટલે કે પ્રજ્ઞા જેવી કોઈ અનુભવમૂળક શક્તિ છે એવું જ્ઞાન જ થતું નથી સ્વાદો, સ્પર્શ પારખીએ ઝીએ લાગણીઓ અનુભવીએ છીએ પણ એ બધું એ વિષયોની સાથે એકરૂપ થઈ જઈને જ જેને લીધે એ બધું ઓળખાય છે તે પ્રજ્ઞા સુધી ધ્યાન જ જતું નથી

આની રીતની પ્રજ્ઞાશક્તિ છે એ આપણા શરીરમા રહેતી અનુભવ લેવાની અને પૂર્વના અનુભવોની સાથે એને સરખાવવાની શક્તિ છે નિઃપટ્ટિનો એની સાથે થતો સંયોગ મટી શકીએ તો એમ મહી શકાય કે, પ્રજ્ઞા એટલે કેના પ્રવક્ષ પ્રમાણની વૃત્તિ અથવા શક્તિ અનુભવ જ એ શક્તિનો આધારસ્તંભ છે અપર પ્રજ્ઞાની સુક્ષ્મતા અને શુદ્ધિને આધારે કૌતિકશાસ્ત્રો વખ્યા છે પર પ્રજ્ઞાની ખિનનણી અને ઓળખાણના

પ્રથમનાથી માનસશાસ્ત્ર અને રાજયોગની ઉત્પત્તિ છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન પણ મોટે ભાગે એ શક્તિનો જ વિચાર કરીને આગળ ચાલે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શુદ્ધિ (રસદૃષ્ટિ નહીં) કલ્પનાશક્તિની મેઝા રીતે કેળવણી, સદ્બાવનાઓની સદ્બળતા એ આ શક્તિના વિભવમા મહત્વના અંગો છે.

૧૦

તર્કશક્તિ

સામાન્ય ભાષામાં આપણે તર્ક શબ્દ એ અર્થમાં નાપરીએ છીએ. જ્યાં ધુમાડો જોઈએ ત્યાં અગ્નિ હશે એવું જ અનુમાન કાઢીએ છીએ. તે એક જાતનો તર્ક છે. સર્ગ અને નરક યમરાજની ન્યાયપદ્ધતિ ઇશ્વરને ત્યાં રાજમધ્યારણ્ય, શ્રેષ્ઠ ખામો. મોટે ભાગે એ વિષેની કલ્પના એ ખીણ જાતના તર્કો છે.

આ એ જાતના તર્કો વિષેનો બેદ તપાસીએ જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં અગ્નિ હોવો જોઈએ એ અનુમાનમાં ધુમાડાને આપણે એક સ્થળે નજરે જોઈએ (અનુભવીએ) છીએ એ સાથે જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય છે જ એવો આપણને ભૂતકાળમાં વારંવાર અનુભવ થયો છે તે યાદ કરીએ છીએ, અને તે એ અનુભવો પરથી ધુમાડાવાળી જગ્યાએ કંઈ વસ્તુનો અનુભવ થવો જોઈએ એની કલ્પના કરીએ છીએ. આ કલ્પના સાચી છે એ વિષે કોઈ શંકા હોય તો આપણે એને તે સ્થળે વર્ષ જઈને અગ્નિને નજરોનજર ખતાવી ખાતરી કરાવી શકીએ.

અવનોકનથી આપણે એ પદાર્થનો સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો છે એ એની સાથે સ્મૃતિ લળે એટલે પ્રજ્ઞા થાય છે અને પ્રજ્ઞાથી આપણે એ અનુભવનું નામ દેવાયું છે એ ત્યાર પછી સ્મૃતિને વધારે પાછળ કરી એ અનુભવ-મયના પદાર્થ સાથે બીજો કયો પદાર્થ હોવો જ જોઈએ એ વિચારીએ છીએ. આ તર્ક અથવા વિચાર તે અનુમાન

છે. અનુમાન સાચું છે કે નહીં એનો આધાર તેની આક્ષાત્ અનુભવ કરાવવાની શક્તિ ઉપર છે. પ્રત્યક્ષ અનુભવાતા પદાર્થને ઓળખવામાં આપણી કાંઈ ભૂલ થતી હોય — એટલે આપણી પ્રમા અનૃત હોય, અથવા એની સાથે બીજા કયો પદાર્થ હોય છે તે વિષેની આપણી સ્મૃતિમાં કાંઈ હોય હોય, — તો આપણુ અનુમાન ખોટું થશે; એટલે કે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નહીં મળી શકે. બીજી રીતે કહીએ તો, ધુમાડા અને અગ્નિની અગુક રીતની મોખત વારંવાર અનુભવેલી હોવાથી, ધુમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોવો જોઈએ એવી જે અતિશય સંભવનીય શ્રદ્ધા બંધાય છે, તે અનુમાન છે. સાચું અનુમાન એ એવી જાનની શ્રદ્ધા છે કે જેનો તમે પ્રત્યક્ષ પુરાવો મેળવી શકો, પણ મેળવવાની આ ક્ષણે જરૂર નેના નથી, કારણ કે તમને તમારા જૂતકાળના અનુભવોની સ્મૃતિનો આત્મવિશ્વાસ છે. આ અનુમાન કહો, તર્ક કહો, શ્રદ્ધા કહો — એવું જૂતકાળના અનુભવો પરથી બધાયેવો આત્મવિશ્વાસ છે, અને એની કોઈદી પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ કરી શકાય છે. જે અનુમાન, તર્ક અથવા શ્રદ્ધા પ્રત્યક્ષ અનુભવ કગવી આપવાની કોઈદીમાંથી પાગ ન પડે તે સત્ય નથી *

હવે આપણે બીજા પ્રકારના તર્કો જોઈએ

દેવોની રાજ્યપદ્ધતિ, ધર્મની રાજધાની, દેવોના ભોગવિધાન દત્તાદિક વિશે જુદા જુદા ધર્મના લોકોમાં જુદી જુદી જાતની માન્યતા ચાલી

* પ્રમાણસાક્ષિની દૃષ્ટિએ આટલી કસોટી પૂરતી નથી. આપણે એક માણસને હમિરાં કાળો ડગલો પહેરતો જ જોયો હોય, અને તેને આપણે એક જગ્યાએ મોકલો જોઈએ. તે ઉપરથી એ કાળો ડગલો જ પહેરીને આગ્યો હશે એવો તર્ક કરીએ, એ તર્ક પ્રત્યક્ષ વખાસ કરતા સાચોયે પડે, તોયે પ્રમાણસાક્ષિની દૃષ્ટિએ એ પૂરતી કસોટી નથી. પ્રમાણસાક્ષિ એ જ અનુમાનને સાચું જહે જેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આજે જ નહીં, પણ ગમે તે ક્ષણે બરાબર મળી શકે. કાળો ડગલાનો તર્ક દસ વાર સાચો પડે છતાં દરેક વખતે એ કેવળ સંભવનીય વસ્તુ છે, સાચું અનુમાન નથી. એટલે જે નિરાની જોઈ તર્ક કરીએ તે નિરાની અને અનુમાન વચ્ચે કોઈ ભત્તો કાળકારણભાવના જેવો દંડ સંબંધ હોવો જોઈએ.

આવે છે. દેવલોકના અસ્તિત્વ વિષે આપણને શ્રદ્ધા છે અને એના સ્વરૂપ વિષે આપણને તર્ક છે.

ધુમાડવાળી જગ્યાએ અગ્નિ હોવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા થવાનું કારણ જ્યારે જ્યારે ધુમાડો જોયો છે ત્યારે ત્યારે અગ્નિ પણ દેખાયો છે એ પૂર્વનો અનુભવ છે, અને ધુમાડાની નિશાનીથી આપણને અગ્નિનો તર્ક થાય છે.

દેવલોકના અસ્તિત્વ વિષેની શ્રદ્ધા એથી જુદા પ્રકારની છે. આપણે સારાં કર્મો કરીએ તેનું ફળ આપણને ન મળ્યું હોય તો તે મળવું જ જોઈએ એવી આપણને ઇચ્છા તેમ જ ઉમેદ છે. અહીં ન મળ્યું તો કોઈ એવી જગ્યા હોવી જોઈએ કે જ્યાં એ આપણને મળશે એવો આપણે દિવાસો લઈએ છીએ અને એ દિવાસામાથી દેવલોકના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધા થાય છે. આ શ્રદ્ધા થવામા કદાચ આવાં બીજાં પણ કારણો હોય પણ એ બધા કારણો તપાસતા જણાશે કે એમા પૂર્વના અનુભવો અને કોઈ પ્રકારની પ્રત્યક્ષ નિશાની કારણરૂપે નથી.

તે જ પ્રમાણે દેવલોકના સ્વરૂપ વિષે આપણે જે તર્ક બાંધીએ છીએ તે આપણી ઉમેદો હોય છે. આપણને આ જગત બધી રીતે સારું નથી જણાતું આપણને બધા સારા અનુભવો જ મળે એવી બાંધ તૂટ્યા છે. કોને સારું કહેવું અને કોને ખરાબ કહેવું એ વિષે આપણને જુદા જુદા સંસ્કાર પડેલા હોય છે આપણી તૂટ્યાને અનુસરી આપણને જે સારામા સારું લાગે એવી સૃષ્ટિ રાધે દેવલોકને જોડી દેવલોકના સ્વરૂપની કल्पના કરીએ છીએ. આમાં પણ કોઈ પ્રત્યક્ષ પૂર્વ અનુભવેથી નિશાનીથી એ સ્વરૂપનો તર્ક થયો છે એમ નહીં કહી શકાય.

કોઈ સશયબેર માણસ ધુમાડવાળી જગ્યાએ અગ્નિ દર્શાવે એમ માનવા તૈયાર ન હોય તો આપણે એને લઈ જઈ જનારી રાજીએ છીએ એવી જગતની ખાતરી એના ચિત્તના ઉપર આપણો કબજો બેસાડ્યા સિવાય દેવલોક માટે નથી આપી શકતા.

આ રીતે જોનાં જણાશે કે, તર્કશક્તિનું આધુનિક જ્ઞાન તો એ જ છે કે, જે તર્ક પૂર્વ અનુભવો ઉપર રચાયેલો હોય, જેના મૂળમાં

કોઈ પ્રત્યક્ષ નિશાની હોય અને જોનો પુરાવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈને મેળવી શકાય એમ હોય

એી જ્ઞાતનો એ તર્ક વર્તમાનકાળની કોઈ વ્યાપ્ત વિષે હોય તો પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ તુરત જ મળી શકે, લવિષ્યકાળ વિષે હોય તો લવિષ્યમા મેળવી જોઈએ એ તર્ક પરોક્ષ જૂતમળની કોઈ વ્યાપ્ત વિષે હોય તો તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવવો અશક્ય છે એટલે એના તર્કો વિષે વધારેમા વધારે કાગજી એની જ લઈ શકાય કે, આપણા પોતાના સમયના અનેક અનુભવોને આધારે એ તર્કો રચાયા હોય પણ ગમે તેટલી મળજી લેનાઈ હોય છતાં પરોક્ષ જૂતકાળ વિષે આમ થયું હોય એવો સભન છે એટલું જ કહી શકાય, નિશ્ચયાત્મક ન કહી શકાય અને તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ જીવનથી ન અનુભવાનારાં લવિષ્ય વિષે સભનનીય ઉમેદ જ બાકી શકાય

ઉપર આપેલુ ધુમાડા અને અગ્નિનુ દષ્ટાંત તદ્દન સાદુ છે પણ જીવનમા તર્કશક્તિનો ઉપયોગ આપણે ઘણા કદજી વિષયોના શોધનમા કરીએ છીએ તર્કશક્તિનો ઉપયોગ પૂર્વે ન અનુભવેના વિષયોને શોધવામા પણ થાય છે ઉદાહરણ્યાર્થ, રસાયનશાસ્ત્રીઓએ કેટલીક ન જોયેની ધાતુના અસ્તિત્વ વિષે પહેલા તર્ક કયો અને પછી તેને શોધી, જ્યોતિર્ગીઓએ યુરેનસ અને નેપ્ચ્યુનને જોયા પહેલાં એના અસ્તિત્વનો તર્ક કયો આ રીતે તર્કશક્તિનો વ્યાપાર સાદો નથી

છતાં, એ ગમે તેટલો ખીનનમા આવે અને ગમે તેટલો અટપટો હોય તોયે, જે એક નસ્ટુ નિરતર ધ્યાનમા રાખનામા આવે કે એનુ મડાજી પમને પમને અનુભવ પર જ હોલુ જોઈએ, અને પરિણામે જે તર્ક થાય તેને પણ અનુભવથી સિદ્ધ કરવો જ જોઈએ તો અનેક વાદવિવાદો મત મતાતરો, ભ્રમણાઓ વગેરેના ઝગડા ઝોછા થાય, અને તર્કશક્તિનો ઉપયોગ નકાનની માફક પોતપોતાના પક્ષોના સમર્થન માટે ન થાય, પણ સત્યના શોધન માટે જ થાય આવી જ્ઞાતની તર્કશક્તિની કેળવણી કદી લેનારને કે આપનારને અસંતોષદારક નીનડે નહી

આપણે પોતાના મનમા વાતચીત ચનાવનાનો જે વ્યાપાર કરીએ છીએ, તેને સાધારણ રીતે ક્રૂપના, નિચાર વગેરે નામોથી આપણે

કાર્મિક કર્મ કરવાની ઇચ્છા થાય તે પહેલાં શુદ્ધિને જાગ્રત થવું પડે છે સાચી રીતે કે ખોટી રીતે શુદ્ધિનું કાર્ય પૂરું થાય પછી જ કર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ થાય.

કેટલાક દાખનાઓથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે રસ્તે ચાલતા એક નાનું આઘુ, આપણે એ ટપી જવા ઇચ્છીએ છીએ બે ક્ષણ આપણે ઊભા રહીને નાજાની પહોળાઈ જોઈએ છીએ, આજુમાજુની જગા જોઈએ છીએ, અને પછી મનમા નિશ્ચય કરીએ છીએ કે, અમુક ઠેકાણેથી ટપી જવું વધારે સગવડભર્યું થશે ત્યાં જઈ વળી પાછા ઊભા રહીએ છીએ અને કેટલું જોર કરવું પડશે, એનો મનમાં નિર્ણય કરીએ છીએ એ નિર્ણય શો થયો એ આપણે ભાષામા નહીં ખતાવી શકીએ, પણ એને આપણે મનમા ઠીક સમજી શકીએ છીએ નિર્ણય થતા એટલું જોર કરી દૂંડો મારીએ છીએ આ બધો મનનો વ્યાપાર ધણા મહાવરાથી એક ક્ષણમા થાય કે વાર લાગે, પણ આવો કાર્મિક વ્યાપાર દરેક કર્મ કરતા પહેલાં આપણે કરવો પડે છે.

કાર્મિક વાર એવું મને છે કે, આપણા નિર્ણય એવો થાય છે કે એને દૂદી જવા જેટલું આપણાથી જોર નહીં થઈ શકે એમ આપણે પ્રવૃત્તિ કરતા અટકી જઈએ છીએ આવા નિષેધાત્મક નિર્ણયમા, ખરું પૂછતા, શુદ્ધિ પૂરું કાર્ય જરૂરી નથી, કેટલું જોર કરવું પડશે એનો નિશ્ચય થતો નથી, પણ આપણે કરી શકીએ એટલું જોર પૂરું નહીં થાય એવો અપ્રકૃત નિશ્ચય અથવા સશય કરી અટકી જાય છે.

એક બીજી દૃષ્ટાન્ત લઈએ

અસહકાર શરૂ થયો છે સરકારી શાળાઓનો ત્યાગ કરવા નેતાઓ પ્રેરણા કરે છે આપણા મનમા કાર્મિક વિચારો — વેગો ઉદ્ભવે છે. કાર્મિક — ભાષાથી ન વર્ણવી શકાય એવો — નિર્ણય થાય છે આ આપણે સરકારી શાળાનો ત્યાગ કરીએ છીએ આ નિર્ણય થવામા આપણે કેટલુંક આપણી ભાનનાઓનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ, કેટલુંક આજુમાજુની પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ, કેટલીક કતપનાઓ કરીએ છીએ તકો દોડાવીએ છીએ, આપણું જોર તપાસીએ છીએ.

અને છેવટે પગલુ લેવડાવનાર નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ, આ નિર્ણય બુદ્ધિએ સાચી રીતે કયો હોય કે જૂનમયો કયો હોય, પણ એણે કાર્ય કર્યું છે

ખીન્ને માણસ એમ જ સર્વ મનોવ્યાપાર કરી નિર્ણય પર આવે છે, કે શાળાનો ત્યાગ ન કરવો એટલું જ નહીં પણ એનો વિરોધ કરવો; અને તેમ કરવા મૂડી ભય છે એણે પણ સાચી રીતે કે ખોટી રીતે બુદ્ધિવ્યાપાર ચલાવ્યો છે જ.

પણ ત્રીજા માણસના મનોવ્યાપાર નિર્ણય પર આવી શકના નથી અસહકાર કરવાની એનાથી પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી; એ વિરોધ કરવા જેવી છે એવો પણ નિર્ણય કરી શકતો નથી આ દેહાણે બુદ્ધિનો વ્યાપાર અધૂરો રહે છે એમ કહી શકાય

તાત્પર્ય, બુદ્ધિ એ નિર્ણય કરનારી શક્તિ છે, અને એ શક્તિ પૂરેપૂરો પોતાનો વ્યાપાર કરે એટલે કાર્થ પણ કર્મમાં આપણી પ્રવૃત્તિ* થવી જોઈએ એ મનની શક્તિ છે, વાણીની શક્તિ નથી પ્રાણી માત્રમાં એ શક્તિ ઓછીરતી કેળવાયેલી રહી છે

જો આ શક્તિને જ આપણે બુદ્ધિ તરીકે ઓળખીએ તો એ બુદ્ધિની કેળવણી અતિશય ઇષ્ટ વસ્તુ છે

દરે ત્રણ વસ્તુઓ વિચારવાની રહે છે પડિતાર્થ અને બુદ્ધિ વચ્ચેનો ભેદ, બુદ્ધિની કેળવણીના અગો અને બુદ્ધિના નિર્ણયની સત્મા-સત્મતા જાણવાનો માર્ગ, અથવા બુદ્ધિશક્તિ સાચી દિશામાં જ કાર્ય કરે એવી રીતની એની કેળવણી

પડિતાર્થ અને બુદ્ધિ વચ્ચેનો ભેદ પહેલા તપાસીએ

મારો કે, જગત સત્ય છે કે મિથ્યા એવો પ્રશ્ન એ લાઈએ મચ્યો છે અને ચર્ચાને અતે એક કહે છે કે, જગત સત્ય છે અને

* કોઈ ચાહુ કર્મ કરતા અટકી જવું, અથવા એ કર્મ કરવામાં આવે છે એ બદલાવ જ છે એવો ફરી ફરી નિર્ણય થવો અને તેથી એમાં વિરોધ દેહતા આવવી એ પણ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જ કહેવાય પ્રવૃત્તિના વિસ્તારની મર્યાદા અમુક જ હોય છે એમ નથી

છે પરિણામે જુદા જુદા વિચારથી, ખતા, અને હાથ-તામજનું ધોતિધુ નથી ખરીદતા

વળી એ દૃષ્ટાન્ત

વ અને હ આગાડીમા મુસાફરી કરી રહ્યા છે એક માણસ અદર આચાર્ય પ્રવૃત્ત કરે છે એના ચહેરા અને પહેરવેશ પરથી એ અસ્પૃશ્ય જાતિનો પણ કોઈ અમલદાર છે એવું બનેનું અનુમાન થાય છે વને અસ્પૃશ્યના સ્પર્શનો વાધો નથી અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે આમદ્ધ પણ છે હને એ વિશે સખત વાધો છે પણ તે સાથે જ વને પોતાને બેભવાની અગવડ ન થાય તે માટે બારે ખત છે અને વળી એણે એક એવો સિદ્ધાંત બાધો છે કે, અમલદારોની આગળ અછડ જ રહેવું એથી બનતું હ પોતે ગમે તેટલી અગવડ વેગિનેયે કોઈને જગ્યા કરી આપે એવો છે, અને વળી અમલદારી માટે એને એવી ભવરત્તિ છે કે, 'સત્તા આમળ શાણપણ' ચનાવે એવો નથી

પરિણામે, વ અસ્પૃશ્યતાનિવારણમા માનવાવાળો હોવા ખતા, પોતાની અગવડના ખ્યાલથી તથા અમલદારી પ્રયેના દ્વેષથી, બેસનારને આવનો અટકાવવા પ્રવૃત્ત કરે છે, અને હને અસ્પૃશ્યતામા ધર્મશુદ્ધિ હોવા ખતા સૌજન્ય તથા ભવને લીધે ક્ષરખત નથી કરતો

આ રીતે રાગદ્વેષો, પૂર્વના નિશ્ચિત સિદ્ધાંતો અને મૂર્ત્ય એ ત્રણ શુદ્ધિના નિર્ણયો ચવામા ભાગ ભગવે છે એ પૈકી ગમે તે એકમા દોષ હોય તોપણ નિર્ણયમા દોષ આવે વળી તે ઉપરાંત એ અસ્પૃશ્ય જાતિનો ❶ અથવા અમલદાર છે એ તર્ક કરવામા બે કાર્ષ્ણ્ય ર્ષ્ હોય તો પાછો નિર્ણયમા દોષ આવવાનો

એટલે શુદ્ધિની કેળવણી એટલે પ્રજા અને તર્કરક્તિની કેળવણી ઉપરાંત આપણા રાગદ્વેષોની શુદ્ધિ, પૂર્વસિદ્ધાંતોની ફરી ફરી તપાસ, અને મૂર્ત્યશક્તિની શુદ્ધિ એમ થાય

હવે શુદ્ધિ સાચી દિશામા જ કામ કરે એવી રીતની એની કેળવણીનો માર્ગ વિચારવો રહે છે એ પ્રજા એટલો મોટો છે કે, એનો વિચર નીચ લેખમા જ કરવો હીક થશે

સત્ય નિર્ણયો

જુદિ સાચી દિશામાં જ ક્રમ કરે એવી રીતની એની કેળવણીનો માર્ગ હવે વિચારીએ

જુદિની એક મર્યાદા પડેનેથી જ બાણી લેવી આવશ્યક છે જુદિ એટલે નિર્ણય ધરનારી શક્તિ એ અર્થ ફરીથી માફ દેનારા પુ અમુક પ્રસંગમાં મારે કેમ વર્તવું એ દેશનવા માટે જે માનસિક વ્યાપારો થાય તે જુદિનો વ્યાપાર છે આવી પડેના પ્રસંગમાં જ જુદિનો વ્યાપાર થતો હોનાથી એના નિર્ણયો સર્વ મળ માટે સાચા માનવા એ જૂન છે સ્વૂળ વર્તનના નિર્ણયો તથા કાળ માટે એક સરખા હોય જ એમ ન કહેવાય આજે એક બાળકને હું રમવા ઉત્તેજન આપુ અને મહે એને જ રમતો અડકાવુ આજે એ માર્ગકને આમદપૂર્વક ખવાડુ અને કાલે એને જ શૂખ્યો રહેવા સમજાવુ આજે એને વિદ્યામાં એકાગ્ર થવા કહું અને મહે કર્મમાં એકાગ્ર થવા નુ આજે ૮ ચેપી રોગીના સસર્ગથી પોતાની જાતને બચાવી લઉં અને કાલે એ જ રોગીની સારવાર કરવા મડી પડુ આજે જે દેશમાં રાજ્યનો જુનમ હોય તે દેશ છોડી જવો એવો નિર્ણય હી મજાવ્ય અને કાલે એ જુનમ સહન કરીને પણ દેશમાં રહેવું એ નિર્ણય હી મજાવ્ય આ રીતે જુદિના સર્વ નિર્ણયો પ્રસંગ પૂરતા મજાવ્ય અને પ્રસંગના ફરકાને લઈને એના એકમાજથી બીજા નિર્ણયો પણ સાચા હોય એમ બને

પણ એક જ પ્રસંગમાં જુ ૧ જુદા માણસો જુદા જુદા નિર્ણયો પર આવે કે અને ત્યાં જન્મે નિર્ણયો માત્રા કેમ હેઈ શકે એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન કે ગાંધીજી સ્વરાજસિદ્ધિ માટે એક માર્ગ સૂચવે અને કદાચ શ્રી કેળકર બીજો અને એથી બીજો સૂચવે ગાંધીજી હિંદુ મુસલમાનના પ્રશ્ન માટે એક માર્ગ બતાવે અને શ્રદાનંદજી કે બિંચુ જુદો બતાવે ગાંધીજી અસ્પૃશ્યતાનિવારણને ધર્મ કહે અને શાસ્ત્રીઓ એને અધર્મ કહે ગાંધીજી રેડિવાનો મદિમા ગાય, અને

અભાવ હોય—દાખલા તરીકે જન્મે જન્મ કે તરફી છે એવો મારો ખ્યાલ અધાયો હોય, તો હું ત્રાજ્ઞામાં તોજ્ઞા પ્રમાણે ન્યાય આપી શકું, પણ એથી કોઈનું કે મારું સમાધાન ન થાય. એ નિર્ણય વિચારદોષરહિત લાગે છતાં મારી લાવનાને સતોષ નહીં થાય, અને તેથી એમાં કોઈ પણ ત્રુટી લાગ્યા વિના નહીં રહે. પણ જન્મે વિષે મને સરખી સુસમભાવના કે સકાનુભૂતિ હોય, જન્મે માટે દિનની જ દૃષ્ટિ હોય તો મારો નિર્ણય કોઈ જુદા પ્રકારનો જ થાય. એમાં ત્રાજ્ઞાનો સ્પર્શ ઇન્સાફ નહીં હોય, પણ મૌલિક ઇન્સાફ હશે. આ રીતે નિર્ણય કરવામાં જે વસ્તુ વિષે નિર્ણય કરવાનો છે, તે વસ્તુ વિષે તે વખતે મારામાં વર્તતો શુદ્ધ મહત્ત્વનો ભાગ ભગ્વે છે.

તટસ્થતા તથા સમભાવનાનો અભાવ અનેક રીતે ર્ષ જાય છે. ખીજા ગુણોનું જગ એ બેના ઉપર. અસર પહોંચાડી, બુદ્ધિ ઉપર આડકતરી અસર પહોંચાડે છે. કેવળ એક વિષય માટેનો રસ પણ એ વિષય માટે તટસ્થપણે નિર્ણય કરવામાં અડચણ કરે છે. દાખલા તરીકે, એક માણસને ગાયનનો અત્યંત રસ છે; ગાયનકળાનું મહત્ત્વ ધડી જાય એવી રીતના નિર્ણયો તરફ જો એની બુદ્ધિ અને એથી જાય તો તે એનાથી સહન નહીં ર્ષ શકે. એ જ પ્રમાણે જો એને ગાયનકળાનું ખંડન કરવાનો જ રસ અડ્યો હોય, તોયે એ વિષયનો તે શુદ્ધ વિચાર નહીં કરી શકે.

બુદ્ધિના નિર્ણયો ઉપર ગુણોની કેવી રીતે અસર પહોંચે છે, તેનું આ વિવેચન થયું. પણ બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા શ્વામાંયે ગુણોનો વિકાસ જ પ્રધાન સાધન છે. ખાણે જન્મના અભ્યાસ, અવલોકન અને અનુભવથી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થાય છે, એવો આપણો સમાન્ય ખ્યાલ છે. ખરું ભારે ચારિત્ર ન હોય એવા માણસો સૂક્ષ્મ વિચાર કરી શકે છે એવું આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ. અને તેથી ગુણવિકાસ અને બુદ્ધિવિકાસ વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોય એમ આપણને લાગતું નથી. જિલદું, બુદ્ધિનો સંબંધ એકાગ્રતા સાથે ■ એવો આપણો ખ્યાલ છે; અને એકાગ્ર યત્ન માટે જેટલા ગુણો જોઈએ તેટલા ગુણો તેટલા વખત પૂરતા પણ હોય તોયે ચાલે એમ મનાય છે.

પણ આ સુદૃઢતા એ જે અર્થમાં હું બુદ્ધિનો વિકાસ કરું છું તે અર્થમાં બુદ્ધિનો વિકાસ નથી. પણ પ્રધારાકિત (અનુભવ તથા તુલનાશક્તિ) તથા તર્કશક્તિની જ સુદૃઢતા છે. અમુક ક્ષણે કેમ વર્તવું એનો નિર્ણય કરનારી શક્તિ તે મારા અર્થમાં બુદ્ધિશક્તિ છે; અને એનો વિકાસ ગુણવિકાસ વિના અશક્ય છે.

એકાગ્રતા, વૃત્તિનિરોધ વગેરેના અભ્યાસથી હું પ્રજ્ઞા તથા તર્કની સુદૃઢતા કરી અપરોક્ષપણે ક્ષણભર અદ્વૈત તત્ત્વ જાણું, કે આત્માનું અમૃતત્વ જોળાવું, કે સત્ય અથવા અદ્વિતિની પરાકાષ્ઠાની કલ્પના કરું, સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત સમજું, સામ્યવાદી (સોશિયલિસ્ટ) થાઉં; એથી હું વેદાન્તતત્ત્વને સિદ્ધ કરી શકું, સત્ય-અદ્વિતિની પરાકાષ્ઠા દર્શાવનારી કથા જોડી શકું, સત્યાગ્રહનીમાંસા લખી શકું, સામ્યવાદ પર અંધ રચી શકું; પણ મારા અને પાડોશીના જાળક વચ્ચે અબેદપણે વર્તવામાં, પાડોશીને મદદ કરતી વખતે મારા શરીરને જોખમમાં નાખવામાં, કસોટીમાં સત્યને વળગી રહેવામાં, પજવતી બિલાડી કે કૂતરા પ્રત્યે ખામેશ પકડી રાખવામાં, વિરોધ ટાળવા સત્યાગ્રહને આચરવામાં, મારા નોકરને મારી જોડાજોડ બેસવા દેવામાં તર્કશક્તિ કે પ્રજ્ઞાથી કરી રાખેલા કે માનેલા વિચારો કે કલ્પનાઓ ઝાઝા મદદ કરતાં નથી; પણ કેવળ પ્રેમ, હયા, ક્ષમા, સમજાવ, તેજ, સત્ય, પ્રામાણિકતા, શૌર્ય વગેરે વિશિષ્ટ ગુણોનો ઉત્કર્ષ જ મદદ કરે છે.

બાવવાનું* ખૂન થતી વખતે જે અંગ્રેજોએ પોતાના જીવને જોખમે ઝપટાવ્યું તેઓએ આત્માના અમૃતત્વ કે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત વિશે ક્ષણ સ્વપ્નામાંએ વિચાર નહીં કર્યો હોય જાગીના જાળકને ધવગ્રાવનાર સ્વર્ગવાસી મલગારીની માતાને કાને સામ્યવાદનો શબ્દ પણ નહીં પડ્યો હોય. દીકરીની માફક કૂતરીની સુવાવડ અને માદી વાંદરીની માવજત

* કેટલાક વરસ પર મુજબમાં બાવવા નામે એક મુસલમાન મહસ્થનું રસ્તા વચ્ચે દોડતી મોટરે ખૂન થયું હતું. તેને બચાવવા જીવને જોખમે એક જ અંગ્રેજોએ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ ખૂનમાં ઉદારના રાજ તથા મોટા અધિકારીઓનો હાથ મહત્ત્વ પડ્યો હતો, અને ઉદારના રાજને ગાદી ઊડવી પડી હતી.

કરનાર મારા એક મિત્રપત્ની છે, એમની તર્કશક્તિ કે પ્રતાશક્તિ સૂક્ષ્મ છે એમ કોઈ નહીં કહી શકે ‘હું જુદું મની જોતી શઁ, મેં ઝાડ કાર્યુ છે,’ એ વાક્ય જે ઉમરે જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન બોલ્યો તે ઉમરે એણે સત્યના મહિમાનો વિચાર કર્યો હોય એવો સંભવ નથી પણ ખાસ ગુણોના વિકાસથી જ એવા પ્રમગીમા કેમ નર્નણુ તેનો તેઓ તાત્કાલિક નિર્ણય કરી શક્યા

કર્મેન્દ્રિયોના અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના કાર્યો જેમ કર્મો છે, તેમ અત્યંત કરણના કાર્યો પણ કર્મો જ છે એક જ જનતા કર્મના મહાવગથી જેમ કર્મેન્દ્રિયોમા અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોમા મજબૂતા આવે છે, પ્રજ્ઞા તથા તર્કશક્તિમા કુશળતા આવે છે, તેમ જુદામંથિ કુશળતા આવે છે જે માણસે જે ગુણને ખૂબ પોષ્યો હોય, તેના દરેક નિર્ણયમા તે ગુણની છાપ સ્વાભાવિક રીતે ઉતરેલી જણાશે. જેણે સ્મૃતિ ખૂબ ગીવટ રાખી હોય, તેના સ્મૃતિ કરેલા નિર્ણયોમા પણ સ્મૃતિ કે સ્મૃતિ તરફ વળતી તરી આવશે જેણે સ્મૃતિ માટે ઝોડી દિશ્વર કડી દશે તેના ખૂબ વિચારપૂર્વક નિર્ણયોમા પણ શકા, અનિશ્ચિનતા જણાશે જેણે ઇરાદાપૂર્વક અચ્છમને જ આચર્યું દશે, તેના નિર્ણયો પર અસ્થિયુગ્યાત્મની છાપ દેખાશે જેણે પરમગુણજ્ઞાનો ગુણ ખીન્યો દશે, તેના અનાયાસે કરેલા નિર્ણયોથીયે ખીજનું દિત થના તરફ વળતી રહેશે જેણે સ્વાર્થ જ શોધ્યો દશે તેમા એનું પોતાનું દિત જ્ઞેનાની જ દષ્ટિ પારખી શકાશે

જે ગુણ અતિશય ખીસ્યો હોય, તે ગુણને પોષનારો માનસ પ્રકૃતિનો નિયમ (તે ગુણને પોષતી દિવસુરી) એ માણસ તરત જ સમજી શકે એવી એની જુરિ થાય છે જેણે લોભને પોષ્યો દશે તે મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો કુશળતાથી સમજી શકશે, અને એમા જ એને દિવસુરીની પૂર્ણતા લાગશે યનાદમમાત્ર ગુણમ એ એને પરમ સિદ્ધાંતો નાગશે જેણે દુઃખોના વિષયોનો અનંદ પોષ્યો દશે તે વિદ્યાને શોધતાં સાધો, જ્ઞાનજ્ઞોનો મહિમા તથા એ પોષનારી દલીલોને તરત સમજી શકશે, અને જીવનવિમલની એ જ જાગુ એને સૌથી મહત્વની તાગશે જે દિવસુરી બોજ અને મોખ એનું અમર્શન છે, તે દિવસુરી

એને સર્વોગપૂર્ણ વાગશે, સોના અને કારીગરીથી મળેલા દેનમદિરો અને સિદ્ધાસનો, કૂવથી સુશોભિત દિડાળાઓ અને વાડીઓ, વિવિધ પ્રકારના બોત્તો અને વાઓ, દીપમાળાઓ, ધન્યપતાકાઓ વગેરેની રચનામાં એ ભકિતભાગે જોશે દેનવાણના મદિરોથી જૈન ધર્મનો અને અન્ટાની ગુફાઓથી ગૌડ ધર્મનો ઉત્કર્ષ થયેલો સમજશે, પોતાના સમ્રાટનો ઉત્કર્ષ એ ભાગે મગા પ્રયત્નથી જ થશે, અનંત નળ સુધી લક્ષ્મીનારાયણના ચતુર્થુજ પારંદ ખનવુ, કે ગોવોક્તી કૃષ્ણનીનામા ભાગ લેવો, કે અનુરધામના મર્મપામા જઈને બેસવું એ મોક્ષ એને રુચશે જોશે પરોપમરૂપિનો વિકાસ ક્યો દશે તેને દાનધર્મ, મેનાધર્મ, દયાધર્મનો મદિમા ગાનારા શુદ્ધિવાદો મધાર્થ લાગરો જોશે અસ્ત્ય, લુચ્ચાર્થ વગેરે પોખ્યા હશે, તેને 'દુનિયા ચવાના મહરમે' એ સુખા સિદ્ધાનોતો અર્ક જતરેલો જણાશે

જે ગુણને જોશે થોડાધોળાયે નહી પોખો હોય તેને તે ગુણથી જાપજેથી દિનસૂઝી—એ ગમે તેવો વિદ્વાન હશે તોપણ—નહી સમજાય અસત્યનિઃ માણ્યને દરિઅદ્રુ કે ગજપૂતોનું વર્તન મૂર્ખતાના પ્રદર્શનરૂપ ભાગશે, લોભી માણ્યને રેશમધુ દાસ કે જમનાવાન ખજાજના ત્યાગમાં વ્યવહારજ્ઞાનનો અભાવ જણાશે, વ્યવહારકુશળ કહેનાતા માણ્યોને તુકાગમ અને રામકૃષ્ણ પરમહસ નિષે થેલખનો સશય થશે આર્પતત્ત્વજ્ઞાનના એક પ્રસિદ્ધ આચાર્યે મને પોતાની મર્યા નિષે માહિતી આપતા જણ્યા યુ કે, અમારો હિંદુશ આર્પતત્ત્વજ્ઞાન અને પાશ્વત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો તુવનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરી આર્પ તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા જાળ આગળ સિદ્ધ કરી બતાવનાનો છે પછી સત્યામહાત્મ્ય નિષે નાતચીત નીમગતા તેમણે જણાવ્યું, “તમને પોદુ ન લાગે તો હું તમને કહું કે હું ગાંધીનો આ સત્ય અને અદ્વિસાનો સિદ્ધાંત સમજી શકતો નથી હું તો જાણું પ્રતિ જાણ્યમ્મા માનનારો છું ગાંધીના વિચારો મધ્યા અન્યહારુ હોય છે તમે ગુજરાતીઓ જ્ઞાનનાનસ છો, તમે આવી મતોમાં માની શો અમે વ્યવહારસિદ્ધિ તરફ લક્ષ આપનારાળા રચા અમારે મગે એ સિદ્ધાંતો ન જોતરે” તર્કભેદની પાછો ગુણબેદ રહેલો છે, એનું આ આચાર્ય

મને સચોટ ઉદાહરણ લાગ્યું જે ગુણોનો વિકાસ થયો ન હોય, તે ગુણોના પરિશીયનથી જ વિકાસ પામનારી જીવિ એને લગતી દિલસૂઝી સમજ જ ન શકે જેણે એ ગુણોનું કાર્ધ કે બગ હોય તે એની દલીલને અમજ શકશે, જેનામાં એ પડવ થયા હશે તે એનો અમલ કરી શકશે એટલે જો કે અમુક પુરપના વિચારો, અથવા અમુક નિર્ણયો સત્ય જ છે અને અસત્ય નથી, એમ કરેનામાં ધૃષ્ટતા કે સાદસ યાય, છતાં, બની શકે તેટલું સત્ય નિર્ણયો તરફ વળનારો માર્ગ અનિશ્ચિત નથી જે સત્યનું જ પાવન કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહે, * સત્યની જ વિશ્વાસ રાખે, તેની

* સત્ય તે એવી કઈ ચોક્કસ વસ્તુ છે કે જેનું પાલન કરી શકાય ? બધાએ સત્યો સાપેક્ષ છે, અને જે માણસ 'હું કહું છું તે જ સત્ય છે' એવો દાવો કરે છે, તે જ અસત્યવાદી છે, એક દૃષ્ટિ એકને સત્ય લાગે અને બીજાને અસત્ય લાગે, આજે સત્ય લાગે અને કાલે અસત્ય લાગે, માટે શાનું પાલન કરવાનો આગ્રહ રાખવો ? આવી શકા કેટલાક ઉદાહરણો છે ખરું જોતાં આવી મુશ્કેલી ઉઠાવવાની જરૂર નથી જે વસ્તુ આજે અને સત્ય કે અસત્ય લાગે છે, તે મારે માટે આજે તેવી જ છે આજે મારે માટે મન, વાણી, કર્મથી વર્તનનો નિયમ તે માન્યતા મુજબ જ હોય એ વિષે બીજાનું દૃષ્ટિબિંદુ મને તે હોય, અને કાલે મારું દૃષ્ટિબિંદુએ બને બદલાયો મને જે વસ્તુ સત્ય લાગે તે બીજાને અસત્ય લાગતી હોય, તો તે પરથી એ વસ્તુ વિશે બધારે જીડો વિચાર કરવાની મને સૂચના મળે મારણ કે બિમાથી કેઈની પણ બુલબરેલી અથવા અધૂરી દૃષ્ટિ હોવાનો સંભવ છે આથી આવી બાબતોમાં મારી દૃષ્ટિ પ્રમાણે બીજા પાસે આવરણ કરાવવા હું કદાચ દબાણ કરું નહીં પણ અત્યાર સુધીમાં મારા વિચારોમાં કેટલોય ફેર પડી ગયો છે એ માફ રાખીને, તથા ઉત્તમ ગુણોના વિકાસ વિના લકરશક્તિથી કરેલા વિચારોનો સ્વીકાર બહુ વિસાતનો નથી એ માફ રાખીને પણ મારા મનો પ્રમાણે કોઈને કેળવવાનો કે એમાં કેળવવાનો હું આગ્રહ કરું નહીં જરૂર હોય તો મારું દૃષ્ટિબિંદુ હું સમજાવવા પ્રયત્ન કરું, પણ તેનો સ્વીકાર કરાવવા આગ્રહ કરવો એ અયોગ્ય યાય પણ કોઈ પણ માન્યને લીધે મારે બિાવડ જ પડે, તો મને જે બુલબરેતું લાગતું હોય તે તેમ જ કહેવું પડે મારાથી 'અજ્ઞાની લોકોના સત્તાથ માટે' 'બાળકોના મનોરંજન માટે' કે 'પગખર બાળક થવાની ઇચ્છાથી જે મને અસત્ય લાગે છે તે સત્ય સમજાઈ નય એવી રીતે રત્ન ન કરી શકાય મારું દૃષ્ટિબિંદુ બીજા નહીં સમજ શકે, 'થવા મોટા સત્યને સમજવાની લાચકાત વિના એજા સત્યને જોડે એવો

તર્કશક્તિ અને પ્રતા સત્યને જ પારખવા તરફ અને ભુદ્ધિ સત્ય નિર્ણયો કરવા તરફ જ ટોળી હશે. એ સત્ય સ્વચ્છર હોય કે અસ્વચ્છર, સુખ કરવાવાળું હોય કે દુઃખ, હર્ષ કે શોક તથા એથી ત્રેય સિદ્ધ થાય છે કે નહીં એ પ્રશ્ન નિરાળો છે. પણ જે સત્યને જ શ્રેય માનવા હોય, અને શ્રેયને જ ત્રેય માને, તેને એ શ્રેય અને તે શ્રેયમાં જોટલું ત્રેય હોય તેટલું મળે.

એમનામાં ભુદ્ધિબેદ થશે, અથવા સમજ ન સકવાળી મારા આચરણથી એમને દુઃખ થશે, એમ મને લાગતું હોય તો મારે મૌન રાખવું અથવા અલગ થઈ જવું એ માર્ગ ક્યારેક રહે. જો મારા દૃષ્ટિબિંદુમાં સત્ય હશે, તો તે સત્યનો કોઈ કાળે પણ સ્વીકાર થયે જ છૂટકો છે; અને એ જ સત્ય ન હોય તો એમાંની ભૂલતું તુકસાન મારે એકલાએ સહન કરવું જોઈએ એવી મારી નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. પ્રચારાર્થે નહીં, પણ એક સૌપ્રકાર તરીકે જ હું કોઈ પણ વિચારો રબૂ કરી શકું. અને જે મિથ્યાત્વાર કે મિથ્યા બાપણ લાગતાં હોય તેનું હું સમર્થન ન કરી શકું. અમુક દૃષ્ટિવાળાને જે મિથ્યા ન લાગી શકે એમ સમજી, અને તે દૃષ્ટિમાં ફરક પાડવો મુશ્કેલ જોડ તો હું એની સાથે ખડન મટનના વાદવિવાદમાં ન પડું.

વળી અસત્ય શબ્દ દ્વિઅર્થી છે. સત્યથી ભેલકું, અથવા નહું, મિથ્યા એ પણ અસત્ય કહેવાય છે અને વિરોધ સત્યની દૃષ્ટિએ જોઈતું સત્ય પણ અસત્ય કહેવાય છે. એક વસ્તુ એકી વખતે નહીં અને સાચી અને બાતી ન શકે. તે વખતે મને એક જોરડીમાં સાપ બાસ્યા હોય તે વખતે હું કોઈને કહું કે એ જોરડીમાં સાપ છે, તો તે નહું નથી, પણ એ બાસ મિથ્યા ભણ્યા પછી કોઈને ડરાવવા માટે કે વિનોદાર્થે એમ કહું તો તે નહું છે પણ હોદાનો પાવડો, હથોડી અને કોદાળી ત્રણેને હું જુદા કહું, અને ત્રણે હોદું જ છ એ દૃષ્ટિએ એક કહું, ત્યાં ન્યૂન અથવા સ્થૂળ સત્ય અને વિરોધ કે મૂઝમ સત્યનો ભેદ કહું છું. પાવડો, હથોડી અને કોદાળીની એકતા એ સૂક્ષ્મ સત્ય છે, એમનો ભેદ સ્થૂળપણે સત્ય જ છે. એમની એકતા અને ભેદ એકી વખતે મહશ્વ કરી શકું છું જરૂર પ્રમાણે હું કોઈ વાર એના ભેદ પર બાર મૂકું અને કોઈ વાર એની એકતા પર બાર મૂકું. એકતા પર બાર મૂકવી વખતે ભેદો જ્યાં ઔપાધિક અથવા ગૌણ અથવા મિથ્યા (નજવા, immaterial) છે, એમ પણ કહું.

(૨) શક્તિને મળતા અર્થમાં; જેમ કે, ‘હવે મારી વધારે ચાલવાની શક્તિ નથી.’ વગેરે (૩) વિશ્વાસ, નિશ્ચય અથવા માન્યતાના અર્થમાં; જેમ કે ‘મને એ માણસમાં જાણ થઈ ગઈ છે.’ ‘એની ઈશ્વર પરની શક્તિ અખૂટ હતી’ ‘એ સૌ સૌની શક્તિની વાત છે’ (૪) આત્મ-વિશ્વાસના અર્થમાં; જેમ કે, ‘તિવક મદારાજ પોતાની પ્રવૃત્તિ પરિપૂર્ણ શક્તિથી કરતા, અને હેન્ટ સુધી એને વગગી રહેતા.’ (૫) પ્રકૃતિના કોઈ પ્રકાર સાથે દૃઢ યોગ્યતા આત્મભાવના અર્થમાં—જે શક્તિમાં મનુષ્યનો દૃઢ નિશ્ચય હોય તે, જેમ કે, ગીતાના ૧૭મા અધ્યાયની શરૂઆતમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, ‘દરેક માણસની શક્તિ એના સત્વને અનુસરીને સ્વાભાવિકપણે હોય છે, જે માણસની જેવી શક્તિ તેવો જ તે કહેવાય છે. આમુરી સંપત્તિમાં જેનો નિશ્ચય હોય તે તામસી કહેવાય.’ (૬) દરમ પરિણામોનાં અદ્યક્ષ કારણો માટે કરેલા અનુમાનમાં નિષ્ઠા—એ અર્થમાં; જેમ કે, ‘હોંચેટ જેવા સાધનથી જે વખાય છે તે મરી ગયેના પુરુષોના છવો છે એવી શક્તિ

આ બધા અર્થો છેવા નિષ્ઠા (અથવા નિશ્ચય) એ અર્થમાંથી એવી શકાય એવા જણાય છે, એટલે એ અર્થમાં જ શક્તિના વિષયનો વિચાર કરવા ધાર્યું છે.

પહેલું તો મને લાગે છે કે, આપણે એ સમજી લેવું જોઈએ કે શક્તિ એ ચિત્તની એક જ હોડી શકાય એવી પ્રવૃત્તિ છે, એટલે શક્તિનો અભાવ કદી સંભવી શકતો જ નથી શક્તિની શુદ્ધતામાં બેદ હોય, તેમાં તીવ્રમંદાનો બેદ હોય, ભુતિયુક્ત અથવા ભુદિરહિત શક્તિ હોઈ શકે, અનુભવયુક્ત અથવા અનુભવરહિત શક્તિ હોઈ શકે, શક્તિના વિષયમાં બેદ હોઈ શકે, પણ અશક્તિ એવી વસ્તુ જ નથી. એકાદ વિષયમાં મૂર્તિમંત શક્તિ હોય એવો હોઈ મનુષ્ય જોરામાં

સંભાવિયાને નથી દોનો. સામાન્ય માન્યતા ચારિત્ર વ્યવસ્થા આકરને લીધે ભુદિ માટે આદર રાખે છે, સંભાવિયા ભુદિ અને ચારિત્ર વિષે બેદ કરી, ચારિત્ર વિષે આદર રાખ્યા છતાં ભુદિ વિષે આદર નથી રાખી શકતા ‘પરમા આદમી બેદ બરાબર’ અથવા ‘મદાતમાને એના નિકટના નથી પૂજતા’— એ ઈશ્વરના વચન ૧૭મ આ અભાવ એક મદાતમાને કરવું હોય છે

આવી શકે, પણ કોઈ પણ કૈશોરે કોઈ પણ જાનની અદા જ નથી એવું પ્રાણી સંભવી શકતું નથી. એટલે ‘અથદા’ શબ્દનો અર્થ એટલો જ છે કે અનુક કોઈ વિષયમાં અથદા અથવા નહીંની અદા.

અદા એ પ્રાણીના મુખ્ય ગુણને સ્થિર કરવાવાળી વૃત્તિ છે. જેવી જાતની જે માણસની અદા હોય તેવું તેવું ચારિત્ર ઘડાય છે. આપણે કોઈ માણસને લોખી કે કંબૂસ કહીએ તો તેનો અર્થ એ છે કે એને ધનની શક્તિમાં તીવ્ર અદા છે; ભક્તને છટદેવમાં તીવ્ર અદા છે; અદિમાની માણસને પોતાની કોઈ સ્થિતિમાં તીવ્ર અદા છે; સમદષ્ટિ પુરુષને જગતની એકતત્વતામાં અદા છે; શરવીરને વીર્યશક્તિમાં તીવ્ર અદા છે; કાવરને જીવંતમાં અદા છે; એમ પોતાના મુખ્ય ગુણથી દરેક માણસ (તેમ જ પ્રાણી)ની અદા જણાઈ આવે છે.

જો અદામાં ફરક પડે તો માણસના ચારિત્રમાં પણ ફરક પડી જાય છે. કોઈ માણસની પૈસા પરની અપાર અદા પક્ષદારને પરમેશ્વરમાં જેરો કે તુરત એવું ચારિત્ર બદલાઈ જાય છે. વિષયર્થુષમાં અદાવાળા માણસને મોક્ષમાં અદા બેસતાં એનામાંથી વિષયપરામણ્યતાનો લોપ થાય છે.

આ રીતે કોઈ માણસ કે જાળકનો સ્વભાવ બદલવો એનો અર્થ એ છે કે એની અદાનો વિષય બદલવો. હ્રદયપક્ષદાનો અર્થ પણ એ જ છે. એક જ સરખી તર્કશક્તિવાળા અનુષ્ઠામાં દેખાતા મતભેદોનું કારણ તપાસીશું તો માલુમ પડશે કે એની પાછળ અદાબેદ રહેલો હોય છે. મારી તર્કશક્તિ ગમે તેટલી ત્રીણી હોય, પણ મને જો થીમંતાઈમાં જ અતિશય અદા હોય તો મારાથી ટોરટોપનું ક્રિપાદ્રુક ભ્રમ (bread labour) થી જ જીવવાનું શાસ્ત્ર નહીં સ્વીકારી શકાય. જો મને વિષય-ગુપ્તમાં અત્યંત અદા હોય તો ત્યાજ કે સમગ્રનું માહાત્મ્ય ગણે નહીં ઊતરે. જો મને અધિકારમાં અદા હોય તો મારાથી ન્યાયવૃત્તિ નહીં જાળવી શકાય, અને મોલા (prestige)ના વિચારથી પર નહીં રહી શકાય. જો મને કુલ કે વર્ણમાં અદા હોય તો મારાથી અબેદદષ્ટિનો સિદ્ધાંત અમલમાં નહીં મૂકી શકાય. તર્કશક્તિ તથા બુદ્ધિ ગમે તેટલી સક્ષમ થાય તોપણ એ હંમેશાં અદાને જ અનુસરે છે. જે વિષયમાં

માણુસની દૃઢ શ્રદ્ધા હોય, તેનું જુદી જુદી રીતે સમર્થન કરવામાં તર્કશક્તિ વડાન તરીકે કામ કરે છે જે ક્ષણે મારી વિચલુષ્પમાથી શ્રદ્ધા ઊડી જાય કે તેજ ક્ષણથી મારી તર્કશક્તિ ત્યાગ અને ચમત્તે મળ આપનામાં પોતાની મધી શક્તિ ખરચવા માડશે

આ ઉપરથી આપણને એક નિયમ મળે છે જ્યાં મતભેદ મળી શકાતો નથી એમ જોવામાં આવે, ત્યાં મૂળમાં શ્રદ્ધાભેદ છે એમ નક્કી સમજવું જોઈએ તેથી, જો કોઈ પણ ઉપાયે ચર્ચા શરૂ એમ હોય તો, સામા માણુસના શ્રદ્ધાના વિષયમાં જ ફરક પાડવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

આ નિયમ સમજાવવાથી એનો સુદૃઢ અમન પડી શકે. / એમ ન સમજવું કારણ કે એ નિયમ પણ વિતતવિકાસના અને નિયમોને અનુમતિને વળે છે પણ બીજા સંજોગો અનુકૂળ હોય તો તે નિયમ પોતાનું માર્ગ કરે જ

આ રીતે અયોગ્ય વિષય ઉપર યોરની શ્રદ્ધા અથવા યોગ્ય વિષય પર યોરની અયોગ્ય શ્રદ્ધાને સુદૃઢ કરવી એ જ મતભેદ દાખરાનો શુદ્ધ ઉપાય છે એ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની શ્રદ્ધાના વિષયનું પ્રતિપાદન નમમુ જાય છે

આ રીતે શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાને તપાસવાથી અધશ્રદ્ધા વિશે આ જો કાર્થિક વિચાર મરી શકીએ છીએ

અધશ્રદ્ધા એક પ્રકારની સંદોષ શ્રદ્ધા છે અહીં શ્રદ્ધાનો અર્થ વિશ્વાસ કે માન્યતા જ થઈ શકે એક પદાર્થમાં એના કુદરતી ધર્મોને બદલે અથવા એ ધર્મો ઉપરાંત બીજા ધર્મોનું આરોપણ કરવું અથવા એક પરિણામમાં એનાં પ્રાકૃતિક કારણને બદલે બીજા કારણોનું આરોપણ કરવું એને સંદોષ શ્રદ્ધા કહી શકાય અનેક ઘર અધૂરા અવલોકનને પરિણામે આની સંદોષ શ્રદ્ધા થાય છે દાખલા તરીકે, દોરીમાં સર્પના ધર્મોનું આરોપણ કરી એને લપનું કારણ માનવું એ સંદોષ શ્રદ્ધા છે એ જ રીતે, પ્રતિમિજોમિજ માની લેવાની જૂનથી ઝાઝવામાં જળ મનાય છે આ તો અચિત્ત મનતા પ્રસંગોના દાખલા લીધા પણ બ્યવહારમાં અને ખાસ કરીને સૂક્ષ્મ વિચારમાં આપણે એ જૂનમાં વારવાર પડેલા હોઈએ છીએ આપણામાં રહેલી અનેક શક્તિઓ કે

સુદીએને લીધે મળના વગ-અપયજને આપણે ધણી વાર કાર્મ બાલ્ય સત્ત્વમાં રહેલી શક્તિથી થના માનીએ છીએ; અને એ બાલ્ય મત્ત્વમાં આપણે થદા બેસાડીએ છીએ. વળી ધણી વાર આપણી પોતાની જોમાં ઉન્નતિ હોય તેવાં કાર્યોમાં આપણને જગતનું લલુ દેખાય છે, અને તેથી એવાં કાર્યોમાં જગદિતની દષ્ટિએ આપણી દદ થદા બેસે છે. આનું એક સરમ દષ્ટાંત મદાત્મા ટોલ્કટોય પોતાના ત્યારે કરોશ, નુ ? માં પૂરું પાડે છે. પોતાનામાં રહેલી દ્વા અને પરોપકારવૃત્તિના પૂર્ણ વિકાસમાં મનુષ્યની ઉન્નતિ રહેલી છે. જ્યાં સુધી એ શુભ પૂજતાએ ન પહોંચે હોય ત્યાં સુધી મુમુક્ષુને એ વૃત્તિએને પોષક સ્વાભાવિક પ્રેરણા થાય જ. એટલે દયાનાં અને પરોપકારનાં કાર્યોમાં એની થદા એકા વિના રહે નહીં. એને એ વૃત્તિનું પોષણ આવશ્યક હોવાથી જોમની પ એ દ્વા કે પરોપકાર કરે તેમનું એ કાર્યોથી હિત જ થશે એવી એની દદ થદા બેસે. એ રીતે ટોલ્કટોયને પણ થયું. પણ એ શુભો પૂર્ણ થયા પછી જ્યારે એ શુભો સદજ સ્વભાવ રૂપે થર્મ ગયા, ત્યારે માલુમ પડ્યું કે આથી ઉપકાર સ્વીકારનાર માણસનું હિત થયું જ કે નહીં એ ખાતરી નથી. સ્કર્મથી આપણે બીજાનું હિત થયેલું માનીએ છીએ; બીજાનું હિત થાય કે ન થાય, સ્કર્મ કરનારની એમાં ઉન્નતિ થાય છે જ અને બીજાને તેટલા વખત પૂરતો સંતોષ મળે છે. પણ જો કોઈ દીવાસળી માગે અને તે આપણે આપીએ તેમાં કોઈ પરોપકાર કર્યાનું આપણને જાન થતું નથી, તેમ મોઢામાં મોઢાં જાન કરવામાં એની વિશેષતા આપણને ન લાગે એવો સદગુણોનો વિકાસ થાય, ત્યાં સુધી સ્કર્મમાં બીજાનું હિત છે એવી આપણને થદા રહે છે. — આ મર્વે અધૂરાં અવલોકનનાં પરિણામ છે.

વળી એક બીજો દાખલો. મૂર્તિને પોતાના ઇષ્ટદેવની સ્મૃતિને જાગૃત કરનારું, અને તે રીતે ખાનાભ્યાસમાં મદદ કરનારું સાધન સમજતું એ થદા છે. મૂર્તિને લીધે જે પવિત્રતા અને પૂજ્યતાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ તેની સાથે જોડાયેલી ઇષ્ટદેવની સ્મૃતિ છે. એ રીતે એ મૂર્તિ તરફ આદર અને ભક્તિ લાગે એ યોગ્ય છે.

પણ મૂર્તિને વિષે મનુષ્યના ભાવ કે પી એનો ઉપચારવિધિ કરવો એનું ટાંચી રક્ષણ કરના એને ગોદડી ઓઢાડવી, તાપથી રક્ષણ કરવા ચંદનની અર્ચા કરવી, એને જૂખતરસને વશ થતી ગાની એને ભોગ અર્પણ કરવો — એ સર્વમાં ભક્તિભિન્ન રહેતી છે એની ના નહીં કહી શકાય પણ એ ભક્તિ સંદેષ-શ્રદ્ધા-પ્રેરિત છે જે ધર્મ મૂર્તિમાં નથી, પ્રકૃતિના નિયમથી ન હોઈ શકે, તેનું આરોપણ કરીને એ પૂજા થાય છે, અને એ દ્વારા જે પરચાઓ અનુભવાતા જણાય છે, તેમાં કોઈ પ્રકારનું અધૂરું અવલોકન હોય છે.

એ જ પ્રમાણે ગાંધીજીએ ખાદી વિષે કેળવણી સોમની સંદેષ શ્રદ્ધાનો નિષેધ કરતા જણાવ્યું હતું કે, ખાદીમાં દેશનું વન ખચાવવાની શક્તિ રહેતી છે એ શ્રદ્ધા બરાબર છે, પણ એમાં ચારિત્રને શુદ્ધ કરવાની કોઈ વિશેષ લાયકાત રહી છે એમ માનવું એ સંદોહ શ્રદ્ધા છે ખાદીનો સ્વદેશી ધર્મ સાથે સમ્બંધ હોવાથી અને સર્વ ધર્મોના ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રશક્તિ સાથે સમ્બંધ હોવાથી જ્યાં સુધી ખાદીની નરીનતા હોય અને તેનું સ્વદેશપ્રેમને લીધે માહાત્મ્ય સમજાવું હોય ત્યાં સુધી એની ચારિત્ર ઉપર પણ સારી અસર થઈ આવે એ સંભવનીય પરિણામ છે, પણ એ પરિણામ ઉપજાવવું એની ખાદીની અગમ્ય પ્રકૃતિ નથી ઉપર કલા મુજબની મૂર્તિમાં પૂજાનિધિ તેમ જ ખાદીમાં આની ચારિત્રશુદ્ધિની નિષ્ઠામાં પ્રતિબિંબને મિત્ર માનવાનું અધૂરું અવલોકન રહેતું છે એમ જણાશે મનુષ્યમાં રહેતી પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવાની નગવાન ધ્રુવ મંઈ નિમિત્ત કે આલમન શોધતી હોય છે અને મૂર્તિ કે ખાદી એ નિમિત્ત અથવા આલમન બની જાય છે આને લીધે રોતાના ચિત્તનો વિકાસ ઝપાગથી થવા માટે છે તે પરથી એ આવખનને જ એનો વિકાસ કરવાનાળુ માને છે.

અધૂરા અવલોકનથી જેમ સંદેષ શ્રદ્ધા થાય છે, તેમ કોઈ વાર યોગ્ય પદાર્થમાં પણ અશ્રદ્ધા રહે છે, અને જેને એરી અશ્રદ્ધા ન હોય તેના પર અશ્રદ્ધાનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે હાખના તરિકા, શ્રદ્ધાનું બળ જ લો કોઈ માણસ અગ્નિ પરથી ચાલી જઈ શકે એમ માનવાને ધણા લોકો ના પાડશે, કોઈને એમ કરતાં જુએ તો તે કોઈ

દના વગાડતો દરો અથવા બીજી આવાજી મૂતો દરો એમ માનશે, અને જે એ વાત ઉપર શ્રદ્ધા રાખે તેને અધશ્રદ્ધાજી કહેશે દ્વિયોગની જરૂરિયાતની તથા મનરિયાની અનેક શક્તિઓ વિશે અવગતને અભાવે એ રીતે અશ્રદ્ધા રખાય છે અને એમા શ્રદ્ધા ગણનારા, અધ શ્રદ્ધાજી મનાય છે

આવી અશ્રદ્ધા દમોશા દોષરૂપ નહીં ગળી શકાય કોઈ પણ માણસને પોતાને અનુભવ ન થાય ત્યાં મુઠ્ઠી કોઈ વસ્તુમા શ્રદ્ધા ન ગણવાનો અધિકાર છે એ બીજા ઉપર અધશ્રદ્ધાનો આરોપ મૂકે તે બૂનભરેલો હોય તો અવયોક્ત કરાની બૂન ભાગી રાખાય રળી ઘણી વાગ એવું બને છે કે, જેના ઉપર એ અધશ્રદ્ધાનો આરોપ મૂકે છે તે સાચે જ અધશ્રદ્ધાજી હોય છે એટલે એ જ શ્રદ્ધાની પાછળ કોઈ પણ અવયોક્ત કે અનુભવ ન હોય એવું બને છે બૂનચોનિ જેવી વસ્તુ ખરેખર હોય, અને એના અનુભવ મેળવેલા એમા શ્રદ્ધા રાખે એ અધશ્રદ્ધા ન હોય એમ બને પણ બને જે એવો કોઈ અનુભવ ન થયો હોય, એવા કોઈ અનુભવી અને વિશ્વાસુ માણસ પાસેથી એવા અનુભવ વિશે નિગનવાર હકીકત પણ ન મેળવી હોય, પણ કેવળ લોકજ્ઞાન તરીકે હું એના ઉપર શ્રદ્ધા રાખુ તો એ શ્રદ્ધાનો વિષય સાચો હોય તોયે મારી એ વિરેની દૃષ્ટિ અધશ્રદ્ધાનાળી જ ગણાય

મણી વાર અધશ્રદ્ધાનું એક લક્ષણ એવું હોય ■ કે, અધશ્રદ્ધાજી માણસ જગનમા મે શક્તિઓનું અસ્તિત્વ માને છે પ્રાકૃતિક શક્તિઓનું અને પ્રકૃતિના નિયમોથી પર, પ્રકૃતિના નિયમોને ઉત્પત્તિને મનાવો ઉપજાવનાર દૈવી શક્તિઓનું પ્રકૃતિના નિયમો અને મજા નિયેના આપણા અધૂરા જ્ઞાનને લીધે ન સમજી શકાય એવી રીતે બની આવતા બનાવો વિશે આપણને ચમત્કર્મની નિષ્ણ રહે છે તેથી એ બનાવોના પ્રાકૃતિક કારણો શોધવાની ભાજ્જીશ્વમા ન પડતા એ કોઈ ફેવી બજોર્થા મની આવે છે એવું આપણે માનીને સતોષ માનીએ છીએ પ્રકૃતિના નિયમોથી પર એવું કોઈ પણ અનુભવનો વિષય ચર્ચ શકતું નથી એ શ્રદ્ધાનો કે નિશ્ચનો અભાવ એ કેટલીક સંદોષ શ્રદ્ધાનું કારણ થાય છે

વદાનો અને ગુણનો નિષ્ઠ સમ્બંધ છે જેનામા શૌર્યનો ગુણ બળવાન છે એવા ક્ષત્રિયને, કે ગ્રામાણિયપણાનો ગુણ બળવાન છે એવા વૈશ્યને જ્યારે કે ધન અતિ વહાતા કગવા અસકચ છે જેનામા પ્રેમવૃત્તિનો ગુણ મુગવાન છે તેને અદ્વિસામા શ્રદ્ધા થવી સ્વાભાવિક છે જેની પ્રકૃતિમા સમ ભરેલું છે તેને સત્ય કરતા જગતની વસ્તુઓમાં કે અપનાઓમા રધારે શ્રદ્ધા બેસી અસભરિત છે

પણ જ્ઞાનનાચતાનો અને સંદોષ શ્રદ્ધાનોયે નિષ્ઠ સમ્બંધ છે જ્ઞાનનાની ઉત્કટતા શ્રદ્ધાને પોષનારી છે પણ જ્ઞાનના સાથે વિવેક કે સાવધાનતાની જોડ ન હોય, જ્યાં રિગરની માફક જ્ઞાનના ચિત્તનો કમજો કરે ત્યાં એ અધશ્રદ્ધાને પોરે બચળીત માણસ પડછાયાથી બીએ, જાડના દૂધને જુત કે ચોર માને બય સાથે કાઢક સાવધાનતા હોય તો પડછાયાથી કે જાડથી ન બીએ, પણ સર્પ અને વાઘથી બીએ ખરો નિર્ભય માણસ સર્પ સિદ્ધને સાથે લઈ સુતા હિમત કરે લોભની જાપનાની ઉત્કટતાની સાથે હુ વિવેકી હોઉં તો પૈસો મેળવતા ખૂ. પુરુષાર્થ કરું, મારો લોભ ગમે તેટલો બળવાન હોય તોયે હું મળજી બોઈ ન બેસું પણ વિવેક ન હોય પણ કેવળ લોભ જ હોય તો હુ શેખરવલી થઈ રહું મનમાં બોળતા તરંગોને અથવા સ્વપ્નાઓને હું સ્વપ્ન માની બેસું બીજી રીતે બોલીએ તો એમ કહી શકાય કે, જેમ અધ મનુષ્ય એટલે આખો વિનાનો માણસ, તેમ અધશ્રદ્ધા એને વિવેકચક્ષુ વિનાની શ્રદ્ધા

જેમ મોઈ વાર ચોગ્ય શ્રદ્ધા પર અધશ્રદ્ધા ॥ આરોપ આવે છે, તેમ મોઈ વાર પૂર્વ-શ્રદ્ધા ઉપર પણ એ આરોપ આરવાનો સભર છે, માટે એ બેની વચ્ચેનો બેદ પણ સમ ત્વો જોઈએ શ્રદ્ધામાત્રનું અતિમ પ્રમાણ અને આધાર અનુભવ છે શ્રદ્ધા જેમ એક જાણુથી તર્કને અનુસરે છે અથવા બે સાથે ચાલે છ તેમ બીજી જાણુથી એ અનુભવ અથવા ભુદ્ધિની પૂર્વે આવે છે દા ત ગાળખ ખૂમ મહેનત લઈ વિદ્યા શીખે છે વિદ્યાના લાભનો એને અનુભવ નથી એણે કેવળ કાંઈક તર્કથી એના લાભની દત્તપના કરી એ તર્ક ખરો છે એ શ્રદ્ધાથી એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા મથે છે પ્રાપ્ત કરી એના લાભનો અનુભવ લે

છે તો એની વિદ્યા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે, નહીં તો ચાલી જાય છે. તે જ પ્રમાણે વિદ્યાનશાસ્ત્રી પોતાની પ્રત્યેક શોધની પાછળ મુશ્કેલી પડેલાં તર્કથી કાંઈક સત્યની કલ્પના બાંધે છે; અને પછી એ કલ્પના પર શ્રદ્ધા રાખી તેનો અનુભવ લેવા મથે છે. એ અનુભવમાં એ યશસ્વી થાય છે, તો એની શ્રદ્ધા એ સિદ્ધાંત બને છે. આવી પૂર્વ-શ્રદ્ધા (અનુભવની પૂર્વે રહેનારી, ‘કાચી’ અથવા કામચલાઉ શ્રદ્ધા) એ જરૂરી છે. એના વિના જીવનમાં કરુંયે સિદ્ધ ન કરી શકાય.

ઉપર અધેશદાને સંદોષ શ્રદ્ધા કહી છે. પણ દરેક સંદોષ શ્રદ્ધા અવનતિકારક જ હોય એમ કહેવાનો આશય નથી. પૂર્વ-શ્રદ્ધા અને સંદોષ શ્રદ્ધા વચ્ચે એ ભેદ કરી શકાય કે, જ્યારે વિશેષ અવલોકન અને અનુભવ આપણી પૂર્વ-શ્રદ્ધાને દૃઢ અને સિદ્ધાંતરૂપ બનાવે ત્યારે એ સાચી શ્રદ્ધા હતી એમ કહેવાય; જ્યારે વિશેષ અવલોકનથી પૂર્વ-શ્રદ્ધાના પ્રકારમાં મહત્વનો ફરક પડી જાય અને એનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય, જ્યારે પૂર્વ-શ્રદ્ધા ભૂલભરેલી હોય અને તેનું સ્થાન નથી શ્રદ્ધા છે, ત્યારે એ શ્રદ્ધા સંદોષ હતી ગણાય. પૂર્વ-શ્રદ્ધા સંદોષ છે કે સાચી એ ઉન્નતિને માટે મહત્વનું નથી. એની સાથે અવલોકન કરવાની અને અનુભવ લેવાની શક્તિ છે કે નહીં — વિવેક છે કે નહીં — એ મહત્વનું છે. એ ન હોય તો પાછળથી સત્ય દરનારી શ્રદ્ધા પણ એને માટે અધે છે અને અસત્ય દરનારી પણ અધે છે.

આ વિચારસરણી જે દોષરહિત હોય તો નીચેના નિયમો માલૂમ પડી આવે છે :

૧. શુદ્ધ અને શ્રદ્ધાનો નિકટ સંબંધ છે.

૨. શુદ્ધની ઉત્કૃષ્ટતા શ્રદ્ધાને પોષનારી છે; પણ ભાવનાવશતા — એટલે વિવેકહીન ભાવના — અધેશદ્ધા ઉપજાવનારી છે

૩. શ્રદ્ધા પ્રાણીના ચિત્તની પ્રકૃતિ જ છે; એટલે શ્રદ્ધાનો અભાવ સંભવતો નથી. તેથી અશ્રદ્ધા એટલે શ્રદ્ધાની ઊણપ અથવા બીજા કોઈ વિષયમાં શ્રદ્ધા.

૪. મતભેદનું મૂળ શ્રદ્ધાભેદ છે, અને શ્રદ્ધાભેદનું મૂળ શુદ્ધભેદ છે. પ્રેમ, દ્વેશ, ક્રોધ, મન, આશંકા, ગુણભેદ, શાન્તિ, અસત્ય, નથી, અને, નેહા, અસત્ય, પશુ

વધાનો અને ગુણનો નિકટ સમઘ છે જેનામા બળવાન છે એવા ક્ષત્રિયને, કે પ્રામાણિકપણનો ગુણ વ વૈશ્યને ઉચ્ચતર કે ધન અતિ વહાલા કરવા અસક્ય છે જેને ગુણ બળવાન છે તેને અહિંસામા શ્રદ્ધા થી રક્ષાભા પ્રકૃતિમા સ્વ નહરેલું કે તેને સત્ય કરતા નમનની કપનાઓમા વધારે શ્રદ્ધા બેસતી અસભરિત છે

પણ બાનાવશતાનો અને સંતોષ શ્રદ્ધાનોયે નિષ્ઠ બાનાની ઉત્કટતા શ્રદ્ધાને પોષાતી છે, પણ ભાવના માનવાનતાની જોડ ન હોય, ન્યા મિકારની માફક બ કમળો કરે ત્યા એ અધઃશ્રદ્ધાને પોષે ભયભીત માણુ ખીએ, જાડના દૂકાને જૂત કે ચોર માને ભય સાથે કાઢ હોય તો પડછાયાથી કે જાડથી ન ખીએ, પણ સર્પ અને ખરો નિર્ભય માણુસ સર્પ, સિદ્ધને સાથે લઈ સ્ના લોભની ભાવનાની ઉત્કટતાની સાથે હું વિવેકા હોઉ તો ખૂન પુરુષાર્થ કરુ, મારો લોભ ગમે તેટલો બળવાન કળજી બોઈ ન એમું પણ વિવેક ન હોય પણ કેવળ તો હું શેખવશ્લી થઈ રહું મનમાં બિપત્તા તરંગોને અચવ હું સત્ય માની બેસુ ખીજી રીતે બોલીએ તો એમ ક જેમ અધ મનુષ્ય એટલે આખો વિનાનો માણુસ, તેમ અ વિવેચનુ વિનાની શ્રદ્ધા

જેમ ગર્ભ વાર યોગ્ય શ્રદ્ધા પર અધઃશ્રદ્ધાનો આરે તેમ કોઈ વાર પૂર્વ-શ્રદ્ધા ઉપર પણ એ આરોપ આવાન માટે એ બેની વચ્ચેનો ભેદ પણ સમજવો જોઈએ શ્રદ્ધામ પ્રમાણુ અને આધાર અનુભવ છે શ્રદ્ધા જેમ એક બા અનુસરે છે, અથવા બે સાથે ચાલે છે તેમ ખીજી બાજુથી અથવા છુદ્દિની પૂર્વ આવે છે દા ત, જાણક ખૂન વિદ્યા શીએ છે, વિદ્યાના વાબનો એને અનુભવ નથી કાંઈક તર્કથી એના વાબની કપના કરી એ તર્ક ખરો છે એ વિદ્યા પ્રાપ્ત થરા મથે છે પ્રાપ્ત કરી એના લાભને

વિકાસના પ્રકારો

શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ચારંચાર કહે છે કે શિક્ષણ એવી રીતે થોજવું જોઈએ કે જેથી બાળકની શક્તિઓ ખીલે, વિકસે. તે માટે એમ પણ સૂચનાય છે કે, બાળકને આપણા ખ્યાલોથી ભણાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો, પણ એનામાં શું ભણવાની શક્તિ છે તે ગ્રાંધી દારી તે જ ભણાવવું. આ વાક્યમાં એકતરફી સત્ય છે, અને તે માટે જીવનનો વિકાસ એટલે શું એનો કેટલોક વિચાર કરવો પડે છે.

એક આંખ પર પાશં વજનનું એકેકું રૂબ જીતરતુ હોય, તેને બીજે એથી બમણા વજનનું જીતરે એવી રીતે એને મુદારવો, એ આંખનો એ જ જીવનનો વિકાસ છે.

એનો જર વધારી ગોટલો નાનો કરવો, એ બીજી જાતનો વિકાસ છે.

એના એક શેર રસમા પાચ દહા મરતુ તત્વ હોય તેને બદલે સાત દહા મલે એમ કરવું, એ ત્રીજી જાતનો વિકાસ છે.

એ જ પ્રમાણે ગ્રાહીઓનો વિકાસ જોઈએ કીડાની અતિશય મેની આવૃત્તિ સર્પ દહી સકાય, મિઠાડીની મોટી આવૃત્તિ તે વામ. એ રીતે કીડા અને મિઠાડી કરતા માપ અને વાધનો વિકાસ વધારે થયો છે, ખતેનાં અવયવ, સ્વભાવ, બાળ એક જ પ્રકારના છે, પણ દરેક ખૂબ પુષ્ટિને પામ્યા છે કીડા અને મિઠાડીના એકેએક અંગેની શક્તિ ધરાયી એ સાપ અને વાવ બન્ના એમ કહેવાય આ એક પ્રકારનો વિકાસ છે.

સાપ એ જાતુ મોટું અને જાનરુ ગ્રાણી છે, કીડી બહુ નાનું અને હમનેર ગ્રાણી છે પણ કીડીને જે અવયવો પ્રાપ્તપણે કૂટ્યા છે, તે સાપને કૂટ્યા નથી કીડી પગે ગાયનારુ ગ્રાણી છે, સાપ પેટે ગાયનારુ ગ્રાણી છે. સાપ મોટો બન્યો, પણ કીડો મટ્યો નહી, કીડી અધ પડી, પણ કીડાની દશા હોડી બીજી જાતના ગ્રાણીની પકિતમાં ભળી એજે જન્મ જીવકવાની શક્તિ મેળવી છે. બેગા મળીને કામ

કરવાની શક્તિ મેળવી છે સમાજ રચવાની શક્તિ મેળવી છે એને ધર કરીને ગહેવાની, અન્નનો સમ્રહ કરવાની વૃત્તિ છે સાપમાં આવું કશું નથી આ રીતે જળ અને શરીરની દૃષ્ટિએ સાપ આગળ કાઠી કશી વિસાતમાં નથી છતાં વિવિધ શુભોની દૃષ્ટિએ કાઠી એ સાપ કરતા વધારે વિકાસ પામેનું પ્રાણી છે આમ કાઠીનો વિકાસ જુદી જાતનો છે

હવે ત્રીજી રીતનો વિકાસ જોઈએ હાથીએ પોતાનો એકેએક અવયવ વધાર્યો છે પણ એણે બે દાંત અને નાક લાંબા કરવામાં તો હલ જ નથી રાખી જિભા ને જિભા જમીન સુધી પહોંચે એવા દાંત અને નાક ખીજા કોઈ પ્રાણીએ વધાર્યા નથી એથી જિનદુ સામાન્ય મોટા પ્રાણીઓમાં માણસના નાક અને દાંત બહુ જ નાના છે જો શરીરની સ્થૂળતા ઉપરથી તથા દાંત અને નાકના બળ અને લબ્ધિથી વિકાસનું માપ લઈએ તો હાથી ઘણો વિભવ પામેનું પ્રાણી ગણાય

હાથી આગળ વાદરો રાક્ષસ આગળ વેતિલા જેવો લાગે પણ હાથી ગમે તેટલો મોટા હોય તોયે સીધો બેસી નથી રકતો આગળ એ ટેકાનો એને આધાર લેવો જ પડે છે એના પગ યાજના જેવા છે, પણ વસ્તુને પકડવા માટે એના આગળા નકામાં છે વાદરો સીધો બેસી શકે છે એ પગે ચાલી શકે છે આગળાનો ઉપયોગ કરી શકે છે આ રીતે વાદરોનો વિકાસ જુદી જાતનો છે

ગાય બેસતી દૂધ ધારણ કરવાની શક્તિ ઝટલી બધી વધી છે ૧ વળી ગાયની પોતાના વાછડા પરની મમતા કહેણીરૂપ ધર્મ પડી છે છતાં ગાય ખીજા કોઈ ગાયના વાછડા પર મમતા કરી નથી શકતી, એને મારવાને જ દોડે છે જો જૂનમાં એ વાછડું એને ધાવવા જાય તો પાટું મારે છે

ફૂતરાં નાના કુરુમરિયાને ગેન ધરાવે છે એની જોડે રમે છે મોટા ફૂતરા આપસમાં લડે છતાં ઘણુંખડું નાના કુરુમરિયાને હેડના નથી ફૂતરો ખીજા મોટા ફૂતરાને ખાવા ન દે એની પાસેથી ઝૂટવી પણ પોતે જીખ્યો હોય છતાં કુરુમરિયાના જાગને હેડતો નથી

વાંદરા એથીયે આગળ જઈ, જેમ આપણે બીજાના બાળકોને રમાડ્યા હઈએ છીએ, હિચકોએ છીએ, તેમ બીજા વાનર મધ્યાને રમાડ્યા લે છે, છતાંએ વગગાડે છે, અને માથી વિખૂટુ પડ્યુ ટોપ તો તેની પાસે પહોચાડે છે આ વળી પાગમા પ્રખરનો વિભવ થયો.

વળી શાહમુગે દોડવાની શક્તિ મેન ટ્રેનના જેટલી વધારી છે એમ કહેવાય છે એની પાખ કેવળ શોભારૂપ, અને એથી એના નાશનું કાગળ થાય છે ચમ્પીના પગ અને પાખ બન્ને નમગા છે, છતા ચમ્પીની પાખ શાહમુગની પાખ જેવી નમમી નથી થઈ પડી શાહમુગે એક દિવસને માટે બેપરવાઈ કીધી છે અને બીજી ઈદિય બગવાન મરી છે આ છત્રી જાતનો વિકાસ થયો.

હવે મનુષ્યનો વિચાર કરીએ

સુધાર લુહારના બાકુ બગવાન હોય છે, અને બેપિમાના પગ બગવાન હોય છે મરજવાની શ્વાસ રોગી રાખવાની શક્તિ જમરી હોય છે મોતી પડેવાનારની આ મો તીક્ષ્ણ હોય છે સોનીની ત્રીણામા ત્રીણ વજન ઓળખવાની શક્તિ કેળાવેની હોય છે, કુશળ સર્જન (વાદકાપ કરનાર)માં ત્રીણી કારીગરી કરનાર સુધાર લુહાર, સોની દરજ સર્વેની શક્તિ આવેની જણાય છે ત્રીણી કારીગરી કરનારામા સર્જન એ કદાચ સૌથી વધારે વિશિષ્ટ મરીમર મ્હી સકાય સ્પૂળ સ્નાયુ વગમા મ નેનો વિભવ થયો છે જુદી જુદી જાનેદ્રિયોની શક્તિઓને ગંધેયા, સુખડિયા, સરેયા ચિત્રકાર તીર દાજ વગેરેએ વધારી છે

બેકનની કોઈ પણ વિધાને સમજ લેવાની શક્તિ મહાન હતી ટોલ્સ્ટોયની કાલ્પનિક વાતો જોડવાની શક્તિ અદ્ભુત હતી રેનીન્ડનાથ, શેક્સપિયર વગેરેની ક પનાશક્તિ અસાધારણ છે રાજચક્રની સ્મૃતિ અદ્ભુત હતી

એમન અત્યંત ગદિશાળી છતા એની પ્રામાણિકતાની વૃત્તિનો વિકાસ થયો નહોતો એવું મનાયુ ■ ઔરંગઝેમ ધર્મનિષ્ટ ગોંડાતો હતો છતાં એનામા પિતૃભક્તિ અને બધુપ્રેમનો અભાવ હતા એની તીવ્ર બુદ્ધિ કપટના માર્ગોમા જ ચાલતી યુરોપમા અનેક કવિઓ ઘણી ઉચ્ચ પદ્ધતિના ગણાય છે, પણ એમનામા પત્નીવ્રતના ખ્યાલનો સંપૂર્ણ

અભાવ દેખાય છે દ્વિદુસ્તાનમાં અનેક પુરુષો વેદાન્ત વિષયમાં નિપુણ ગણાયા છે પણ ગેમનામાં નૈતિક ચારિત્રનો વિગ્રસ જણાતો નથી.

ગમકૃષ્ણ પરમહસ અને તુમગમમાં ઈશ્વર પ્રત્યેના અનુરાગની વૃત્તિ અપાર વધેલી હતી પણ એ એમન જેવા સમર્થ પડિત નહીં ગણ શકાય મદાનીરની ભૂનદયા પરાકાષ્ટાએ પગેચેરી હતી જીહ્વો માનસપ્રેમ અપાર હતો.

એ જ જાતિના મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં વિકાસનો નિયમ લગભગ સરખો જ હોય છે એક મિનાડીના જે અવયવો જેટલા વિકસ્યા હોય, તેટલા જ પીછા બધી મિનાડીના વિશેના જણાશે કોઈ મિલાડીના આગના પગ જમગ અને માર્છના પાછા જમરા એમ નહીં જણાય કોઈની પૂછડી લાડી તો માર્છની મૂઝો લાડી એમ નહીં જણાય.

મનુષ્યમાં વિવિધતાનો પાગ નથી જરા મનુષ્યના બધા અવયવોમાં એ સરખા બગ નથી કોઈનો જન્મલો હાય જ રો તો માર્છનો કાળો કોઈના પગ કોઈના આગળ અને કોઈની બળ કોઈ મોટરો થોભાવી શકે એટલા બગના કોઈની જીહ્વા ત્રિમ માર્છની લાગણીઓ ત્રિમ અને કોઈની ક પનારમિત તી કોઈ સમ્મથી ચિત્ર આલેખનાર તો કોઈ પીછીથી આલેખનાર કોઈ જ રા સત્પિષ્ઠ તો માર્છ જ રા કમ. કોઈની સોભવૃત્તિ બેદદ તો કોઈની ઉદારતા માર્છ ક્રોધની મૂર્તિ, તો કોઈ દયાની મૂર્તિ રૂપ રંગ ઘાટ વજન મગ તકક (સ્ફૂર્તિ - smartness) અવયવ હાક રનાયુ નાનનવુ & નાશમિતિ વિચારસક્તિ પ્રદબશમિતિ કમૃતિ વિગર શુભ વૃત્તિ અશુભ વૃત્તિ & માહિમા જે પ્રકૃતિ જ મથી મજેલી હોય તેમાં વધારો કરવો એમ જો વિગ્રસ રા થી સમજાએ તો વિશે. ચરખીવાળાએ ચરખી વધારવી અંતે મોગા હાડખાવાળાએ હાડકાં હળુ મોટાં કરવા એ જ મોટર અટકાવી શખારે બેને અગમચરી એક કનિતા કરી શકનારે અનેક મનાઓ કરવની રમિ મેગવરી એક બારા શીખનારે અંતે ભાષાઓ શીખરી અ પ કોવરાળાએ બહુ ક્રોધી થવુ અ પ સોનીએ અમત સોની થવુ નોરનાની વૃત્તિ ન એ એમાં પ્રીત્યુતા મેગવરી જૂઠું બોવનાની વૃત્તિવાળાએ વિના પ્રવાસે જૂઠું થાય એવી શમિ મેગરી એ બધો વિકાસ જ ગણાય.

પણ દેખીતું છે કે વિકાસનો આટલો જ અર્થ કરીએ તો વિપરીત પરિણામો આવે.

ઉપરના નિરૂપણથી વિકાસના ૭ પ્રકારના બેદો માલુમ પડશે. પ્રથમ તો સ્પૂર્ણ વિકાસ એટલે કોઈ પણ મૂળ શક્તિનું સ્વરૂપ કામ્યમ રહી એ શક્તિમાં વધારો થવો; સૂક્ષ્મ વિકાસ એટલે એ શક્તિનું કોઈ બીજું જનનની શક્તિમાં રૂપાંતર થવું.

(૧) આ રીતના સ્પૂર્ણ વિકાસોમાં પહેલો કદવિકાસ ગણી શકાય : જ્યેષ્ઠા કે બિલાડી અને કીડાને મુકાબલે વાઘ અને સર્પનો વિકાસ. જે અવયવો, સ્વભાવો ઇં બિલાડી તથા કીડામાં છે તે જ વાઘ અને સર્પમાં છે. પણ પ્રયેકનું કદ મોટું અનેકું છે.

(૨) બીજો વિકાસ અવયવોનો હોય છે. જિંટની ગરદન ખૂબ વધેલી છે; બીજાં પ્રાણીઓની સરખામણીમાં હાથીનાં નાક અને દાંત અસાધારણ છે; વાંદરાનું પૂંછડું લાંબું છે; વાંદરા અને માણસનાં આંગળાં પણ લાંબાં ગચ્ચાય; સસલાના કાન લાંબા છે; બગલાની ચાંચ લાંબી છે. જુદો જુદો ધંધો કરનારાની તેમાં ઉપયોગી રતી કર્મેન્દ્રિયો કે જાનેન્દ્રિયોનાં કદ વધેલાં છે. આ ઇન્દ્રિયોનો સ્પૂર્ણ વિકાસ કહી શકાય.

પણ સમડીની નજર તીક્ષ્ણ હોય છે; કરોળિયાની સ્પર્શશક્તિ તીક્ષ્ણ મનાય છે; સસલાના કાન તીક્ષ્ણ હોય છે; કેટલાંક પ્રાણીઓની ઘ્રાણશક્તિ તીવ્ર હોય છે; પોપટની વાચામાં વિશેષતા છે; ઘોડાના તથા શાદમૂગના પગમાં વિશેષ બળ છે, આ રીતે અવયવોના સ્પૂર્ણ કદમાં નહીં પણ એ અવયવ દ્વારા બળ દેખાડવાની શક્તિમાં વૃદ્ધિ થવી એ ઇન્દ્રિયોનો સૂક્ષ્મ વિકાસ કહી શકાય.

(૩) કીડી અને પતંગિયું ઈંડામાંથી પ્રજનન અને પ્રવૃત્તિમાંથી પરિવર્તન પામી કીડી કે પતંગિયાનું સ્વરૂપ લે છે; દેડકો, પક્ષી, મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓમાં એથીયે વધારે પરિવર્તનો થાય છે; કેટલાંક પરિવર્તનો ઈંડામાં કે ગર્ભમાં થાય છે; કેટલાંક બાહ્ય જગતમાં થાય છે; કેટલાક અવયવો આલ્યા જાય છે, કેટલાક નવા આવે છે. આમ સ્પૂર્ણ રૂપમાં પરિવર્તન થાય છે.

નથી. બહુ જ ઓછું કે બહુ જ વધારે કદ જેમ અનુગતું લાગે છે અને હાંસીથી એની પ્રત્યે અનાદર દર્શાવવામાં આવે છે, તેવું સર્વ ઇન્દ્રિયવિકાસ માટે નથી. શરીરના અવયવોના પરિણામ માટે—ઇન્દ્રિયોના સ્થૂળ વિકાસ માટે—કોઈ મર્યાદા મનાયેલી છે જ. ગરદન, આગળાં, આખ, કાન, નાક ઇત્યાદિ બહુ લાંબા કે ટૂંકાં હોય તો ટીકાપાત્ર થાય છે; પણ એ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા જળ માટે મર્યાદા નથી અંકાતી; અને અસામાન્ય વિશેષતા એ આદરપાત્ર ગણાય છે. કસરતમાજની કુસ્તી કે મોટર ઊભી કરવાની અથવા મોટા વજન છાતી પર ઉપાડવાની કે સાકળ તોડવાની શક્તિ, નિશાનમાજની આખની તીવ્રતા, ગરમા કે વક્તાનો અગાજ પરનો કાળૂ, કવિ કે નાટકકારની અતિશય કંપનાશક્તિ, શતાવધાનીની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ, કે વકીલની તર્કશક્તિ, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીની અવલોકન શક્તિ વગેરે જેમ વધુ તેમ ઇષ્ટ મનાયાં છે. અને તેથી સામાન્ય રીતે એમ મનાયું છે કે જાણકની જે ઇન્દ્રિયની શક્તિમાં વિશેષતા તરફ જવાને વ્યવસ્થા જણાવું હોય તેને જ ઉત્તેજન આપવું થોડું છે.

મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ ૧૫ દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવી વસ્તુ છે.

સાવારણ રીતે આપણો ખ્યાલ એવો છે કે આપણામાં અનેક પ્રકારની સ્વતંત્ર શક્તિઓ રહેલી છે, જુદી જુદી કર્મેન્દ્રિયોની શક્તિ કે જુદી જુદી જ્ઞાનેન્દ્રિયની શક્તિ એકમીજાતી સ્વતંત્ર છે, કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિયની શક્તિ એકમીજાતી સ્વતંત્ર છે, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને અંતઃકરણની શક્તિઓ પરસ્પર સ્વતંત્ર છે, અંતઃકરણની કંપનાશક્તિ, સ્મૃતિશક્તિ, તર્કશક્તિ, વગેરે પરસ્પર સ્વતંત્ર છે. એટલે એકને વિશેષ ખેડવાથી બીજી કોઈ બાજુ કે આંતર ઇન્દ્રિય કુદ્ધિ થવાની હેડેશન રાખવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ ખ્યાલ બૂધભરેલો હોય એમ મને જણાય છે.* મને એમ લાગે છે કે કોઈ પણ એક કાલે દરેક માણસ પાસે સમગ્ર

* મારું અવલોકન આ વિષયમાં પૂર્ણ થયું છે, એમ ખાતરી ન હોવાથી હું અહીં નિઃશયમક ક્રિયાપદો વાપરતો નથી.

શક્તિનું ચોક્કસ લઠાળ હોય છે દરેક માણસનું એ લઠાળ ઓછું તુ
હોય, એ જ માણસનું જીવનના જુદા જુદા સમયમા એ ઓછું તુ
થાય, ગાળપણમા રહે, ઘડપણમા ધરે, મદનાક, બૂખમરો વગેરેથી વગે,
વ્યાયામ, પ્રાણાયામ, અન્ન, ઔષધિ વગેરેથી વધે, વગેરે એ એક જ
લઠાળ જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોમા વહેવાયેલું હોય છે એ વહેવાણી
ઓછાવત્તા અથવા ઘણેની હોય છે કોઈને મોટા અથ એક
કર્મેન્દ્રિયમા હોય તો કોઈને બીજામા, કોઈને ઈન્દ્રિયમા તો કોઈને
જ્ઞાનેન્દ્રિયમા કોઈને એક જ્ઞાનેન્દ્રિયમા, તો કોઈને બીજામા, કોઈને
એક કર્મેન્દ્રિય અને એક જ્ઞાનેન્દ્રિયમા વચ્ચે અથ પ્રાપ્ત થયો હોય,
કોઈને અતરિન્દ્રિયોમા વિશેષ અથ હોય એ સમગ્ર લઠાળમા વચ્ચે
થવા વિના એક ઇન્દ્રિયનું વિશેષ જોડાણ બીજા કોઈ ઇન્દ્રિયમા નૂતના
લાગ્યા વિના ન થઈ શકે એવે માનની કે ચિત્ત દાહનાની શક્તિ વિશેષ
હોય, તો તેની સમગ્ર શક્તિનું લઠાળ સ્થા વિના તે કેવળ એ શક્તિનો
જ સ્થારો કરે, તો બીજા કોઈ ઇન્દ્રિય અત મરણની શક્તિમા
ધરાડો થાય *

આ એક ત્રી

મનુષ્યનું રનાભાવિત નાણુ એવું જણાય છે કે ભર્યામા વિશેષ
ભરતુ એને વચ્ચે અનુકૂળ લાગે છે, અને તેથી જીવનમા જણાતી બીજી

* ઉપરનું લખ્યા બાદ શરીરવિજ્ઞાન (Physiology) પરનું એક
પુસ્તક વાંચતા જણાય કે ઉપરનું વિધાન ધારા વિનાનું નથી શરીરશાસ્ત્રીઓ
માને છે કે આપણા શરીરની કેટલીક ગારો હાડકા વધારવાવાળી છે કેટલીક
માસ, ચરબી રક્તિ વગેરે કેટલીક ઉમર સુધી હાડકા વધારવાવાળી ગાડો
એટલી ખાડવરી હોય છે કે જે કોઈ આખરે ખાઈએ-પીએ તેનો વિશેષ
અથ એ ગાડો જ ચૂસી લે છે અને તે એટલે સુધી કે બીજા ગાડોને સાસા
પણ પડે એમદ પ્રાણીને ખાવાતુ ન મળતુ હોય તોખણુ એના હાડકા વધતા
જણાય છે અન્નમાથી રસ ન મળી શકે તો શરીરમા જે થોડુંપણુ માસ
હોય તો પપ્પ એ ગાડો ચૂસી લઈને હાડકા વધારવાનું કામ કરે છે એ જ
પ્રમાણે કેટલાક માણસોના સર્વ રસોને ચરબીમા ફેરવવાવાળા ભાગો ખૂબ
ક્રિયાવાન હોય છે અને કેટલાકના બીજા ભાગો હોય છે એ જ નિયમ આ
વિષયમા લાગુ પડતો જણાય છે

કરી સમય ઇદ્રિયવિકાસની ખામતમા વર્ગ પાડવા મુશ્કેલ પડે છે એ- જ ઉમરના એ ગાળેનો ઇદ્રિયવિકાસ સરખો નથી હોતો એક બાળ ની જન્મથી જ કોઈ ઇદ્રિય અત્યંત વિકસિત હોય અને મર્યાદા એ જરાયે ખીની ન હોય જેની ઇદ્રિય વિકસિત હોય તેની સામાન્ય કન્ડિશન સાથે તથા શક્તિનું એકદર ભેડાળ વધવાની સાથે એ ઇદ્રિય વિશેષ ખામતમાં થવાની જેને એમ ન હોય તેને એ ઇદ્રિયના વિકાસ માટે વિશેષ પ્રયત્નની સગવડ કરવી પડે એટલે એવાયે સભન છે કે શિક્ષકનું કાર્ય બાળકનું વનસ્તુ જે વસ્તુ માગે તે આપવાની યત્નશીલ કરવાને બદલે (કમમા કમ તેની સાથે સાથે) એનામાં જે ખામી હોય તે પૂરવાની યત્નશીલ કરનારું થાય *

(૩) પરિવર્તન-વિકાસ જુની જુદી પ્રજાના સ્વર્ગોના વર્ણનોમા ચાર કે એથી વધારે હાથો, પાખો તથા અનેક આખોનાગા શરીરની ક પના થયેની છે નરકનાં વર્ણનોમા યમહૂતો શીગાળા પેન્મા આખો કે મો નાળા બનતી પાનીઓનાગા ચીતરવામા આવે છે એટલે અનુભૂજ, અષ્ટભુજ, બેડી શકનારા સદસાક્ષ વગેરે પ્રાણીઓમા રૂપાન્તર પામવાની ઇચ્છા કેટલાકને ઇષ્ટ લાગે છે અને નિષ્કૃત — નિપરીત — વિકાસ (બધો વિકાસ) એટલે શું એની પણ ક પના થઈ છે પણ

* જે ઇદ્રિયને જન્મથી જ વિશેષ રક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેની ઉપર બોધ લક્ષ કરવાથી એ ધી જરો એમ માનવાનું કારણ લાગતુ નથી બીજી ઇદ્રિયો તરફ વહેણ ફેરવવામા પ્રયાસ થાય છે કારણ કે બળવ ન ઇદ્રિય વધારે સામનો કરે છે મિન્દ્રિયા પ્રમથ્થાનિ કરન્તિ પ્રસા મન જન્મરા બાકની અવગણના કરે જન્મરા પ્રા ની તરફ દુર્લક્ષ કરે તોપણ અતે તો એ જ મોટો વાગ લઈ જવ ના ઇદ્રિયોની સ્વાભાવિક શક્તિએ ને વધતા કૃત્રિમપણે અટકાવવી હોઈનામા ગાતરકિ જણાવી દોય તો તેને ન ગાવાનો નિયમ આપવો અને એને કુટિત કરી નાખવા કાર્થ પ્રયત્ન કરવો એમ કહેવાનો મારો આશય નથી એ શક્તિ પોતાના પ્રયાસથી ખીનવાનો પ્રયાસ કરે અટની અનુકૂળતા કરી આપડુ એટલુ બસ પણ કેળવણીકારે બીજી ઇદ્રિયો પર વધારે લગ આપડુ એટલા માટે એ જ્ઞાન તરફની પ્રવૃત્તિનું નિયમન પા કુ એક વાત હમેશ માં રાખી રાકાય કે બધા પ્રયત્નો છતા જે પ્રકૃતિ બળવાન દરો તે પોતાને સ્વભાવ ત ન નહીં હોડે પ્રવૃતિ યન્તિ મૂતાનિ નિગ્રહ કિ કરિમ્યતિ?

મામાન્ય માણસો, કમમા કમ આ જીવનમાં, સ્વર્ગ પરિવર્તનની ઇચ્છા રાખતા નથી, અને હાન જોવા અને જોવા અન્યવોનાગુ પ્રાણી એ છે, એથી મનુષ્ય જગ્યા છે એટલે સ્વર્ગ પરિવર્તન — નિમસનો નિયમ કરવાની જરૂર રહેતી નથી

પણ મનુષ્ય પરિવર્તન — નિમસ અત્યંત મહત્વનો અને ચિંતા ઉપજાવનારો નિયમ છે

એક ગ્રીક પોરા જેવા જળચર જાતુમાંથી જમીન પર ફેંકના દેડકાનું રૂપાંતર લાભે કાળે ગમે તેટલું અદ્ભુત લાભે તોપણ આપણને ખાતરી છે કે એ રૂપાંતર ધીમે ધીમે — ગતિ નગરથી ન પકડી શકાય એવી રીતે — થયું છે નાટકમાં પિસ્તોલના ઘડકા માથે જેમ દરખેર કરવામાં આવે છે તેમ એમએક થયેનું નથી હોતું જમીન પર તરફડિયા મારતું અને રડતા સિનાય ખીન્ને અરાજ ન કાઢી શમ્ભુ બાળક ધીમે ધીમે બેસતું, ધૂંટણિયા ભરતું, ઊભતું અને ચાલતું થાય અને થોડા અરાજે કરતા કરતા મોટા માણસ માફક સ્પષ્ટ બોલવા માટે ત્યાં સુધી આપણે ધીરજ રાખી શકીએ છીએ

પણ રૂપાંતરના પરિવર્તનમાં આપણે એટલી ધીરજ મતાવતા નથી કોઈ આપણને કહે કે એક બાળક પગ દહાડે જન્મ્યું, કાળે ધૂંટણિયા ભરવા લાગ્યું, અને આજે હોડના લાગ્યું, તો આપણે એને અદ્ભુત વાતોમાં કાઢી નાખીશું પણ એક બાળક આજે એવી જરવાની ટેનનાગુ હોય તોયે તેના બીજે દહાડે સુશીલ યર્ષ જવાની આશા આપણે છોડી શકતા નથી રૂપાંતરના પરિવર્તનમાં જાણે કોઈ કમ જ ન હોય, જાદુના ખેન માફ એકાએક યર્ષ જતા હોય એમ આપણી માન્યતા જણાય છે પોતે જે આકાર, કુટેવો, દુર્ગુણો વગેરેમાંથી પસાર થયો હોય તેનું દર્શન બાળકમાં જણાતા પિતા અધીરો થઈ જાય છે, અને એમાંથી એને કાદવા માટે વિવિધ પ્રકારના ધમપછાડ મારે છે પણ સ્વભાવનું જે પરિવર્તન માતા પિતામાં થયું હોય તે પરિવર્તન યથાકાળે — ખાસ પ્રતિગઢક કારણો ન હોય તો — બાળકમાં થવા નિના ન રહે તે ઉપરાંતનું પરિવર્તન એથીયે લાભે કાળે થાય, અને એનું પરિણામ જહુ લાભે કાળે નગરમાં આવે

બન્નેમા ગુણબેદ છે મીલનતીની તેજશક્તિ વિશેષ શુદ્ધ છે એમ બાગકનો પ્રાણવિકાસ થાય, એની સર્વ શક્તિઓ વિશેષ તેજસ્વી બને એ મહત્ત્વનું છે

જતા અત્યંત પ્રાણવિકાસ એ પણ માણસાઈનું વિશેષ લક્ષણ નહીં કહી શકાય વાવ સિદ્ધ પણ અતિશય તેજસ્વી પ્રાણીઓ છે જ્યાં જ્યાં પરાક્રમ છે ત્યાં ત્યાં પ્રાણની અધિકતા છે એમ કહી શકાય પણ એવા ઘણાં પરાક્રમી પુરુષો છે જેમને અધમ પુરુષો કહી શકાય પરશુરામ અને રાવણ કે સિકંદર અને નેપોલિયન પ્રાણનાનોમા જીવે નબરે મુકાય, જતા એ આદર્શ ન થઈ શકે

(૬) છેલ્લે ગુણવિકાસનો પ્રશ્ન વિચારવો ઘટે છે

ઇન્દ્રિયવિકાસના દિશ્યમા મેં જણાવેલી દૃષ્ટિ અનુચિત સાગવાનો સહાય છે કોઈ બાળનું અમુક ઇન્દ્રિયની શક્તિ તરફ રનાભાવિક વળણ જણાતું હોય તો તેને પોષવાની જ અનુકૂળતા ધરી આપવાને બદલે કોઈ બાળ ઇન્દ્રિયની તરફ મહેનત લેવી એ યોગ્યતા વિચારથી અયોગ્ય

■ પણ આ જ સિદ્ધાંતનો ગુણવિકાસની બાબતમા અમલ કરવાથી કેટલું વિપરીત પરિણામ આવે તે સંજો સમજી શકાય એવું છે મનુષ્યને જેમ ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો વારસો ધણી જ જુદી જુદી જાતનો મળેલો હોય છે, તેમ ગુણોનો વારસો પણ અતિશય વિવિધ હોય છે દરેક માણસની વિશિષ્ટતા આ બે માર્ગોને લીધે છે એમ ધણે અરે કહી શકાય કોઈ બાગક નાનપણથી જ કોંઈ હોય અને કોઈ કામચલાઉ હોય, કોઈ ઉદાર હોય કોઈ કનૂસ હોય કોઈ પરોપકારી હોય કોંઈના કોંઈ ગુણને અને કનૂસના અનુદારતા ગુણને ખીવવો એ રીઝ થશે ખરું ? કે એની કોષ્ટવૃત્તિને કોઈ બીજા ગુણ તરફ વાગવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે ?

અન્યાસ — એટલે એ જ પ્રાર્થના સનન મહેનત — તે જ શક્તિને વધારે છે અને દૃઢ કરે છે આગળ જતા તે એટલી દૃઢ બની જાય છે કે યત્નની માફક તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે ટપલેખક (ટાઇપિસ્ટ) આખી બીચીને ટપકારી શકે છે બીચા ગોઠવાનાર આખી બીચીને બીચા ગોઠવી શકે છે કમેંદ્રિયોની બાબતમા આમ ઇન્દ્રિયોને

દર વચણ પડી જાય એમા આપણને શક નથી લાગતી પણ જાને દિયો , અને અત કરણને એ જ નિયમ લાગુ પડે છે સીધુ-વાકુ જોમામા આખને મરામર તાલીમ મળવાથી, એ તામકતોમ સીધુ-વાકુ પારખી શકે છે, એક દાણમા લક્ષ્યને જરામર વીધી શકે તે અત કરણના બ્યાપારો એ જ નિયમે યાય છે જૂની વાતો જનાનનાની ટેન પાડતા પાડતા વિના પ્રથામે જૂની વાતો જોડી કાઢવાની હથોળી આની જાય છે કલ્પનાઓ કરવાનો સ્વભાવ પાડતા પાડતા વિના પ્રથામે મનમા નની નની કલ્પનાઓ સ્ફુરે એની આજ્ઞા જની જાય છે સમ્બાવકાર કરવાની ટેન પાડતા એમોયે હથોળી આની જાય છે જોદિશામા વિચારના પ્રવાહને વાળો તે વિલાના વિચારો સ્વય સ્ફુગતા હોય એમ જણાય છે દની નની અદર રહેની બૂન સહેજે શોધી ન શકાય એની રીતે એને રજૂ કરવાનો અભ્યાસ વધારો કરે છે, અને કેલેક કાળે એ એમનો દર સ્વભાવ જની જાય છે પડી અજાણે પણ પ્રત્યેક વિષયમા એમને સમોને સીધુ કાતવાનો જ સ્વભાવ પડી જાય છે સ્મૃતિને કસતા કસતા એમાયે અજ્ઞાનમજરી પ્રવીણતા મળે છે

આ જ પ્રમાણે ગુણોનું છે કોષ કરતા કરતા વાતી સાથે જાડી પડે એવો કોષી મની જાય છે, લોભ વચારતા વધારતા બિદિશ સામ્રાજ્ય નાનું પડે ઝેટલો વધી શકે છે

જેમ દુર્ગુણોનું તેમ જ સદ્ગુણોનું છે મુત્તરરામચરિતમા શ્લોક છે કે, સામાન્ય માણસોની માણી મનાવોને વર્ણવે છે, પણ સત્પુરુષોની વાણીની પાછળ મનાવો આવે છે સ્વમની ઉપાસના કરતા કરતા અનાવામે બોલેલું વાક્ય પણ સ્વ જ નીરડે એની પ્રકૃતિ મને, અહિસાની ઉપામના કરતા કરતા એ જ સ્વભાવ મની જાય કોઈની જોડે વિરોધનો પ્રમગ લેખન થતા આપણને ગોખતાયે સ્ત્યાગ્રહના ઉપાયો સૂઝતા નથી, અને કોઈ કોષ્યુકના વિરોધનો માર્ગ જ સૂઝે છે ગાંધીજીને જાણે વિચાર કર્યા વિના જ, સ્ત્યાગ્રહી ઉપાય જ સૂઝી આવે છે

આપણી દરેક નાનીમોની ક્રિયા, અને આપણા ઉપર મદારથી પડતા દરેક નાનામોના સરકાર આપણી ઇદ્રિયો કે અત મરણને જ કોઈ જાનનું વગણ નથી આપતા, પણ આપણામા કોઈ ગુણનો સરકાર

પણ પાડે છે એક જ જાતનો એવો સંસ્કાર પડનાથી એ ગુણ દઢ બને છે, અને જતે દહાડે તે આપણી દઢ પ્રકૃતિ બની જાય છે દરેક માણસની એવી દઢ પ્રકૃતિ તે એનો સ્વભાવ છે

આપણી પોતાની હિન્નતિ-અવનતિ, સુખ-દુઃખ, શાંતિ-વ્યથાનો આધાર આપણા હૃદયિકાસ, ઇન્દ્રિયવિભાસ, કે પ્રાણવિભાસ કરતાયે આપણા ગુણવિભાસ ઉપર વિશેષ અનુભવીને રહેવો છે આપણે જે સમાજમાં અને જે જૂત-પ્રાણીઓ વચ્ચે રહેતા હોઈએ તેમની હિન્નતિ-અવનતિ, સુખ-દુઃખ અને તેમની શાંતિ-વ્યથાનો આધાર પણ આપણા ગુણવિભાસ ઉપર રહેવો છે પ્રેમાગ્ર માણસ પોતે જ સુખ નથી અનુભવતો, પણ પાડોશીઓને પણ સુખ આપે છે, દયાળુ માણસ પોતે જ સાંસ્વિક આહવાદ નથી પામતો, પણ દયાના લેનારને પણ સુખ કરે છે વ્યવસ્થિત માણસ પોતે જ વ્યવસ્થાના હામદા નથી અનુભવતો પણ બધાને એથી હામદો થાય છે જેમ જાતવાન પણ નાની કેરીનો મીઠા રસ જે સ્વાદને આપી શકે તે મોઠી પણ ખાગી કેરી ન આપી શકે, તેમ હીંગણો, નાની ઉંમરનો, કોઈકે ઇન્દ્રિયમાં વ્યગ્ર થયેલો, બહુ શક્તિ વિનાનો પણ મોટા સ્વભાવનો માણસ જે સતોષ આપી શકે, તે સતોષ જાપરસ્ત, સર્વે ઇન્દ્રિયોમાં પરિપૂર્ણ અને અત્મત પ્રાણના જતા દુર્નાસ જેવો ન આપી શકે

આમ વિચાર કરતા એમ જણાય છે કે, સહજોનો વિકાસ એ એક એવી વસ્તુ છે જેની જોડે બીજા પ્રકારનો વિભાસ હોય તો વિશેષ સારુ ફળ મળે જ, પણ જેના વિના બીજા મધ્ય પ્રકારનો વિકાસ જીવનને કે સમાજને શાંતિ-સુખ આપવામાં નિષ્ફળ નીરડે એટલું જ નથી, પણ સાપ સમાન પણ ધર્મ પડે ગીલાનો પ્રતોક્ષાર્થ અહેમર કેળવીને મ્હી રાકામ કે

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य कल्याणाय भवन् नदा ।

(એનો અપમાન પણ કમ્પાણને આપતાનો જ થાય છે)

એકાદ સહગુણનો જ અતિશય વિધમ એને એકાંગી અને એક વ્યક્તિનો બનાવે એવો અસર એનામાં અપૂર્ણતા રહે, છતાં એવો

ગુણ પણ એને અને સમાજને સુખી કરવામા પોતાનો ફાળો તો આપે
જ એના અને ગુણોનો વિકાસ મનુષ્યોમા એને શ્રેષ્ઠ સ્થાને મૂકે જે

મનુષ્યના મનુષ્યત્વનો વિકાસ એના ગુણોત્કર્ષમા છે. એનાં રૂતાયુગ્મન,
કારીગરી, દૃષ્ટનાશક્તિ, કે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાયે નથી, એમ વિચારતા
જણાઈ આવે છે.

એટલે વિકાસમા ગુણવિકાસનું મહત્ત્વ સૌથી વિશેષ છે એને
ગંभीરે બીજા મધ્ય પ્રકારનો વિભાસ આશીર્વાદરૂપ ધર્મ પડે એ હોય
તો પત્રી ગમે તેટલો પ્રાણુવિકાસ લયે ધાય, ઇદ્રિયો અને કદનો વિકાસ
પણ અનુકૂળતા પ્રમાણે લયે વધે એના વિના મનુષ્ય કા તો અસુગ
કે પશુ જ રહે

૧૫

વિકાસના માર્ગો

વિકાસના વિષયનો વિચાર કરતા મને એમ જણાયું કે વિભાસનાદના
શાસ્ત્રીઓએ કદવિકાસ, ઇદ્રિયવિકાસ અને પરિવર્તનવિકાસનો જેટલો
વિચાર કર્યો છે તેટલો પ્રાણુવિભાસ અને ગુણવિકાસનો કર્યો નથી અને
તેથી એના બીજા વિકાસો ઉપર થતા પરિણામોનોયે વિચાર કર્યો નથી

વળી વિકાસનું અવલોકન થયું છે, પણ એના કારણોનો ઝાઝો
વિચાર થયો નથી એક કોષના એમીમાનો વિકાસ ધર્મને એ દ્વિકોષવાળું
પ્રાણી થયું એ હઠીમન રજૂ કરાઈ છે, પણ એમ એક કોષવાળું પ્રાણી
દ્વિકોષવાળું થઈ શકનાનું કારણ શું એ વિચારાયું જણાતું નથી

તે જ પ્રમાણે મિવાડી આટલી નાની કેમ ગઈ અને વાઘ આટલો
મોટો કેમ થઈ શક્યો, વાનર અને માણસ વચ્ચે જેદ નિર્માણ થવાનું
મારણ શું, એ પણ વિચારાયું હોય એમ વાગતું નથી ગુણવિકાસનો
પ્રશ્ન તો છેડાયો જ નથી

વિકાસના કારણોમાયે બદલાતી પરિસ્થિતિને લીધે વિભાસ ઉપર
જે અસર થાય છે એ અસરનો જેટલો વિચાર કરવામા આવ્યો છે,

તેટલો પ્રાણીના વર્તનનો વિચાર નથી થયો દેશ, હવા, સવુ સુકાળ, દુષ્કાળ અનુકૂળતા, અતિકૂળતા ઈત્યાદિના પરિણામોનો વિચાર કર્યો છે, પણ પ્રાણીના સ્વતંત્ર વર્તનના પરિણામ વિચારાય નથી

આનું કારણ એક તો એ છે કે પ્રાણીઓ કેવળ બાહ્ય પરિસ્થિતિના દમણને લીધે ઊપજતી પ્રેરણા (instinct) થી વર્તનારા જીવો છે એવું માની લેવાયું છે એમનામાં સયમ અથવા આત્મનિયમન (self-regulation) ની કોઈ શક્તિ છે એવું સ્વીકારાયું નથી

માણસો વિશે આ સાચું નથી એમ મનાયું ■ ખરું, પણ પ્રાણીઓ વિશે પણ આ સાચું સાચું નથી

પોતાદને લોહયુગ્મક સાથે ઘસીએ તો એ પોતે લોહયુગ્મક બની જાય છે કાચા લોહને ઘસીએ તો જેટલો વખત એ લોહયુગ્મક સાથે જોડાયેલું રહે તેટલો વખત લોહયુગ્મકના ધર્મો એમાં જણાય છે, પણ દૂર કરીએ ત્યારે પાછું મૂળ સ્થિતિએ જાય છે લોહયુગ્મકની શક્તિને એ દહાવી રાખી શકતું નથી લોગમાં લોહયુગ્મકની શક્તિ પ્રગટ કરવાની શક્તિ રહેતી છે, પણ કાચા લોહમાં અને સામાય પોલાદમાં એ શક્તિ સામ્યાવસ્થા (equilibrium) માં રહે છે ઉત્તરમુખી અને દક્ષિણમુખી શક્તિઓ એકી રીતે ગોળાર્ધ છે કે એકમીજના કાર્યને પૂરેપૂરું દહાવી દે છે બીજા લોહયુગ્મકની નજીક આવવાથી એ સામ્યાવસ્થામાં બગાડ પડે છે અને ઉત્તરમુખી શક્તિ એક બાજુ, અને દક્ષિણમુખી શક્તિ સામી બાજુ ગોળાર્ધ જાય છે મધ્ય લોહ એ નરી વ્યવસ્થાને તદ્દાગ માટે વશ થાય છે પણ જીવો શમતું નથી લોહયુગ્મકને દૂર ખસેડનાથી એ પાછું સામ્યાવસ્થામાં ચાલી જાય છે પોલાદ એ નરી સ્થિતિને કામમ માટે જીવો શકે એવી લાપકાત ધરાવે છે, પણ એક વાર પાસે આવતા તુરત જ લોહયુગ્મક બની જતું નથી સરખી રીતે વારવાર એ કિંવા એના ઉપર કરવાથી ધીમે ધીમે એના ક્ષેત્ર નરી વ્યવસ્થાને સ્વીકારતા જાય છે અને છેવટે પોતે લોહયુગ્મક બની જાય છે લોહયુગ્મકની શક્તિ પ્રગટ કરવાની બાબતમાં કાચા લોહ મરતા પોતાદના મોટા વિશેષ નિકળિ છે એમ કહી શકાય અને પોતાદના કરતાં લોહયુગ્મક બનેલા પોલાદમાં એ ક્ષેત્ર વિશેષ વ્યવસ્થિત

ગોદાવા પા છે એમ કહી શકાય એથી જિનદુ એમ કહી શકાય કે પોલાદમાં પોતાની મૂળ સ્થિતિને કાયમ રાખનાની શક્તિ ઓછી છે એ બાલ્ય આઘાતને વશ થાય છે એટલું જ નહીં, પણ એથી એના સ્વરૂપમાં કાયમનો ફેરફાર પડી જાય છે એથી જિનદુ સામાન્ય લોડ બાલ્ય આઘાતને તુરત જ વશ થતું જણાતા છતાં એ આઘાત દૂર થતા પાછું પોતે મૂળ સ્થિતિને તુરત જ સ્વીકારી લે છે જેમ રેલમાં કે વાનાઓડામાં જખરા વૃક્ષો તથાઈ જાય છે, પણ જીંછુ ઘાસ તુરત જ નમી ગયેલું જણાતા છતાં પોતાની સ્થિતિ કાયમ રાખે છે તેમ એ રીતે પોલાદ કરતાં લોદાની શુદ્ધિ વધારે છે એમ કહી શકાય

લોદામાં કશું બળ જણાતું નથી, લોદ્યુબક બનેના પોલાદમાં બળ પ્રગટપણે જિપજાય છે, કારણ સુમક પોલાદમાં વિશેષ અવસ્થા (વ્યવસ્થા) છે પણ લોદામાં સુમના બળ સામે સ્વરૂપને કાયમ રાખનાની શક્તિ છે પોનાદ આઘાતને વશ થઈ ગયેલું છે

આ રીતે વિકાસવિચારની ખજુ બે બાતુઓ છે આઘાતોની સામે ટકી રહેવાની શક્તિ, અને મળને પ્રગટ કરવાની શક્તિ બળને પ્રગટ કરવામાં વ્યવસ્થિતતાનો વિકાસ થાય છે

વ્યવસ્થિતતાનો વિકાસ સ્વરૂપસ્થિતિને ટકાવવાની શક્તિને વિરોધી છે એમ પહેલી દૃષ્ટિએ જણાશે પણ સ્વરૂપસ્થિતિને ટકાવવાની શક્તિનો નાશ થતો નથી નવું સ્વરૂપ લીધા પછી એ નવી સ્થિતિને ટકાવવાની શક્તિનો નાશ થતો નથી, પણ એ નવી સ્થિતિને ટકાવી રાખવા માટે તે પછી તે કામ કરવા લાગે છે

બીજી રીતે કહીએ તો, શક્તિ પહેના પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉપર જીત મેળવના પ્રયાસ કરે છે જે ન જીતી શકે તો નવી પરિસ્થિતિને અતુકૂળ થઈ જાય છે ખજુ વળી પાછી બીજી જાતની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એનો વિરોધ કરવા ખડી થાય છે આ રીતે ક્રમ ચાલ્યા કરે છે

આઘાતો સામે પોતાનું સ્વરૂપ કાયમ રાખનાની જેટલી વિશેષ લાયકાત તેટલો પ્રાણવિકાસ વિશેષ શુદ્ધ અને જેટલી બળને વિશેષ પ્રગ

કરવાની હાથકાત એનો પ્રાણવિકાસ નિમેષ મગ્ગાન એ બેનુ પ્રમાણુ
જેટલું યથાયોગ્ય હોય તેનો વિનિમસ નિમેષ પૂર્ણ ગણાય

માગીના દેશ પર મુક્યો માગીએ તો એ એટલા જોરથી રાખે
વા કરે છે કે આપણા હાથને ઈર્ષ્ય થાય છે પણ સાથે જ એનો
પોતાનો એવો ચૂરો થાય છે કે એનું સ્વરૂપ નાશ પામે છે પાણીની
ઉપર મુક્યો માગીએ તો એનો આમે ધા એમ્લો જન્મને નથી હોતો
પણ તેથી માત્ર ઘોડુ બિઝગી પાણુ જેવું ને તેવું જ થઈ રહે છે નાણુનો
પ્રત્યાઘાત એથીયે ઓઠો મગ્ગાન હોય છે પણ એ એમ્લો જી યાતોયે
નથી અને એના સ્વરૂપમાયે શ્રો કરૂં પડતો નથી આમશ સામે ધા
કરે છે એમ નહી પણ ન શકાય તેમ એ પોતો હાલતુયે નથી પૃથ્વીનું
મગ દેખાવમા જન્મડુ લાગે છે પણ એની જીવનશક્તિ ઓઠી છે
પાણી એને મપીને અદર આ યુ જાય છે દ્વારેના મ્લુ મ્લુને જુદા
પાડી નાખી એને ઓગાળીને અદર્ય કરી મૂકે છે વાયુ તો પાણીમાયે
પેસી જાય છે અને આમશ સર્વેને વ્યાપી નાખે છે મળ જેમ વિશેષ
સૂક્ષ્મ તેમ એની શુદ્ધિ વધારે, પણ બાલ દેખાન ઓઠો મગ જેમ
વિશેષ સ્પૂગ તેમ એનો બાલ દેખાન વધારે પણ શક્તિ ઓઠી પદાર્થની
રચના જેમ ન્યવસ્થિત તમ જ સૂક્ષ્મ મને તેમ એનો પ્રાણુ વિશેષ
શુદ્ધ તેમ જ બગાન મને જેમ બગ વિશેષ સૂક્ષ્મ તેમ દેખાવમા
ઓણુ અને નિશેષ અદર્યપણે કાર્ય કરનાડુ

જડ સૃષ્ટિમા જેવો આ નિયમ જણાય છે તેવો જ ચેતન સૃષ્ટિમા
છે હાથીનું સ્પૂગ મળ મનુષ્ય કરતા દેખાવમા ઘણુ વધારે છે છતા
માણુસ હાથીનો સ્વામી છે હાથીનું શરીર સિદ્ધ કરતા ઘણુ મોડુ,
પણ સિદ્ધનું મગ વધારે સૂક્ષ્મ હોવાથી એ હાથીના ગેળાનયે
મગ્ગરતો નથી

માણુસ માણુસના બેદોમારે એ જ નિયમ છે એક તણુખના
જેવો માણુસ અનેકને હક્કની શકે છે અનેકને વશ કરી રાખી ર
છે જડ માણુસ જે રિત્તાજને પકડી રાખે છે તને ન હોડવા ખૂબ
બળ વાપરે છે છતા ન્યારે હારી જાય છે, ત્યારે નના રિત્તાજને એવો
નસ થઈ જાય છે કે એને એમ્વા જ આમદુથી પાછો પકડી ગામે છે

આ પ્રાણવિકાસનું વિશેષ વિવેચન થયું પણ આના વિગતનું અધ્યયન શું એ પ્રશ્ન ખડો જ છે

યંત્રોના વિકાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે જેમ જેમ એમાં સુધારો થતો જાય છે, તેમ તેમ એમાં એને વ્યવસ્થિત રાખવાની ક્રિયાઓ, જેને માટે પહેલાં માણસને કાળજી રાખવી પડતી, તે એની અંદર એની મેજે જ થાય છે. યંત્ર માન આપણુ કામ કરતું નથી, પણ એનું નિયમન પણ પોતાની મેજે કરે છે. આજના ઇન્જિનમાં જ્યાં વરાળ પેસવાનું દારૂ બગડતું જોઈએ ત્યારે એની મેજે જીરડી જાય છે, બધું થતું જોઈએ ત્યારે એની મેજે બધું થાય છે, તેવના કાચામાં પોતાની મેજે નિયમિત રીતે તેનું ટપકા કરે છે. કાંઈ વધારે ઓછું થયું હોય તો તેની નિશાની કરે છે જેમ યંત્ર વધારે આત્મનિયમન (automatic) તેમ યંત્રકળાની દૃષ્ટિએ એ વધારે વિકસિત

જીવનના અધિકાધિક વિકાસમાં પણ એમ જ થાય છે કે જ્યાં પ્રાણીના ચિત્તમાં ઇચ્છા ઉદ્ભવી કે તુરત જ તેને વચ્ચે થઈ ક્રિયા કરે છે. ધીમે ધીમે તે ચિત્ત વિશેષ વ્યવસ્થિત મને છે, ક્રિયાને થોભાવી શકે છે, ઇચ્છાને તપાસી શકે છે, પોતે પોતાનું નિયમન કરી શકે છે, પોતાને ઓળખી પણ શકે છે જેમ ચિત્તમાં આત્મનિયમનની શક્તિ વધે છે તેમ તેમ એ વિશેષ વિકસે છે એમ કહી શકાય

આ આત્મનિયમનની શક્તિ નિરોધ અથવા સમયમાથી ઉદ્ભવે છે એમ જોઈ શકાશે. ઇચ્છા ઉદ્ભવી કે ક્રિયાની પ્રેરણા થઈ, એ ક્રિયાની પ્રેરણાને કાંઈ પણ કારણથી સમય કે નિરોધ થાય કે તુરત જ એ શક્તિ કાંઈ જુદા માર્ગે પકડે એ સમય કે નિરોધ ઇચ્છાનિરુદ્ધના કાંઈ જગરદસ્ત કારણથી થાય તો મરણ તરફ પણ લઈ જાય એની ઇચ્છા બળે તો વિકાસને માર્ગે જાય

વિકાસનું એ- જરણ આ રીતે સમય છે એમ જોઈ શકાયે ઉદાહરણો લઈ આનો વિશેષ વિચાર કરીએ

મિયાડી અને વાન, અથવા વાદરા અને માણસમાં એક બેઠ એ દેખાશે કે, મિયાડી અને વાદરામાં વાન અને માણસ કરતા વધારે જયદી કામચિત્તર ઉત્પન્ન થાય છે મિયાડી અને વાનનું અવયોગન

ગરમી એને વરાળમાં ફેરવી નાખનામા વખરાય છે વરાળ ૩૫ પાણી કરતા વધારે સૂક્ષ્મ છે અમક ૬૬ પગી ગરમી એના સ્વરૂપને વધારે સૂક્ષ્મ મનાવે છે

એ ૮૨ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય કેન્દ્રોડ મગ સુધી આપણા શરીર અને છદ્મિયોની શક્તિઓને અગ્રણ્ય વધારે છે પૌગણ્ડાનસ્થામાં વીર્યની સ્થિરતા આપણા હાડકા લોહી વગેરેને મોગ પગી આપણા મર્ડ અવયવોને મોગ કરે છે પૂર્વપરપરા વગેરે લીધે આપણી ૬૦ વધારનાની શક્તિને મર્યાદા આપી જાય છે ત્યાર પગી બ્રહ્મચર્યનો મર્ડ નિરોધ ઉપયોગ દોષ એમ ખ્યાનમાં આનંદ નથી મરણ કે એ મોગ અગ્રણી જાય છે પણ ત્યાર પછી વીર્ય સ્થિર રહે તો આપણે સૂક્ષ્મ વિકાસ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે હાથ ૩૦ ઇંચ લાંબો અને ૧૨ ઇંચ ઘેરાનાનો જ ગટે તાપણ ગેમા જગ વધારવાની શક્તિ આવે છે આ મો મોગ ન થાય પણ એની શક્તિ ઝીણી થાય છે મન કુદ્ધિ સ્મૃતિ સર્વેમાં શક્તિ વધે છે એન્ડે અમક ૬૦ પગી બ્રહ્મચર્ય આપણી શક્તિઓને સૂક્ષ્મ અને તેજસ્વી કરનામાં વખરાય છે એ રીતે બ્રહ્મચર્ય પ્રાણવિકાસમાં એક સીધું કારણ છે

પણ ગુણવિકાસ માટે એના બ્રહ્મચર્ય એ પૂરતું કારણ નથી કોઈ માણસ બ્રહ્મચારી હોય તો વધારે કોઈ થાય એમ અને લોભી ને વળી બ્રહ્મચારી હોય તો લોભ વધે ડરપોક બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચર્ય છતા ડરપોક જ ગહે છે એવું પણ જોવામાં આવે છે આનું મરણ એ છે કે ગણની માળતમાં મનુષ્યની જે મગ શક્તિ હોય તેને બ્રહ્મચર્ય પરા કાએ પહોંચાડે છે પણ ગણમાં ફેરફાર મગમાં કેના બ્રહ્મચર્ય પૂરતું નથી એમાં તો નિયાર અને મીજ સમમો પ્રધાન છે

નિયાર એ બ્રહ્મચર્ય પ્રતા નવારે સૂક્ષ્મ શક્તિ છે નાગણીઓ પ્રેરવા અને વિકાસનાના મગ સ્થાન સાથે નિયારનો સંબંધ છે વિચારબેદ થતા લાગણીમાં ફરક પડે છે અને તેથી ગણમાં બે પડે છે

આ રીતે વિકાસમાં માલ પરિસ્થિતિથી ડાપ ત્તા કારણો ઉપરાંત વિચાર બ્રહ્મચર્ય અને સમમ એ આંતરિક મરણોને હાથ ઝાલે નથી

અને ખાસ કરીને મનુષ્યના ગુણ અને છુટ્ટિનિકામના ભેદોમાં આ વધુ કારણો ધણા અગત્યના છે *

૧૬

જીવનમાં આનંદને સ્થાન

મારા નિમ્નલેખો દસ્તલેખ વાંચ્યા પછી એક મિત્રે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે, માગ વિચાર પ્રમાણે જીવનમાં આનંદને કોઈ સ્થાન છે કે નહીં ? ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ કે અત્યંતી શોધની દૃષ્ટિએ તમે કાલ્પનિક વાતો, સાહિત્ય, સંગીત, જાના વગેરે ઉપર ઝીકા કરી છે, પણ આનંદમાં કોઈ ઉન્નતિ કરવાનું મગ નથી શું ? અન તેથી બાળકને આનંદ ઉપજવના માટે જ શિક્ષકે કોઈ પ્રયત્ન જવાની જરૂર ખરી કે નહીં ?

આ રિપ્તના વિચાર માટે આનંદની લાગણીનું ઘોડુક પૃથક્કરણ કરવું પડશે, એમ જાણી એ રિપ્ત ઉપર સ્વતંત્ર નિમ્ન લખવા પ્રેરાયો છું

એક જ પ્રકારની લાગણીને આપણે સામાન્ય લાખામાં આનંદને નામે ઓળખતા નથી બાળકને માતાને જોઈને આનંદ થાય છે, તેમ જ સાકાનો માગકો મળનાથી આનંદ થાય છે, માણસને અતર લગાડનાથી આનંદ થાય છે, ખુલ્લી હવામાં ફરનાથી કે થાક અડવા

* ગુણ (અથવા દૃઢ થયેલી લાગણી)ની ઉત્પત્તિ વિચારમાંથી છે બાલ સ્પર્શી જ્ઞાનતત્ત્વ પર અસર કરે છે, જ્ઞાનતત્ત્વ સ્મૃતિને નમ્રત કરે છે અને કોઈ સહચારી વિચારનું સ્મરણ કરાવે છે, એ વિચારથી જ્ઞાનતત્ત્વ પર પ્રતિક્રિયા થાય છે, એ પ્રતિક્રિયાની સ્નાયુઓ પર અસર થાય છે, એ અસર તે લાગણીરૂપે ઓળખાય છે હાખવા તરીકે, કોઈ પીડિત મનુષ્ય નજરે પડ્યો, એ દર્શન સ્મૃતિ કરાવે છે, દુખની સ્મૃતિ સાથે એ અનિદ્ર અને હુદ્દેથી બાળત છે, તથા એ મનુષ્ય એ આપણા ભેદો જ માણસ છે એવા સહચારી ભાવો પેદા કરે છે, એની પ્રતિક્રિયા જ્ઞાનતત્ત્વ પર થાય છે, અને તેને પરિણામે સ્નાયુઓ પર જે અસર થાય છે તે તેને દયાની લાગણી તરીકે ઓળખાએ છીએ એ લાગણીનો અભાવ પડે જતા એ ગુણ બની નય છે

પછી નાહવાથી આનંદ થાય છે, તાજમરેય જોવાથી આનંદ થાય છે, તેમ જ વ્રત કરવાથી, પૂજ્ય પુરુષના દર્શનથી, દેવદર્શનથી કે તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી આનંદ થાય છે મદ્રમદ્ર જેવું પુસ્તક વાચવાથીયે આનંદ થાય છે અને કોઈ જૂઠ્ઠાને અન્ન આપવાથીયે આનંદ થાય છે તથા કેટલાક પુરુષોને પેટ ભરીને ફૂરતા જતાવાથીયે આનંદ થાય છે, અને વ્યસનીને વ્યસન સેવવાથીયે આનંદ થાય છે સ્ત્રીઓને લગ્નાદિના પ્રસંગોથી, સુદર વસ્ત્ર કે દાગીનાથી આનંદ થાય છે, તેમ જ બાળકનું કે પતિનું મુખ જોવાથી આનંદ થાય છે આના જુદા જુદા અનુભવોને લીધે જે લાગણીઓ થાય છે એ સર્વને આપણે આનંદને નામે ઓળખાવીએ છીએ

ખરું જોતા આ બધી લાગણીઓ એકસરખી નથી, અને એમાની કેટલીક દેખીતી રીતે સારી છે, કેટલીક નજીવી છે, અને કેટલીક તો ખરાબ જ છે છતાં એ બધી લાગણીઓમાં એક સામાન્ય અંશ રહેલો છે, અને તે થોડો કાળ કે લાંબો કાળ એના અનુભવનારને ખુશ કરવાનો એટલે પ્રશ્ન એ ઊડે છે કે, આનંદના કયા પ્રકારને આપણે જીવનમાં સ્થાન આપીએ તો તે ખરાબર કહેવાય? —

પાણી સ્થિર હોય ત્યારે એ એની સહજ સ્થિતિમાં છે એમ આપણે કહીએ, તો એ જ્યારે તરંગાકાર થાય ત્યારે એ અસ્વાભાવિક સ્થિતિમાં છે એમ કહી શકાય તરંગથી પાણીમાં એ જાતના વિચાર થાય છે એમ એની સહજ સપાતી પ્રતા એને બોલે લઈ જનારો અને બીજાં એથી નીચે નાખનારો આ બે જાતના વિકારો થોડામાં વિના થશે જ જન્મા એનું નામ તરંગ પાણી સપાતીથી બને ચડે પણ નીચે ન ઊતરે એની રીતે પાણીમાં તરંગ ઊપજ્યા એ અશક્ય છે, જોઈયું બોલે ચડે તેટલું એ સહજ સ્થિતિ પ્રતા નીચું ઊતરનાન પણ દરેક તરંગ પોતાની ગતિ દરમ્યાન એક ક્ષણ માટે પાણીને પોતાની સહજ સ્થિતિમાં લાવે છે બીજી નીચે ઢળતા કે નીચેથી બોલે ચડતા પાણીને કિંચિત્ સમય પોતાની સહજ દશામાંથી ખસાર થવું જ પડે પાણી એકસરખું તરંગાકાર થયા જ કરતું હોય, તોયે એને તાલે તાલે થોડા થોડા સમયને અંતરે) પોતાની સહજ દશામાંથી જવું પડે

એની સાથે ચિત્તનો અને લાગણીઓનો સંબંધ સરખાવી શકાય. લાગણીઓ એ ચિત્તરૂપી જળમાં ઊપગતતા તરંગો છે. ચિત્તની નિશ્ચળ દશા એ ચિત્તની સ્વાભાવિક સપાટી કહીએ, તો લાગણીઓને એ સપાટીનો ખગભગાટ કહી શકાય. એ ખગભગાટ ચિત્ત-જળને સપાટીથી ઊંચે પણ લઈ જાય અને નીચે પણ લઈ જાય છે, અને તાલે તાલે એની સદૃજ દશામયિ એના પ્રત્યેક ભાગને લાવે છે. ચિત્તની સદૃજ દશાને કોઈ લાગણીનું નામ આપવું હોય તો તે કેવળ પ્રસન્નતાની સ્થિતિ કહી શકાય; એમાં હર્ષનો લીભરો નથી તેમ શોકનો ખાડો નથી. એમાં વિરામ — વિશ્રાંતિ — છે; અને થાકેલા માણસને વિરામનું જેવું સુખ છે, તેવું અને તેટલું સુખ આ શુદ્ધ પ્રસન્નતામાં છે.

એવી ચિત્તની પ્રસન્નતાને જ જો આનંદનું નામ આપીએ તો એવો આનંદ ચિત્તની સદૃજ સ્થિતિ છે; એ સિવાયની બીજી બધી લાગણીઓ આનંદને નામે ઓળખાય કે બીજી કોઈ લાગણીને નામે ઓળખાય — સર્વે વિદારો છે.

પ્રસન્નતા એ ચિત્તનો સ્વરૂપજૂત ધર્મ છે. એ બહારના સંબોગોથી નિર્માણ થતો નથી, પણ અંદર જ રહેલો છે. પ્રસન્નતાના પાયા ઉપર જ બીજી સર્વે લાગણીઓનો ચિત્તમાં ઉદય-અસ્ત થાય છે. તાલે તાલે એ પોતાની સદૃજ સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે.

હતાં પ્રપ્ત્ય વિના એ આપણા લક્ષમાં આવતું નથી. જેમ મોજાઓ વિનાનો સમુદ્ર આપણે જોતા નથી, તેમ નિશ્ચળ ચિત્ત આપણે સામાન્યપણે જોતા નથી. મોજાઓ ઊઠ્યા જ કરતાં હોય, હતાં જેમ સમુદ્રના પાણીનું એક એક ટીપુ તાલે તાલે પોતાની સદૃજ સપાટીમાં આવી જાય છે, તેમ ચિત્ત પણ તાલે તાલે પોતાની સદૃજ પ્રસન્નતાની ભૂમિકામાં આવી જાય છે. આ લક્ષમાં આવતું નથી તેનું કારણ આપણું અવલોકન ઊંડું નથી, તથા ચિત્તના તરંગોની ગતિ એટલી બધી અટપટી અને વિવિધ છે કે એનું પૃથક્કરણ કરી શકતું નથી એ છે. વળી ધણી વાર એની સદૃજ દશાનો તાલ ધણે લાગે સમયે અને કાલુભર માટે જ આવે છે. એ અટપટાપણામાં જ એટલી મોહકતા છે કે,

મહુમોમા એ એવ પ્રકારની પ્રમનતા જોવામા આ? છે કે જોતી પેા ખુશમિનજોતો ગમે પણ ન રોપ એવુ લાગે.

પરે ન પ્રકારના માહુમોમા એ દેવ નિદુરખુ ઉદારખુ પ્રસિદ્ધ છે એમ મે અંતર્યુ છે એ અતિગમ વિરોધી દોષાથી વિનોદના ખેલો કરી લેકોને રીક્ષરતો અને તેમાથી ખૂબ ખ્યાનો દિ. બહેવાવવાને સોમ મોગી મોગી ફી અપી ગોા પ્રયોગો જોવા જ્યા એ માજુસ ગોક લાગ અને ન જાજુન ગ એક દાખર પામે ગોક અને કહેવા લાગ્યો કે મને જામા મર્ષ ગન લાગે નથી, માટે મને શુ થયુ છે તે તમા દાખરે અને તપાસીને ક્યુ કે તમને રાગ તો નખમણિ જાજુનો નથી પણ તમારા ચિત્ત પર ગમગીળી જાર છે, તે દૂર કરવા તમ કે થોડક દિન બહેવાવુ જોઈએ એમ બ્દી એલે અને એજુ જ નામ દર્ષ ક્યુ કે એજા ખેલો જોવા થો. દિવસ જતા રહો એને તમારુ ચિત્ત આનંદિત થશે જ્યારે એ માજુસે ક્યુ કે એ રોને જ એ પ્રમિત નિદુર છે ત્યારે દાખરના આગળનો પાર ન રહો દરેક માજુસ પોતાની જાજુયા ગુરી આપ અનેક ઉદારજો શોધી શકે

એથી ઉપદુ ઉદાહરણ ગાધીજી છે એમની ગમતા ગમીર માજુરીમા થશે એમના લખાણોમા મર્ષ મર્ષ વાર વિનોદ તરી આવે છે જતા સમાન્ય રીતે એમના લખાણો ગમીર હહેવાય, અને ટેવાકને તો એમા વિરોધની ગમીરતાને માટે 'સારુ માવ' તો નાનું પડે એટલે સારા દેશની ફિર એ રાત્રિદિવસ કરે છે જતા એમના સદનાસ્મા આનંદારાઓએ જોયુ હશે કે એમને એમણે જાગે જ પ્રમનતા વિનાા અને જીજને પ્રસન્ન કરીને વિદાય ન કરનારા જોવા હશે એમ ડી પાસે જોતાઓમાથી વારવાર એમને તેમ જ જીજનેઓને ખડખડ દસગો અગજ મલગાયા નિા ન જ રહે સમાન્ય રીતે કટાક્ષ (sarc), સંદ્યાગુરી (joke) અને હાસ્ય (humour) એ હાસ્યરસના સાધનો છે એમ આપણે માનીએ છીએ એ ત્રણમાથી એકે પ્રખરની લાગણ્યપુર્ણમા રાધીજી પાગલ હોય એની એમની ખ્યાતિ નથી જ્યાં વિનોદી લેખન કરતા એમના મડગમા વધારે હાસ્ય ખીનું હોય છે એ પ્રસન્નતા એમના શોક રચ્યે પોતાને ચિત્તમાં

અનુભવાતી પ્રસન્નતામાંથી જ ઉદ્ભવે છે. શબ્દો વગેરે બાદ વસ્તુઓનો ભાગ એમાં અત્યંત નજીવો હોય છે.

એટલે દરેક માણસ એ જોડીદાર લાગણીઓને દર્શાવે અનુભવતો હોય છે; પણ એ જોડીમાંની એક લાગણીનો જગતને પરિચય હોય અને બીજી લાગણી એની નજીકના કહેનારા જ જાણે એવું જાણે છે; અને તેથી જગત એને જે શુભ માટે પ્રસિદ્ધિ આપે છે, તેથી વિરોધી શુભ એના નિકટના લોકો એનામાં જુએ છે.

આથી જ ધણી વાર એવું જોઈએ છીએ કે, બધા લોકો જોને પ્રાણી, બલો, હસમુખો, મહેનતુ ધંપાદિ મુજબાણો કહે તેને નજીકના લોકો મૂર્ખ, નિષ્ઠુર, ચીડિયો, ઘરની પરવા ન રાખનારો વગેરે કહે છે; સમાજને જે કંઠક લાગે છે તે નજીકના લોકોને પ્રેમળ લાગે છે. માણસ બાહ્ય સમાજમાં પોતાના સ્વભાવની એક જ બાજુ બતાવ્યા કરે, તો તે સ્વભાવની બીજી બાજુ એના ખાનગી જીવનમાં બહાર પડી જાય છે. અત્યંત શુદ્ધ ચિન્તનો માણસ જ લાગણીની બંને સીમાંઓ બધા આગળ સમપણે પ્રગટ કરે છે.

અંદરથી પ્રસન્નતા અનુભવાતી હોય ત્યારે બાહ્ય સૃષ્ટિ પ્રત્યેની આપણી લાગણી—આપણો આનંદ કે આપણો શોક—અને અંદરની પ્રસન્નતાનો તાલ જોવાઈ ગયો હોય ત્યારે કૃત્રિમ ઉપાયોથી આનંદિત થવાનો પ્રયત્ન—એ એની વચ્ચેનો ફરક આપણે યોગ્ય વિચારથી જાણી શકીએ છીએ.

અંદરની પ્રસન્નતાનો તાલ અનુભવાયા બાદ, જ્યાં સુધી એની સ્મૃતિની અસર રહે ત્યાં સુધી, કૃતાર્થતાની—ધન્યતાની—તૃપ્તિની—લાગણી જોડે છે. જો એની ક્રિયાશક્તિ બળવાન હોય તો એની પ્રસન્નતાને એ બહાર પ્રગટ કરવા અને એનો ચેપ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરે છે. એ બાહ્ય સૃષ્ટિનાં રૂપ, રંગ કે ગુણથી આકર્ષિત નથી થતો, પણ રૂપ, રંગ કે ગુણનો ખ્યાલ છોડ્યા વિના જ એને એ બધું મુંઝવે લાગે છે. બહારની સચેતન સૃષ્ટિ પ્રત્યેનો એનો ભાવ આછીવત્તી શુદ્ધિવાળા પ્રેમનો હોય છે.

આના દાખના આપુ

બાળકને એની પ્રસન્નતાનો તાલ મળી ગયેલો હોય છે, ત્યારે એની માને જોઈને હસી પડે છે, અને બેટવા ઉઠાવો મારે છે, મા પ્રત્યેનો એનો પ્રેમ બિહારાઈ જાય ॥ એ પ્રેમની પાછળ મા રૂપાળી છે કે બેડોળ, લગ્નનાનાળી કે લટનાવાળી, ગરીબ છે કે ધીમત એનો વિચાર જ નથી 'હું પ્રસન્ન છું, અને આ મારી મા છે,' એ બે હકીકતો એને આનંદથી ભરી દેવાને પૂરતી છે એ પ્રસન્નતાના અનુભવથી બાળકની કૃતાર્થતાને સીધે 'મા' એટલો સમ્બંધ જ, અને માનું એને ઉત્તેજન આપનારું હાસ્ય એટલું 'મારું જીવન ધન્ય છે' એમ મનાવવાને પૂરતું થાય છે એ ધન્યતાને ટાલે જળનની અદ્યત આકર્ષક વસ્તુ પણ એના રૂપ, રંગ કે શુભને સીધે પણ વધારે વધાવી લાગી શકતી નથી

પણ ત્યારે એ પ્રસન્નતાનો તાલ ખોવાઈ ગયો હોય છે, ત્યારે એ કેવળ માતામાથી તે રમના ઘૂંટણ પી નથી શક્તો, એની એ મા અનેક રીતે એને મનાવના—સમજાવના—નો પ્રયત્ન કરતી હોય છતાં, એો કૃતાર્થતા—ધન્યતા—નથી લાગતી એ વખતે આપણે બધા મોઢાઓ ઝટ લઈને એનો તાલ એને રોધી નથી આપી શકતા, એને માર્કિક ઇન્દ્રિયોને લગ્યાનનારા ઉપાયોથી એને બહેવાનવા કે બહેમવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ રૂપાળુ રમખંડુ કે મિન, સ્કાકરનો ગાંગોડો, ઘટડીનો અસાગર એકાદ 'ચુકા ચુડીની વાતો', કે એના જ કોઈ બીજા પ્રયત્નથી એને આપણે ખુશ કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, આને પરિણામે એ એક તાબુના અનુભવમાથી બીજી તાબુમાં ખેંચાય છે કોઈ વાર એ અનુભવ પડેલી વાર થાયથી, કોઈ વાર એ અનુભવના અચાનકપણથી, કોઈ વાર એની સમયે રાગાત્મક લાગણીનો પૂર્વ સંકાર દોતાથી એની પડેલી લાગણીને આપણે બુસારી શકીએ છીએ, એને રાજી મરી શકીએ છીએ, અને એમ્મેથી આપણે મતોર માનીએ છીએ, અને પાંચે ધામે એના જ પ્રકારેથી મતોર માનવાની એને ટેવ પાડીએ છીએ આમાં આનંદને નામે ઓગળતી માર્કિક લાગણી ઉત્તેજાય ॥ ખરી, પણ પ્રસન્નતાથી એ તદ્દન વેગળી છે એમા કૃતાર્થતા—ધન્યતા—નૃપિત—નથી એ રમખંડુ બહુ વર રીઝવામા નથી રનું,

સાકરના એક ગાગડાથી હમેશા કામ નથી સરતુ, એક વાત કહેના પત્રી બીજી વાત સાંભળનાની તગસ બિનની વધે છે વારણ, અદરની પ્રસન્નતાનો તાલ મળ્યા વિના આ સર્વ માલ ઉપાયો મરણકાળની શરદીને કંકોડી ચોળીને દૂર કરવાના પ્રયત્ન જેના હોય છે

જે નાના બાળક માટે સાચું છે, તે આપણા સૌને માટે પણ છે જ્યારે પ્રસન્નતા અદરથી જોડેલી હોય છે, ત્યારે જે કોઈ ચેતન-અચેતન પદાર્થ સાથે આપણું અહમમ્મર બંધાયેલું હોય છે, તેના રૂપ, રંગ કે ગુણ ગમે તેવા હોય, છતાં તે આપણને પ્રિય હોય છે તેનો સમઘ આપણને તે ક્ષણે સુખની વેદના કરાવનારાઓ છે કે દુઃખની તેની આપણે દરકાર કરતા નથી એની કઈ ભૂમિ છે કે જે એના વતનીને સ્વર્ગાદિપિ ગરીબસો નથી લાગી ? રજપૂતાનાનું રણ રજપૂતને, ગુજરાતીને બગીચા જેવા ગુજરાત જોડતું જ વડાલું હોય છે આપણે ગાઈએ છીએ ખરા કે,

“હયા હરો હિમાવય જેવા ? |
હયા પુણ્ય પરિત જ ગય ?”

પણ એ હિમાવય હિંદુસ્તાનમાંથી બીડીને ચીનમાં જાય અથવા આફઘસ એના કરતાં જોએ બની જાય અને ગંગા આફઘિસ્તા જાય, અને તેને ઠેકાણે ચીનની કોઈ નદી આપીને વહેવા માડે, તો કાઈ આપણને તે ક્ષણનું હિંદુસ્તાન ઓછું પ્રિય થવાનું નથી કારણ એ છે કે હિમાવય અને ગંગાને લીધે કાઈ હિંદુસ્તાન આપણને એક ભૂમિ લાગતી નથી, પણ હિંદુસ્તાન સાથેનો મારો મમત્વનો સમઘ એ મને વડાલું કરે છે, અને એ હિંદુસ્તાન સાથે હિમાવય અને ગંગાનો સમઘ હોવાથી એ પણ મને પ્રિય લાગે છે હિમાવય કે ગંગા માટેનો આદર એની જીવંતમતા કે નિશાળતાને લીધે નથી પણ એ મારા દેરામા છે, એ સમઘમા છે

એ દેશ માટે જ્યાં સુધી મને મમત્વ લાગ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી એ દેશ જોડે સમઘ રાખવાને પરિણામે મને સુખ થાય કે દુઃખ થાય, મારી સમૃદ્ધિ થાય કે મારા પર નિપત્તિના વાહન તૂટી પડે, એને લીધે મારું

મેાત પલુ થાય, છતાં મને એ સર્વેમા ધન્યતા જ લાગે છે કારણ કે, મારી અદગ્ની પ્રસન્નતાના તાવમાથી એ પ્રિયતા ઠોરી હોય છે *

પલુ જ્યારે કાંઈ પલુ કારણસર મારી પ્રસન્નતા હું ખોઈ બેસુ છું, ત્યારે મારા વર્તનથી જ મને સતોષ નથી મળી શકતો પગી હું હિમાનય મશ્મીર, મહાજનેશ્વર કે મારુ વતન છોડીને કાંઈ પલુ બીજે ઠેકાણે જના ઇચ્છા કરુ છું તે તે સ્થાને સાથે મમત્વ તો બાધી શક નહી, એમ્મે એના રૂપ, રંગના સૌંદર્યમાથી આનંદ મેળવના પ્રયત્ન કરુ છું મારી પ્રસન્નતા ખોવાઈ ગઈ છે એટલે હું બહારની સુદરતાને ધારી ધારીને જોઉં છું મારી પ્રસન્નતાને અભાવે સામાન્ય વસ્તુમા રહેતી સુદરતા જોવાની મારી બુદ્ધિ જુગી થઈ જાય છે તેથી, જે અસામાન્ય હોવાથી મારી ઇદ્રિયોને ખેચે તેને મુદર માની લઉં છું મારી પ્રસન્નતાને કાળે મારુ મ્ખાસનુ ખેતર જ મને તૃપ્ત કરે છે મારી પ્રસન્નતાના અજ્ઞાનમા કાશ્મીરનુ વીજળીના દીનાથી ચોખી કરાતું કેસરન ખેતર જોવા હું તનસુ છું

એ જ પ્રમાણે કઈ માને પોતાના પ્રસન્નતાના કાળમા પોતાનુ જ બાળક સારામા સારુ નથી લાગતું? એ બાળક કાશુ છે કે ગોરુ, રાગી છે કે નીરાગી ધારીનુ છે કે ખેડોળ, સર્ગી છે કે બગ છે, બુદ્ધિશાળી છે કે જડ, ગુણગાન છે કે ગુણહીન—એ કશાનો ખ્યાન નથી હોતો બાળક દુરાચારી હોય તોપણ એને માર્ક સહગણી બાળમ્ના બહલામા આપનાનો વિચાર એને અસંભવ થાય છે પોતાની પ્રસન્નતાના

* ઉપર કહ્યુ તેનો અર્થ એ થાય કે અન્ત પ્રસન્નતાનો તાવ મળે અને તે વખતે બાહ્ય સૃષ્ટિના જે ભાગ સાથે અહ-મમત્વનો સબધ હોય ત્યા પ્રેમ લાગે એ બે જ વસ્તુ પ્રેમને આવશ્યક છે બાહ્ય પદાર્થના રૂપ, રંગ ગુણ ઇત્યાદિકની પ્રેમને અવેક્ષા નથી જ્યારે અહ-મમતાનો અત્યંત નારા થાય ત્યારે પ્રિયતા-ભાવ પણ ન રહે બાહ્ય સૃષ્ટિનો ચિત્તમાથી અચંત અભાવ કરવામા આવે ત્યારે એવુ કહી શકાય જ્યારે અહ-મમતા સૃષ્ટિના નેટલી અત્યંત વ્યાપક બની જાય ત્યારે સર્વ સૃષ્ટિ એના રૂપ-કુરૂપ ગુણ-દુર્ગુણ મ-વિમ્ળા સુખ-દુઃખ છતાંયે પ્રેમજાન જ લાગે એ ઉપરના જ ચિત્તની વહારિક દરાની સિથિ ☺

તાલ પર દષ્ટિ રાખીને જ એ બાળકને જુએ છે; બાળકનાં રૂપ, રંગ કે ગુણ પર દષ્ટિ રાખીને એ બાળકને નથી જોતી.

પતિ-પત્નીને પોતાની પ્રસન્નતાના તાલમાં પોતાના જીવનના જોડીદારનાં રૂપ, રંગ કે વિદ્વત્તાદિક ગુણોનો વિચાર સરખો બેસતો નથી. પ્રસન્નતાને અનુભવી ન શકે, અને વધારીની આવના દુર્બળ હોય ત્યારે જ એ પરસ્પરી-પુરુષનાં રૂપ-રંગાદિકથી આકર્ષાય છે.

એ દિલોબ્ધન મિત્રોના ગુણોમાં ઘણી વાર મહુ જ વિરોધ રહેલો હોય છે. બંનેના જીવનનાં ભોગે જાણે એકબીજાથી જુદા જ હોય એમ લાગે. છતાં એમની દિલોબ્ધતામાં ભંગ પડતો નથી. ત્યારે બંનેને પોતાના હૃદયમાંની સ્વયંબૂ પ્રસન્નતા અનુભવાતી હોય ત્યારે એ મિત્રતા બધાઈ હોય ત્યારે જ આમ બને છે જે મિત્રતા બાહ્ય નિમિત્તોથી નિર્માણ થઈ હોય, તેમાં ભંગ પડી શકે છે.

“ભાવે કાક મુદર કહો, ભાવે કાક કારે
હમકું થેદી રૂપ વિના ચીર સકલ ખારે.”

પણ એ અંત પ્રસન્નતાને પરિણામે થતી બાહ્ય ક્રિયાઓ વિવિધ જાતની થાય છે એ બધામાં પ્રેમ—ધન્યતા—એ તત્ત્વ સામાન્ય હોય છે. પણ પ્રયોજન, વિવેકશક્તિ, શિક્ષણ, પૂર્વ સંસ્કારો, દંડ કદવનાઓ વગેરેના ભેદથી એ ક્રિયામાં અનેક પ્રકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

અંત પ્રસન્નતા અનુભવનાર નાગર નરસિંહ મહેતા હોય કે મિશમજૂર બાહુ હોય, બંનેને સરખી રીતે જ “આજની ધડી રણિયામણી” લાગે છે. તે વખતે એના પ્રિયજનનો સત્કાર કરવાનો પ્રસંગ આવે તો તે ડેવી રીતે કરવો એ બાળકમાં બેની સારા-નરસાની કલ્પના, આવડત અને વિવેકબુદ્ધિના બેદ પ્રમાણે ફરક પડે છે નાગર નરસિંહ મહેતાને તે વખતે,

“હારે છુ તો મેલીડાના ચોક પુરાવતી,
મારા વાલીડાની આસતી હતાસતી હો અરે,”

એવો દાંડ કરવાની શક્તિ થાય છે, અને મિશમજૂર બાહુ દીનભાવે પોતાની સહજ સંપત્તિને અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાય છે. એ:—

મખમલ મસુરિયાની ગાદી નથી મારે
ફાટેલી ગોદડી મેં છે પાથરી—

ઠહી સતોય માને છે

અત પ્રસન્નતા હોય ત્યારે હું એકલો હોઈ તો મારા સરકારે
અનુસાર હું ગાઉ, બળવા વાયુ, ચીતરુ ખિતા રચુ, આકાશ સામે
જોતો બેસી રહુ ખેતરમા કામ કરુ કાતુ ઘર સ્વચ્છ કરુ કે કાઈ
ખીજુ કરુ—સર્વે પોતા માટે હોય છે મારી એ સર્વ ક્રિયાઓની
કોઈ મર કે પ્રશ્ન સા કરે તેની મને દરમગ નથી હોતી મારી ક્રિયાને
કોઈ જાણે છે કે નહીં તે નિરે પથ હું બેઠકાર હોઉ છું

મારુ ગાયેલુ કોઈ ઝીલે કે તેને પૂર્ણ કરના માર્ગ તમના કે
તબૂરો વગાડે મારી કવિતા અથવા ચિત્રો માર્ગ જુએ કે જાપે કે મારી
ખાસે રહેની કળા વગેરેનો જગતમા પ્રચાર થાય એવી મને જરૂર નથી
ભાસતી કોઈ મારા રાગને બેસુરો કહે કે મારી ખિતાને પ્રતિભાઈન
કહે તે નિરે પથ હું ઉદારીન રહું છું કારણ કે એ હું કોઈને માટે
કરતા નથી મારી પ્રસન્નતામાથી સદ્ગુણે એ ઉદ્ભવે છે

મારી અત પ્રસન્નતાને અમથે હું કોઈના સબંધમા આવુ ત્યારે
મારા સરકારને વશ થઈ હું વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરુ પથ તે
સર્વમા મારુ આખુ હૃદય દેનાયેલુ ટોય છે મારી પ્રસન્નતાને વ્યક્ત
કરવી અથવા તેનો એપ સામી વ્યક્તિને લગાડવો એ મુખ્ય ઉદ્દેશ
હોય છે કવી રીત લગાડવો ત જાનનામા માર્ગ વાર સામા માણસના
સરકારે કોઈ વાર પ્રયોજન કોઈ વાર મારી ખાસ આગતો અને તે
બધા સાથે મારા વિવેકનો મેળ મળે એવી રીતે હું વર્ણુ છું નાતુ
ખાળક હોય અને મારી ખાસે વાતોનો લગાર હોય તો હું એને તે વડે
પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરુ છું એ ન હોય અથવા એ વિરે મારા
વિવેકની આજણા મર હોય તો હું ખીજુ રીત ફાંધુ છું માગાપ હોય
તો તેમને પસંદ પડે તેની અથવા આશ્ચક હોય તેની તેમની સેવા
કરવા પ્રેરાઉ છું મહેમાન હોય તો તેની અને મારી સારા-નરસાની
કલ્પનાનો મેળ બાધી એની મહેમાનગીરી કરના પ્રેરાઉ છું ગરીબ
હોય તો તેને મારુ આપના પ્રેરાઉ છું, માદા હોય તો તેની સારવાર

કરવા પ્રેરાઈ હું. એમ કોઈ પણ પ્રકારે મારી પાસેની કોઈ વસ્તુ કે શક્તિનો એના લાભ માટે ત્યાગ કરવો એવી, મારી પ્રસન્નતાને પરિણામે ક્રિયાઓ થાય છે. એ ત્યાગનો મને પશ્ચાત્તાપ નથી થતો; એથી મારી પ્રસન્નતા ઘટતી નથી; પણ બિચકી મારી કૃતાર્થતા—ધન્યતા—ની લાગણીમાં ઉમેરો થાય છે; પછી એ ત્યાગ ગમે તેવો મોટો હોય.

અંદરની એ પ્રસન્નતા ન હોય ત્યારે મારી એવી ને એવી સર્વે ક્રિયાઓ હોય, એટલો જ ત્યાગ હોય છતાં તે બેબેબે જ હોય છે. સમયપત્રકમાં વાર્તા જોઠાવેલી છે માટે વાર્તા કહેવી પડે, માતા-પિતાએ આજ્ઞા કરી છે માટે એમના પગ દાખવા બેસવું પડે, મહેમાન આવ્યા છે માટે એમની વ્યવસ્થા કરવી પડે, પૈસા માગવા આવનાર આગેવાન માણસ છે માટે ફાળો આપવો પડે, માંદાને ક્યાં ફેંકી દઈએ માટે એની સારવાર કરવી પડે, એ બધામાં કળા, સામગ્રી, ધન, શ્રમ વગેરેનો ગમે તેટલો બહોળો દાંચે ખર્ચ કર્યો હોય, ગમે તેટલું ખડખડાટ હાસ્ય બેઠ્યું હોય છતાં એથી ધન્યતા—કૃતાર્થતા—નો અનુભવ નથી થતો.

મૂળમાં, અંદરની પ્રસન્નતાના અને સામા માણસ પ્રત્યેના પ્રેમના ઉમંગકામાંથી પોતપોતાના વિવેક અને સારાનરસાની કલ્પના પ્રમાણે બીજા પ્રત્યેના શિષ્ટાચારની રીતો બેબેબે હોય છે. પણ જીવનમાંથી જેમ જેમ પ્રસન્નતાના તાલ ગુમ થતા જાય છે, તેમ તેમ એ શિષ્ટાચારની ક્રિયાઓના આડંબરનો વધારો પ્રસન્નતા અને ઉમંગકાની અવેજમાં જોડાવાય છે. પછી મહેમાન માટે પાંચ વાની કરવી કે ૮૫, રાત્રી માટે ૧૧ તોપ ફેડવી કે ૧૦૧, એની ગ્રીણી ગ્રીણી વિધિઓ નક્કી કરી, તે વિધિના અણિશુદ્ધ પાલન કરનારને અને જેને માટે કરવામાં આવે છે તે બંનેને સનોષ માનવો પડે છે, —સનોષ અનુભવાતો નથી પણ માનવો પડે છે. આ સર્વે કૃત્રિમ જીવનના કૃત્રિમ આનંદો છે. એને આનંદ કહીએ છીએ; પણ એમા પ્રસન્નતા—કૃતાર્થતા—ધન્યતા—નથી હોતાં.

ખરું જોતાં, પ્રસન્નતા હર્ષ ઉપભવનારી લાગણી માટે વધારે પસંપાતવાળી અને શોક કરાવનારી લાગણીઓને અણગમ્યાથી જોવાવાળી

નથી હોતી, કારણ કે, હર્ષ અને રોડ એ બંને ચિત્તના તરંગની અનિવાર્ય બાબતો છે હર્ષ કરનારી લાગણીઓ પ્રસન્નતાને લાવનારી છે, અને રોડ કરનારી લાગણીઓ તેનો નાશ કરનારી છે એમ નથી પણ અમુક પ્રકારના હર્ષ તેમ જ રોડ પ્રસન્નતાના તાનને સરખી રીતે સમીપ લાવનારા છે

ગુરુજનો પ્રત્યે મુદ્દિતાનો ઉમળકો, સાથીઓ અને જનતા પ્રત્યે મૈત્રીનો ઉમળકો, આશ્રિતો અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે વાત્સલ્યનો ઉમળકો, ખીજને સુખી જોઈ, કે ખીજને અથના પોતાને ત્યજે થયેના સત્કર્મથી સંતોષનો ઉદ્ભવ — એ પ્રસન્નતાની નજીક રહેનારી ચિત્તને હર્ષ કરાવનારી બાબતો છે દુ ખીને જોઈ કરુણાનો ઉદ્ભવ, પોતાની ભૂલોના પશ્ચાત્તાપથી થતો અનુતાપનો ઉદ્ભવ, કોઈને પાપમાં ફોપેલો જોઈ તેની પ્રત્યે અનુકંપાનો ઉદ્ભવ, અપરાધી પ્રત્યે ક્ષમાવૃત્તિનો ઉદ્ભવ — એ બધી પ્રસન્નતાની સમીપ રહેનારી ચિત્તની રોડ કરાવનારી બાબતો છે

છે ના કહેની બધી લાગણીઓમાં તે કણે રોડનો અનુભવ હોય છે, પણ એ રોડ ન થાય એમ ઇચ્છા થતી નથી દુ ખીને જોઈને કરુણા ન ઉદ્ભવે, પાપનો અનુતાપ ન થાયો એવું લાગતું નથી કારણ કે, એમાંથી જ પ્રસન્નતાનો તાન હાથ આવે છે

વળી પ્રસન્નતામાંથી ઊપજનારો આનંદ કોઈ પણ પ્રાણીને મનુષ્ય કે બોજાવ યથા સિવાય (બોજાવો હોય તો) બોજાવી શકાય છે, જ્યારે નાજી વસ્તુઓ મારફત મેળવવાના આનંદમાં એ વસ્તુઓને પેલ કંવામાં તેમ જ બોજાવવામાં અનેક નિર્દોષ પ્રાણીઓને લકીરો બોજાવી પડે છે તાજમહેન કે અગટાની મુકાઓ બને કળા અને સૌંદર્યની ખાણો હોય, પણ એ તાજમહેનની પાદડીપાદડી અને ફૂનફૂનમાં એ જ્વલિત બાદશાહે હજારો ગરીબ કારીગરો પામે જળર-દસ્તીથી કરાવેલી મજૂરીનો ત્રામ કોતરાયેલો છે અને એને નિહાળવા જનાર, કરોડો માણસો જ્યાં અર્ધા જૂપ્યા રહે છે તે દેશમાં, એમને ઉપયોગી થાય એવું કેટલુંક ધન વેકરી નાખીને જ જઈ શકે છે

અજાણી ગુફાઓ ભડે બૌદ્ધકાળમાં આપણા દેશના કેટલાક સાધુઓએ કળાકૌશલ્યમાં કરેલી પગકાઠાની નિશાની રૂપે લાગે, પણ એ ખુદનો આદર્શ ખોઈ બેઠેલા, સામાન્ય કર્મમાર્ગને છોડ્યાનું મૂળ કારણ બની ગયેના, રાષ્ટ્રના અન્ન પર છીરી લિશ્તુના વેશમાયે નિલાસ અને વૈભોગ ભોગમનારાની નિશાની પણ છે.

નરા દિલ્હીમાં સરકારી મકાનો બહુ બન્યા અને સુદર બધાઈ રહ્યા છે એમ સાબળુ છુ મોગન શહેનશાહતને આગી નાખે એવી બન્યતા એમાં લાવવાનો પ્રયત્ન હોય તો નરાઈ ન કહેવાય પણ એ સુદર મકાનો શાના સ્મારક થયાના છે? એક કળાળમાં કળાળ દેશ ઉપર રાજ્ય અસાવનારાઓની નિષ્ફુગતા અને મદના જ નહીં મુ? જે દિવસે મોગનની માફક અગ્રેજી શહેનશાહત ધૂળમાં મળી ગઈ હશે, ત્યારે નરી સત્તાના પ્રાચીન સ્મારતોની રક્ષા કરનારા ખાતાને જ એની સોપણી થયાની છે, અને એ ખાતુ હિંપન્ન થતા વાર લાગશે, તો તેટલા વખતમાં શિયાળ અને દૂતરા જ એનો કમળે લેવાના. એ મકાનો જોઈ હિંદુસ્તાનની જાહોજલાલીની કંપના કદાચ ભગિધના મુસાફરી કરશે પણ જે ધરતી પર એ જામા છે, તે ધરતી દુનિયાની ગરીમમાં ગરીમ ધરતી છે એ આપણે સુ નથી જાણતા?

કળા અને સૌંદર્યના આ મોટામાં મોટા નમૂના આનંદના નેહોંય સાધનો છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય?

બહારથી લેવાતા આનંદમાં વળી એક બીજી વિવેકાલુતા રહેલી છે આપણે એકાદ ગાયક, વાદક નાચનારી ચિત્રમાર, શિંષી નટ, બાટ કે અનંધાનીની અદ્ભુત શક્તિ ઉપર મુગ્ધ થઈએ છીએ એની કુશળતાનું આપણને આશ્ચર્ય લાગે છે પણ એની સાથેનો આપણો સમ્બંધ કેવા પ્રકારનો હોય છે? અને પોતાના મૈસ યથી એને પોતાને કેટલી કૃતાર્થતા લાગે છે? આપણે જોઈએ છીએ કે, જ્યારે આપણે એની કળાથી અસ્તિ થઈએ છીએ, ત્યારે એ પોતે પોતાની કળા કરતા આપણને જ નવારે મહત્ત્વના લેખે છે એ આપણી વાદવાદનો અને ધનામનો બૂખ્યો હોય છે આટલી અદ્ભુત કળા ખાસે હોવા છતાં એ આપણી પ્રશામત કરે છે, અને આપણે પણ એની કળા પર મુગ્ધ

ચતાં છતાં મનમાં સાગી પેડે સમજાએ છીએ કે આપણે આશ્રયદાતા છીએ અને એ આશ્રયેચ્છુ છે આથી, સામાન્ય રીતે આશ્રયદાતા અને આશ્રિત વચ્ચે જેવો મજબે હોય છે તેવો જ આપણે એની સાથે રાખીએ છીએ જો ક્યારેક વિધેની આપણી દત્તકદાઓ સાચી હોય, તો તે કારિકુનચુ હોવા છતાં એની કારિનાદેનીના નમીનમાં એક રાજની પુશામન તો સરળચેવી હતી જ એના કાવ્યો કેળ પોતાની પ્રસન્નતાને જ પ્રગટ કરતા નહોતા. એને આશ્રિત માનતા હોવાથી આપણે એની માથે સમાનભાવે નથી વર્તતા, પણ આપણાથી નીચેની પકિતનો સમજાને જાણે એની ઉપર કૃપા-મહેરખાની-વરસાવના હોઈએ એમ વર્તીએ છીએ મુન્દર કળાથી આપણું મનોરંજન કરતા છતાં એને એમ નથી લાગતું કે તે આપણી ઉપર મહેરખાની કરે છે, પણ આપણામાતા બેવડા બેવડા, પરંતુ ‘તું પણ કનારસિક છું’ એમ કહેવાવના ઇચ્છનારની પ્રશસા કે ઇનામથી પોતાને અનુગૃહીત થયેલો માને ■

આ જાણવે છે કે, એ કળા એને જ તૃપ્ત કરી રહી નથી એને કૃતાર્થતાની લાગણી ઉપજારી શકતી નથી જો અને જ્યારે એ વસ્તુ એણે અદર અનુભવેલી સદુત્ત પ્રમનતામાંથી ઊપજી હોય, તો અને ત્યારે એને એ આનંદના અધનરૂપે ન લાગે, પણ અદર ગદેના આનંદની એક સ્પર્શ કે કામચલાઉ (rough) નિશાની તરીકે લાગે એ પોતાની કળાનું પ્રદર્શન કરવા ન ઇચ્છે, અને ખીજ એની કલર કરે તે પર પોતાની કૃતાર્થતાને આધાર ન રાખે પણ આમ કાચિન જ એને થાય છે જે વચ્ચે એના સ્વામીને પણ તૃપ્ત — આત્મસતુષ્ટ — કરી શકતી નથી, તે આપણને કૃતાર્થ કરી શકે એ માન્યતા જૂનમરેલી નથી શું?

હકીકત આમ જણાતી હોવાથી, બાગકને કે હોઈ ખીજને આનંદિત કરાવના ઉપાય જામીન, કળા, વાનાં, મરકરી, ચિત્રો, તાજ મદાલ કે અનંદની મુદાઓ જાણવડી એ નથી, પણ, આપણે એ વ્યક્તિ પ્રમે પ્રેમનો ઉમગીએ અને એ વ્યક્તિનો આપણા પ્રમે પ્રેમનો ઉમગીએ છે એ ઉમગીએ હોય, તો જન્ને જન્મ મૂલ્ય મૂલ્ય એકનીલ

સામું જોવા કરે તોયે કૃતાર્થતા અનુભવે : એ ન હોય તો, કૃત્રિમ સાધનોથી, આનંદને નામે ઝોળખાતા વિકારોને ઉત્તેજિત કરી શકાય પણ પ્રસન્નતા ન અનુભવાય. એ ઉમળકો હોય તો, વિવેકને બહુ ગ્રીણી કરીશું તો આનંદનાં ધણાંખરાં સાધનો અશુદ્ધ જણાઈ હાથમાંથી ચાલ્યા જશે, અને પછી બીજાને રીઝવવાના માર્ગો જ નહીં રહે — એવી બીક રાખવાની જરૂર નથી. આપણે આપણી અન્તઃપ્રસન્નતામાંથી બીજા પ્રત્યે જોઈએ, અને બાળકને એની પ્રસન્નતા શોધી આપીએ એ જ આવશ્યક છે. એ આપણી અને એની સહભાવનાઓનાં પોપણથી થાય. બાળકને એનાં માઆપ, ભાઈબાંડ, ગુરુજનો, ગોઠિયાઓ, એની શાળા, એનું ઘર, એનો કૂતરો કે બિલાડી, બીજાને માટે કંઈક કરવું, બીજાનું દુઃખ સહન કરી ન શકવું — એ જ આનંદરૂપ લાગે, એ આનંદમાંથી એ જે કંઈ એના વિવેક અનુસાર સ્વયંસૂચિત્તી કરે — એ જ એને આનંદિત કરવાનો સારામાં સારો ઉપાય છે.

આવી પ્રસન્નતા જીવનવિકાસમાં અમૂલ્ય છે. અંદરથી જ સદૈવ પ્રસન્ન રહેવાનો સ્વભાવ જીવનના સર્વે આવશ્યક આશીર્વાદો — આરોગ્ય, પ્રાણ, સદ્ગુણ, સંપ, પ્રેમ વગેરેને લાવવાવાળો છે. એનામાં કેટલાક આશીર્વાદો ન હોય તોપણ શાંતિ રખાવવાવાળો છે. એ પ્રસન્નતા બાળકને મેળવી આપવી — એટલે જ્યારે એવો તાલ ખોવાઈ જાય ત્યારે એ શોધી આપવો — એ જરૂર શિક્ષકોના કર્તવ્ય પૈકી એક અગત્યનું કર્તવ્ય છે. પણ એ અકૃત્રિમ પ્રસન્નતા શિક્ષક પોતાની પ્રસન્નતામાંથી જીવંજતા પ્રેમથી જ મોડીવહેલી પણ મેળવી આપી શકે. આપણી પ્રસન્નતાનો ચેપ તુરત જ સામાનને લાગે એમ ન બને; પણ આપણી ખીરજ હોય તો સામાની પ્રહણ કરવાની શક્તિ મુજબ મોડોવહેલો પણ લાગ્યા વિના ન રહે. આવી પ્રસન્નતાને જો આનંદ નામ આપો, તો એ આનંદના જોડણા ઘૂંટણ પી અને પિવણથી શકાય તેટલા ઘટ જ છે.

એ કેળવણી તે કઈ?

(સં ૧૯૮૦ના) માગશર માસના ‘યુગર્મ’માં શ્રી રવીન્દ્રનાથ દામરના એ વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ આપનામા આવ્યો છે અને વ્યાખ્યાનો વિચારવા અને તપાસવા જેવા છે. આપણા દેશની સ્થિતિની પરીક્ષાને પરિણામે એમણે જે જણાવ્યું છે, તેમાની કેટલીક હકીકતો એટની બાંધી સાચી છે કે એ સત્યો આપણને આજે રુચે કે ન રુચે તોયે ક્યારેક પણ એને સ્વીકારી મૂળભાષી જ એના ઉપાય કર્યા વિના શાંતિ તરફ પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી છતાં શ્રી રવીન્દ્રનાથના વ્યાખ્યાનોનો કેટલોય ભાગ એવો છે કે જેની વિવેકથી તપાસ ન કરીએ તો નિષ્કારણ બુદ્ધિભેદ હિપ્ત થવાનો સંભવ છે, અને બાવટપણે, એમના વ્યાખ્યાનને વિવેકાગ્નિમાં નાખવાથી જે સત્ય તરફ રવિનાથ સમાજનું ધ્યાન દોરવા હજી છે, તેનું દર્શન વિતેષ સ્પષ્ટપણે થવાનો પણ સંભવ. આ રીતે એમના વ્યાખ્યાનની સમાયોચના સત્યની શોધમાં સહાયક હોવાથી, એમની સાથે તુલનામાં મુકવા મારી અસંભવતાં છતાં તેમ કરવાની હિમત કરું છું.

શ્રી રવિનાથ પોતાના ‘સમસ્યા’ નામના પહેલા વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદન કરે છે કે ભારતવર્ષની પ્રજાને એ પ્રશ્નોનો સમાધાનકારક નિકાલ લાવવાનો છે પહેલી સમસ્યા અણુદ્વિના નાશની, અને બીજી સમસ્યા હિંદુમુસલમાન એકતાની.

આ પંક્તિ પહેલી સમસ્યા અને તેને માટે સૂચવેલો ઉપાય પહેલા વિચારીએ.

“અણુદ્વિના પ્રમાણથી આપણું મન દુર્બળ છે, આપણે પરસ્પર વિરિઞ્ન છીએ, કેવળ વિરિઞ્ન નહીં પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ છીએ વાસ્તવિક જગતને વાસ્તવિક રૂપમાં ગ્રહણ કરી શકતા નથી તેથી આપણે જીવનપાત્રામાં દરેક જ દારી જઈએ છીએ, અણુદ્વિના પ્રભાવે સ્વજાતિ તરફ અથહા રાખી, આંતરિક સ્વાધીનતાના જિજ્ઞાસા ઝરાના મુખ પર આખા દેશ જેવો પરવસતાનો પથરો દાકી રાખ્યો છે આ સમસ્યાનું સમાધાન કેળવણી સિવાય બીજું કઈ હોઈ શકે નહીં.”

આ સમસ્યા એ સમસ્યા જ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન નથી, પ્રશ્ન એ છે કે, એ કેળવણી તે શી વસ્તુ છે કે જેના વડે અશુદ્ધિનો નાશ થાય, અને સ્વશુદ્ધિ પર ચલાવે ? શી રીતિઓએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં માની લીધું છે કે, મરણપછે સર્વના અમરત્વામાં આવે એવો એમણે ઉત્તર દીધો છે પણ જે ‘કેળવણી’થી આ સમસ્યાનું સમાધાન થઈ શકે, એ ‘કેળવણી’ તે શું એ મુદ્દાનો પ્રશ્ન છે અને રીતિઓના બંને વ્યાખ્યાનો આ મુદ્દાના પ્રશ્ન રિપે મૌન છે, અને જે કાર્થિક નિયે છે તે અધૂરું હોઈ અસંતોષકારક છે

કેળવણી એટલે શુદ્ધિનો વિકાસ, એમ રીતિઓ સૂચવતા હોય એમ વ્યાખ્યાનના પદ્ધતિ ભાગમાં લાગે છે શુદ્ધિ એ સામાન્ય રીતે સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય એવો સમ્મ છે એમ માની લઈએ તોપણ, શુદ્ધિનો વિકાસ એટલે શું અને કેમ થાય એના તપાસ કરવી બાકી રહે છે, કારણ કે રીતિઓ કબૂલ કરે છે કે, આપણા દેશમાં અનેક માણસો ‘કેળવણી’ છે, છતાં “તેઓમાંના અનેકમાં શુદ્ધિની મુક્તિનું જોર મૂકી જણાવતું નથી, તેઓ પણ ઉચ્ચ પલ લાવે ગમે ત માની લેવા તૈયાર છે અધિકૃતિના અદ્ભુત માર્ગમાં અકસ્માત મુસાફરી કરવા તેઓ તૈયાર છે, આધિભૌતિક વ્યાપારની આધિદૈવિક વ્યાખ્યા કરતાં તેઓને જરા પણ સંકોચ થતો નથી, તેઓ પણ પોતાની શુદ્ધિના વિચારની જવાબદારી બીજાના હાથમાં સોંપતા લગ્નતા નથી, પણ બિચરા આનંદ પામે છે”

સ્પષ્ટ છે કે જે અશુદ્ધિનો નાશ અને સ્વશુદ્ધિનું શુદ્ધિનો વિકાસ કરવો હજી છે, તે વિદ્યાર્થીની પદ્ધતિઓથી કે પરદર્શનના અભ્યાસથી થાય છે જ એમ જણાવતું નથી એટલે રિમાન્સશાસ્ત્રનું ભૈશ્યતર, કે ભાષાઓનું ભૈશ્યતર કે ન્યાય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું ભૈશ્યતર અશુદ્ધિનો નાશ કરશે જ એવી ખાતરી નથી

એટલે પ્રશ્ન તો ખડો જ રહ્યો કે જે વડે સમસ્યાનો ઉકેલ થવાનો છે, તે કેળવણી એ શી વસ્તુ છે ?

હકીકત એ છે કે, અશુદ્ધિનો નાશ, સ્વશુદ્ધિ પર વિશ્વાસ, અધ્યવસાયનો ત્યાગ એ વસ્તુઓને અતિ પડિતાર્થ કે તાર્કિક ઝીણવટ

સાથે સંબંધ છે જ એમ નથી પણ અશુદ્ધિનાચનો સંબંધ લાવનાઓના વિકાસ સાથે છે.

ન્યાં સુધી મનુષ્યમાં ભય કે લાલસા છે, ત્યાં સુધી અશુદ્ધિના સામ્રાજ્યમાંથી કોઈ પણ મનુષ્ય છૂટી શકે નહીં. એના સર્વવિદ્યાસંપન્ન મગજમાં કોઈક ખૂણે પણ કોઈક અશુદ્ધિ, કોઈક અંધશ્રદ્ધા ભરાઈ રહેવાં માન્ય પડશે જ.

એ ભય કે લાલસા સાથે કર્તૃત્વ હશે તો એ મનુષ્ય વિશેષ સ્વાસ્થ્યથી, આર્થિક સાધનો ઉપર આધાર રાખનારો, વાસ્તવિક જગતને નિદાન બાહ્ય દૃષ્ટિએ વિશેષ વાસ્તવિક રૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરનારો જણાશે ખરો, પણ એનું જગત પ્રત્યેનું દૃષ્ટિમિત્ર જગતને સુખકારક નહીં હોય. એ જગતને ભયનું કારણ, ત્રાસનું કારણ, તો રહેવાતો જ. કારણ કે, એ પોતે ભય કે લાલસાથી મુક્ત નથી, અને વાસ્તવિક જગતને સર્વોચ્ચ વાસ્તવિક રૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરવા અસમર્થ છે જે ઠેકાણે અને જે ક્ષણે એના કર્તૃત્વનું બળ ઓછું થયેલું માન્ય પડશે, ત્યાં એના મગજમાં રહેલો અશુદ્ધિનો અંકુર તુરત જ દર્શન દેશે.

એ ભય અને લાલસા સાથે કર્તૃત્વનો અભાવ હોય ત્યાં અશુદ્ધિની ધળ પૂરું બહારમાં ફરકવાની સર્વે બાબાઓનું જ્ઞાન, સર્વે વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાઓનું જ્ઞાન, સર્વે દર્શનશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન એને અશુદ્ધિની ગુલામીમાંથી છોડાવી શકે નહીં. ન્યા ન્યા પાશ્વિય છતાં કોઈક ‘ખૂંટીશ્વરી’*માં

* શ્રી રવિબાબુએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં આ પ્રમાણે એક આખ્યાયિકા કહી છે. એક વાર એક માનસ એક બકરીને લઈને એક ગામના ચૌરામાં આવી પહોંચ્યો. રાત પળે જવાથી બીજે કયાંયે મુશ્કેલ ન સોધના રસ્તાની વચ્ચે જ એણે એક લાકડાની ખૂંટી ઠેકાણે, તેની સાથે બકરી બાંધીને રૂનો. સંભારના પે ફાટતા પડેલા જ એ બેઠ્યો, અને બકરી ઊભીને આક્રમે થયેા પણ જે ખૂંટી ઠેકાણે હતી તે ઉપાડવાની તેણે ફરકાર કરી નહીં, સંભારના ગામના લોકોને રસ્તાની વચ્ચે ખૂંટી ઠેકાણેની જોઈ આશ્ચર્ય થયું અને એ કોઈ અદૃશ્ય શક્તિનું કાર્ય હશે એમ અનુમાન હતું. તેનું સ્થાન જ્યાં આવવામાં અત્યવશ્યરું હોવા છતાં એને ઉપાડવાની કોણ નિમન કરે? બેઠેલો તેની ત્યાં જ પૂલ કરતી એનું નહોતું થયું, અને એ રીતે રસ્તાની વચ્ચે ‘ખૂંટીશ્વરી’ દેવી નિર્માણ થઈ.

શ્રદ્ધા દેખવામાં આવે, ત્યાં તપાસ કરતાં ભય, લાલસા અને કર્તૃત્વનો અભાવ દેખાયા વિના નહીં રહે

મતન્યમ કે, ભય, લાલસા અને અકર્તૃત્વ એ અમુદ્ધિનાં ચોપક છે જે અને જેટલે અંશે વિદ્યતા એ ત્રિપુટીના નાશમાં ઉપકારક હોય તો જ અને તેટલે જ અંશે એ દિશાની કેળવણી આપણુ ઈષ્ટ સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી ગણાય

પણ હકીકતમાં તો જણાય છે કે, પાશ્ચિમ વિના પણ ભય, લાલસા અને અકર્તૃત્વ ન હોય એવું બને છે, અને પાશ્ચિમથી એનો નાશ થઈ શકે છે જ એમ નથી પણ મૂળમાં એ ત્રિપુટીનો અભાવ હોય અથવા તેનો નાશ કરવાની વૃત્તિ હોય, તો વિદ્યતાથી એની સ્વાધીન શુદ્ધિ વધારે શોભે છે, તથા એનું કાર્યક્ષેત્ર અને એની સમાજદૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા વધી શકે છે

માટે 'કેળવણી' એટલું કહેવાથી સમસ્માનો ઉદ્દેશ આવી જતો નથી, પણ ભય અને લાલસાનો ઉચ્છેદ અને કર્તૃત્વનો યોગ્ય અંશમાં વિકાસ એ જે કેળવણીથી થઈ શકે તે જ કેળવણી આપણી સમસ્યાનું મમાધાન કરી શકશે

'કર્તૃત્વનો યોગ્ય અંશ' એમ કહેવામાં ઉદ્દેશ રહેલો છે કેવળ અપાર કર્તૃત્વ સુખકારક નથી કેવળ સતોષ એ પ્રગતિકારક નથી. કર્તૃત્વ અને સતોષનો મથાધોગ્ય મેળાપ એ જ પ્રગતિનું અને સુખાવદ્ધ છે

રોગની પરીક્ષા થવી એ દાક્તરને મન સતોષકારક છે ખરું, પણ રોગીના મનને કેવળ પરીક્ષાથી સતોષ થઈ શકે નહીં એને તો રોગની પરીક્ષા અને તેનો મેળાપ શક્ય એવો ઉપચાર બંને જોઈએ તેમ દેશના રોગની દા (હું કહું છું તેની) કેળવણી છે એ નન્યવાથીમે તે સારો થઈ શકે નહીં. પ્રશ્ન એ છે કે એ કેળવણીના પ્રચારનો ઉપાય શો ? અમુદ્ધિનો નાશ કરવાવાળી કેળવણી કેરી રીતે આપી શકાય ?

પુષ્કળ મિચાર કરતામે એનો કેાઈ રાજમાર્ગ કે એનું જણાવું નથી એક અબજુ વિદ્યાર્થીને વરસ દહાગમાં પાણિનિનું વ્યાકરણ શીખાવવાનું બીકું કદાચ ઝડપી શકાય, પણ ભય, લાલસા અને અકર્તૃત્વનો કે-૧૦

નાશ અમક કાળમા બીજાથી કરી શકાય જ એમ નથી જેનામાં ભણવાની જિજ્ઞાસા છે, તેને તદ્દન અગણ્યમા નિયમનું જ્ઞાન થોડા સમયમા આપી શકાય, પણ ભણવાની જિજ્ઞાસા નથી પેદા કરાવી આપે એવો કોઈ અચૂક ઉપાય છે ખરો ? કદાચ તેનોયે ઉપાય છે એમ કહેવાય, કારણ કે, ભણવાના સ્થૂળ અને સ્થાનસાને પોષનારા ફળો હોઈ શકે છે, પરંતુ ઉપર કહેલી ત્રિપુગીના નાશના ફળો સુખમારક છે, એમ ક પનામા ઉતારવું એ પણ મુશ્કેલ હોય છે

કારણ કે, જે ખરી કેળવણી છે, જેના ઉપર મનુષ્યતાના વિકાસનો આધાર છે, તે કેળવણી દ્વાના પથરા પર કાપા પાડવાની કળાના જેવી છે એક દિવસમા તમે લોકોનો સળિયો લઈને ઘસ્યા કરો તોપણ એ ઉપર અસર નહીં થાય છતાં, કાચી દોરડીના રેળના ઘસારાથી સુદર લીસો ખાઓ પડી જશે અનુદિના સસ્કારોનો નાશ શુભોના — શુભ ભાવનાઓ — દૈવી સપત્તિના — ઉત્કર્ષ દ્વારા જ થઈ શકે અને એ કોઈ ભારેમા ભારે વિદ્વાન, કે મહાન વક્તા, કે અત્યંત ગીચ સમયપત્રકની ગોળવણીથી થતો નથી એ શિક્ષક તો ઉદ્દત્ત ચારિત્રના નમૂનારૂપ સતો, અને એમના ઝીણામા ઝીણા તેમ જ મોટામા મોટા ખોં છ એવો હજારો વર્ષમા ઉત્પન્ન થઈ આવતો એક શિક્ષક પણ માન્ય વિગતના જિજ્ઞાસુને સૈકાઓ સુધી દીવાદાડીરૂપ થઈ પડે એ દીવાદાડી મત્તે ગતિ કરનાર નમ્ર સાધક પણ થોડેવલે અશે એ કેળવણી આપી શકે પણ મનુષ્યત્વનો વિકાસ કરવાની જાહેર શાળાઓ સ્થાપી શકાય કે કેમ એ સકારપદ છે એ થોડેવલે અશે પણ થઈ શકે તો તે કેવળ ઉદ્દત્ત ભાવનાઓનો આસોવધવાસ લેતા સ્તત જામત પુરુષોના જીવિતથી એના નિઘાળીઓને પડિત થવાની જરૂર હશે જ એમ નથી પણ એની સાથે સપૂર્ણવલે એકદિલ થવાની જરૂર પડશે ખરી

સમસ્યાનો ખરો ઉકેલ આ પ્રકારનો હોવાથી શ્રી રવીન્દ્રનાથે રેટિયો, ગુરુમુખતા વગેરે નિયમોની નિરુદ્ધ કરેલા ઉદ્દ્યોગોમાં કેટલોક નિયારદોષ જણાય છે

તેમા પહેલા રેટિયાનો વિષય લઈએ ત્રી રવિનાથ કહે છે કે પહેલાં સ્તર કાલીશ કાપડ વણીય, ખાઈય, પીય, અને તે દ્વારા

સારાજ મેળવીશ ત્યાર બાદ અનાકાશ મળ્યે મનુષ્યન મેળવીશ એ વચનો મનુષ્યના ન હોય ” આ ઉદ્દગારની પાછળ એવી માન્યતા રહેલી છે કે, સ્તર કાતવા ક્યોરે કોઈ મનુષ્યન મેળનામા નિરોધી છે

એ માન્યતા જૂનભરેલી છે જે મનુષ્યને માનવ્ય શામા રહેલું છે તે સમજાય છે, અને તેની પ્રાપ્તિની આવીરૂપ સતત વિચારમય જીવનમા જે જગત જન્મે છે, તેને માટે હરેક શુદ્ધ ક્રિયા એ વિગત પ્રયેતુ એકેક પગલુ જ છે, અને જેને એ સમજાય નથી, જેને વિચારની આવી હાય લાગી નથી, તેને માટે જગતના સમસ્ત પુસ્તકોનો પરિચય (કે સંગીત અને કલાકૌશલ્ય પણ) નડામા ભારરૂપ જ થવાના છે જગતમા એવા ઘોડા જ પુસ્તકો છે કે જે મનુષ્યની પ્રાપ્તિમા મદદ ગાર થાય છે, અને સાહિત્ય, સંગીત અને કળા એ જ એ પ્રાપ્તિનું સાધન છે એ અનેક વહેમો માહેનો એક છે

આ કાર્ષ સાહિત્યાદિકની નિદા માટે નથી લખતો છતાં જે મનુષ્ય દિવસનો મહત્વનો સમય માનસિક બોજન પાછળ ગાળનામા જીવનની સફળતા માને છે, તેણે બીજાના દિલનોયે વિચાર કરવાની જરૂર છે બુદ્ધિની જૂખ અન્નની જૂખ કરતા ચડિયાતી હશે અને તેમા વધારે સરકારિતાયે રહી હશે પણ અન્ન વિના બુદ્ધિબોજનોયે ચાલતુ નથી એ સત્ય સામે આખમીઆમણા ચર્ષ સખ્તાં નથી હું અન્ન ખાઉ છતાં અન્ન પેદા કરવામા ભાગ ન લઉં, તો મીઠી વાત છે કે, કોઈ બીજાને માત્રુ તેમ જ પોતાનું અન્ન પેદા કરવામા સમય ગાળવો જ પાશે, તે જ પ્રમાણે અન્ન રાધવામા, વસ્ત્ર બનાવવામા તથા મારી એકેએક ઉપબોગની વસ્તુ માટે કોઈ મીઠાએ સમય ગાળવો જ જોઈ શો, તે ઉપરાંત તેને પોતાની જરૂરિયાતો માટે તો ગાળવો પડે જ એટલે જે સરીરની સ્વામીનો હું નિત્ય ઉપબોગ કરતો હોઉં તે બનાવતા રાજ ૧૦ કલાક જતા હોય તો જગતમા કોઈકને એ ૧૦ કલાક આપવા જ પડવાના, અને તે ઉપરાંત એની પોતાની જરૂરિયાતો માટે એને એટલો સમય ગાળવો પડનાનો પરિણામ — આજના જગતની સ્થિતિ (૧)વીસ કલાક કોઈ મહેનત કરી સખ્તુ નથી મારે માટે તો દસ કલાક કરવી જ જોઈએ, એટલે એણે પોતાના સરીરની હાજતો અધૂરી રાખી, મારે

અહીં કદાચ એવી શકા થશે કે, ‘અમરિભાગ જેવી ઠાઠ વસ્તુ દુનિયામાં છે કે નહીં ?’ હું કહું છું, છે, પણ એનેયે મર્યાદા છે. હું અનાજ આણું અને મારી સ્ત્રી રાધે, હું કપડાં ધોઈ આવું અને મારી સ્ત્રી વાસીદુ વાળે, — એ એક જાતનો અમરિભાગ છે, એમાયે અમુક મર્યાદા બાદ અન્યાય થઈ શકે છે ધર કર્યા નિના માણસથી રહી શકાતું નથી, અને ધરની બહાર નીકળનાનું હું મારી પાસે રાખું અને સ્ત્રીને ધરમાં જ રહેવાનો અમરિભાગ કરું, ત્યાં જે વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે જાણીએ છીએ તેમ જ કાચો માવ મારે ઉત્પન્ન કરવો, અને પાકો માવ પકોશીએ તૈયાર કરવો, તેના અમરિભાગમાયે જે વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે જાણીએ છીએ એથીયે વધારે અન્યાય, જ્યારે હું એવો અમરિભાગ કરું કે બુદ્ધિનું કામ મારી પાસે રહે અને પાકોશીને શારીરિક અમ રહે, ત્યારે થાય છે કારણ કે, જેમ તું બન્નેની વતી રાધ અને હું બન્નેની વતી ખાઈશ એવો અમરિભાગ થઈ શકતો નથી, તેમ બૌદ્ધિક અમ અને શારીરિક અમનો ન્યાય અમરિભાગ થઈ શકતો નથી.

એથી, મારી બુદ્ધિ જગતને ઉપયોગી થતી હોય તોપણ બુદ્ધિની નાણામજારમાં ખાસ કિંમત આકરા માટે કશું જ કાગળ આપી શકાય એમ નથી જીવકું, જે બુદ્ધિની ખિચ-ચણીથી માણસાઈ વધતી હોય તો તેને સીધે, તેમ જ આવરણ અન્નની પેદાશમાં તેની સીધી મદદ ન હોવાને લીધે પણ બુદ્ધિશાળીની શારીરિક જરૂરિયાતો સામાન્ય માણસ કરતા કાર્ષિક ઓછી હોવામાં જ ન્યાય રહેલો છે.

પામમુ, બુદ્ધિ દ્વારા જગતની સેવા કરવામાં જ ગુરુ થવાની ઇચ્છાનું બીજ રહેલું છે હું બીજા કરતાં વિશેષ તીવ્ર બુદ્ધિવાળો થઈ, એનો ઉપયોગ સર્વેને આપું, એનો જ અર્થ, હું બીજાનો ગુરુ થાઉં એમ નથી શું ? જે જરૂરિયાત આધાર યોગ્ય સમજતા નથી, તેમણે મૌન રાખવું એ જ ઉચિત ગણાય મારે બીજા કરતા તીવ્ર બુદ્ધિવાળા થવું, એને બીજાએ મારી બુદ્ધિના આશ્રિત થવું, એટલે બીજાએ મારી બુદ્ધિના આશ્રિત થવું જ પડે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાની જ, એને, જે ગુરુમુખીપણું ઈષ્ટ નથી લાગતું એ ટાળી સમવાનું નહીં.

ખરી વાત એ ન જૂવની જોઈએ કે મોટે ભાગે જે બુદ્ધિના વિકાસ પાછળ મુશિક્કિનો પડેલા હોય છે, તે બુદ્ધિ તે અબુદ્ધિના નાશમાં સહાય કરતી જ નથી, અને કેવળ ચિત્તનો એક સ્વચ્છંદ જ હોય છે ।

આ જ પ્રસંગમાં શ્રી રતીન્દ્રનાથે શુરુમુખીપણા નિરુદ્ધ કાઢેલા ઉદ્ગારોનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે

શ્રી રતિમાણુએ દેવ, ગુરુ અને ચમત્કાર ત્રણેને એક જ પદ્ધતિમાં એસાડી દીધા છે અને ત્રણે પરના ત્રિશાસને એકસરખી અધેતા જણાવી છે

હકીકત એ છે કે, જેમ માણસ પોતાનું અન્ન પોતાના પેટમાં જ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, પણ વિશ્વમાર્થી લેવું પડે છે, તેમ માણસને પોતાની બુદ્ધિને પુષ્ટ કરવા માટે પણ વિશ્વ પર આધાર રાખવો પડે છે જેમ અન્ન માટે એ પ્રકૃતિ તેમ જ બીજા મનુષ્યની મદદ બંને લે છે, તેમ પ્રકાશ અન્ન માટે પણ પ્રકૃતિનું અવલોકન તેમ જ બીજા મનુષ્યની મદદ પણ લે છે જે મનુષ્યની બુદ્ધિ રહે એ પોતાની બુદ્ધિને વિકસિત કરે તેના પ્રત્યે એ શુરુભાવ રાખે એમાં ભૂન છે એમ તો કોઈ નહીં જ કહે

જે બીજાને નથી દૃષ્ટિ આપે તે એનો ગુરુ માય છતા, આશ્ચર્ય એ છે કે, જે ગુરુનો અસ્વીકાર કરે છે તે પણ બીજાને નથી દૃષ્ટિ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે ।

વળી, ગુરુનો અસ્વીકાર કરનારા પુસ્તકોના અભ્યાસ પર વધારે જાર મૂકતા હોય છે એટલે વ્યવહારમાં એમ બને છે કે, એક મનુષ્યના કહેલા શબ્દો અપ્રમાણ ગણાય પણ એ ગમે તેવું રફીયે જણી જાય, અને તે કોઈ પણ રીતે કાળ સામે થોડો વખત પણ ટકી રહે, તો તે નિશ્ચયનીય અને વિચારણીય ચર્ચ જાય છે । જ્યારે ખરું જોતા તો જડ પુસ્તક -રતા અપૂર્ણ પણ સચેતન માનવ એ ગુરુ થનાને નિર્ણય જ લાયક ગણાવે । જોઈએ

પણ વાચક કહેશે કે હું રતિમાણુને સમજ્યો નથી એમનું કહેવું એટલું જ છે કે, નાના બાળક અથવા નાના જ વૃ પાસેથી પણ બુદ્ધિનું

માટેની પદ્ધતિ માટે માનનામાત્રની શુદ્ધિ જૂનને પાત્ર છે એ નિયમમાં કોઈની પણ શુદ્ધિ હંમેશ માટે મિનચૂક હોવાની ખાતરી આપી શકાય નહીં જેટલે અંશે પ્રકૃતિગત નિયમોનું શોધન થયું હોય, તેટલે અંશે કેટલાક ક્ષેત્રોમાં એ જૂનનો સંભવ ઓછો થાય અથવા અમુક દેશ અથવા કાળ પૂરતો અચૂક રસ્તો સાપડવાનો સંભવ મળ્યામ પણ પ્રકૃતિ એની અનંત ભાસે છે કે એના શોધાયેના ભાગ કરતા શોધનાનો ભાગ નિશંક જ રહેવાનો.

પણ જેની દૃષ્ટિ કેન્દ્ર પોતાના માન-ન્યા વિકાસ પર જ છે, જે નિશ્ચય માન-ન્યને જ શોધતો કરે છે, જે શુદ્ધિથી કે દૃષ્ટિથી એ પ્રાપ્ત થી શકાય તે શુદ્ધિ અને દૃષ્ટિ મેળવવા શુરુ પાસે જાય છે, તેને શુરુસ્તીકાર માટે પચ્ચાતાપ કરવાનું થી કારણ મળતું નથી એને શુરુ છેતરી સમ્પત્તો નથી કે એ છેતરાઈ શકતો નથી જ્યાં એ જેટલો માન-ન્યનો વિકાસ જુએ છે, તેટલો એ લઈ શકે છે અને જ્યાં એના જોવામાં આવે છે કે એની જાણમાં આવેના કોઈ પણ મનુષ્ય કરતા અમુક વ્યક્તિમાં માન-ન્યનો વિકાસ અનંત ગયો નિશંક છે ત્યાં નિશ્ચય એવી કઈ શક્તિ છે કે જે એને એનો ભક્ત થતા રોકી શકે? જેમ પ્રાણી દળાણ તરફ જ દોડે તેમ એના ચિત્તને એવા મનુષ્યોત્તમની ભક્તિ ક્યાં નિના છૂટકો જ થતો નથી જેણે માન-ન્ય સિવાય બીજા કોઈ ક્ષણની અપેક્ષાએ એના ચરણ આત્મા હશે તેને વિષે એની ખાતરી આપી શકાય નહીં એણે ધારેલું ક્ષણ મળે નહીં, અથવા ક્ષણ મળી શકે તે પહેલા જ એનું ધૈર્ય ખૂટી જાય તોપણ એ એનો ત્યાગ કરે એવો સંભવ છે દોષ મનુષ્યમાં રહેની શુરુભક્તિની વૃત્તિનો નથી પણ મનુષ્યત્વ સિવાય બીજા વસ્તુની લાલસાનો અને તેને માટે જોઈએ તેના કરતા ઓછા પુરુષાર્થ અને ધૈર્યનો છે.

નમ્ર આ તો રેટિયા પરથી શુરુભક્તિ ઉપર આવ્યા મૂળ મુદ્દા પર આવના જણાશે કે જે માન-ન્યનો વિકાસ એ જ મનુષ્યની અમૂલ્ય સંપત્તિ હોય જે અપરિમિત ન્યાયશક્તિ એ જ માન-ન્યનું એ-આવશ્યક અંગ હોય તો એ કરે છે કે જે મનુષ્ય પોતાના આવશ્યક ભોગોની ઉત્પત્તિ તથા બનાવટમાં દિવસના જેટલા મનાકની નિયમિત

મટેનત મમાતી હોય, તેનાથી જોટું જોણું આપે છે, તેને માટે તે—
ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો—સ્તેન યવ મ (જોર બને છે) એમાથી
એ જ ગીતે તે છતી શકે. શારીરિક ઉપભોગો જોણ કરી, એ રીતે
અમયનો મચાવ કરી, જ્યેના સમયમાં જોઈએ અભિવાધાઓ પૂરી કરે,
અથવા બીજાની ઇચ્છાને અધીન થઈ, બીજાની નિ સદાવતા જોઈ
(એના દિનને માટે સમય આપવો જ પડે છે—ન આપવામાયે સમાજ
પ્રત્યેનો ધર્મ પગાતો નથી—એમ જોઈ) શારીરિક યમની ફરજમાથી
અનગ રહે ઉદારરણ્ય. માદાની માવજત માટે, શિશ્યની ગિજાસાતૃપ્તિ
માટે, દેશના રક્ષક માટે, ઇત્યાદિ પશુ એવી પરિસ્થિતિમા 'મદુચ્છાસામ-
મનુષ્ટ' એ જ એના જીવનનો નિયમ થઈ શકે એ શારીરિક ભોગો
જોણામાં જોણ કરે, અને સમાજ પોતાની ખુશીથી જોટી એની
કાળજી સે તેટલાથી અધિકની અપેક્ષા ન રાખે એની નિશાની એ કે,
મેરા માટે પશુ એ દીનટુતિથી વાચક ન બને આપણે ઇચ્છીએ કે
ન ઇચ્છીએ જન્મમા શુદ્ધિ અને સમિતીની વિશ્વમતા છે — રોગ, બાળ
પશુ, ઘડપણ વગેરે પરચ કરનારા કારણો છે એટલે, આવી સ્થિતિ
ન હોવી એ શક્ય નથી, પણ આવી સ્થિતિમા ધર્મમાર્ગ ઉપર કલો
તેવો જ હોઈ શકે

આમ હોવાથી, હાથવણાટના અજાવને દેશાભિના લક્ષ્યમા સાથે
સરખાવવામા કવિત્વ રહેલું છે ખરું, પણ એથી સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ
આવે છે એમ ખાતરી નથી કાવ્યમય કંપના અને પ્રકારે થઈ
ગઈ કોઈ એમ પણ કહે કે ખાદીનો પુનરુદ્ધાર દેશાભિ પર પાણીનો
મારો કરવા માટે નથી, પણ એ અર્ધદૃષ્ટ મકાનને વિશેષ બળતુ
અગમવા અને મગેવા લગને સમુ કરવાનો પ્રયત્ન છે

કવિત્વના અભાવને લીધે કર્મ કંપના વિશેષ મુદ્દર છે એનો
નિર્ણય કરવા હું અસમર્થ છું અને મને કંપનાઓ જ હોવાથી
વિવેકથી વિચારવા માટે બને છેડી દેવા જેવી સમજણ છું એથી દેશની
આગ હોવાસરો કે નહી અથવા કેટલી હોવાસરો એ વાત લવિષ્યના
ઉદરમા રહેલી છે એની કંપના કરવી નિર્ણયક છે રેટિયો ચલાવવામા
શુદ્ધ ન્યાય રહેલો છે, માન-મના નિકાસને રેટિયો વિરોધી નથી, એથી

દેશની નિર્ધનતા એક પૈસા નેટવી પણ એટલી થઈ શકે એમ છે, એ ચનાચનામાં જગતની કોઈ પણ વ્યક્તિની હિસા ચલી નથી, આપુ જગત રેટિયાધર્મ સીમરે તો તેથીયે કોઈનું નુકસાન થયાનું નથી અને વસ્ત્ર વિના શરીરનો નિર્વાહ હવે થઈ શકતો નથી—એટલા કારણો કતામણુવણાટને ધર્મ કર્મ દ્વારના માટે મને પૂરતા જણાય છે

ઉપસહારમાં—

(૧) અશુદ્ધિનો નાશ, અને સ્વશુદ્ધિનો વિકાસ કરવો એ દેશની સમસ્યા છે—એ સાચું છે

(૨) એનો ઉકેલ 'કેળવણી' છે એ સાચું છે, પણ

(૩) એ 'કેળવણી' તે પાદ્રિય નહીં—ભાષામાન, સં હત્ય મગીત પ્રાચીન જ્ઞાન, દર્શનશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, કે વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાઓનું જ્ઞાન નહીં, એ ગૌણ કેળવણી છે

(૪) ગૌણ કેળવણી એ સાચી કેળવણીની સાથે હોય તો ઉપકારક થઈ શકે, પણ સાચી કેળવણી વિના એ મનુષ્યવના વિકાસ માટે નકામી જ છે

(૫) કેવળ એવી જગતની કેળવણીનો અતિસ્વાદ એ નિયંત્રણના જ છે, જેમ યોગ્ય કરતા અધિક શબ્દસ્પર્શોદિનો ઉપભોગ એ છદ્ધિઓનો સ્વચ્છ છે, તેવો જ એ શુદ્ધિનો સ્વચ્છ છે એમાં ઉન્નતિ નથી

(૬) અશુદ્ધિના મૂળ લમ નાનસા અને અપુરુષાર્થ છે

(૭) કેવળ કર્તૃત્વ અથવા કેવળ સંતોષ પ્રગતિમારક કે સુખ મારક નથી બન્નેનો યથાચોગ મેળાપ થવો જોઈએ

(૮) સાચી કેળવણી એટલે એ મૂળોનો ઉઝાડ, અથવા માનવનો વિકાસ અથવા દેવી સપત્તિઓનો ઉત્કર્ષ

(૯) ગૌણ કેળવણી વિના સાચી કેળવણી દોઈ શકે અને સાચી કેળવણી વિનાની ગૌણ કેળવણી પણ વર્ષ શકાય

(૧૦) સાચી કેળવણી માટે કોઈ રાજમાર્ગ નથી, સ્વપુરુષોના જીવનચરિત્રો, એમનો સમાગમ, સેવા, અને એમની ઉદાત્તતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા અને તે માટે નિયતમય પુરુષાર્થ એ જ એના પાઠ્ય પુસ્તકો છે જેમ ખીજી નિઘાઓમા તેમ સાચી કેળવણીની જિજ્ઞાસા માટે પણ સ્વપુરુષો તરફથી એ વિવિધ ઉપદેશ દ્વારા અને તેમના ચરિત્ર દ્વારા પડતા સંસ્કારોથી તેની જૂમિમ તંબાજ થઈ શકે ખરી.

(૧૧) સાચી કેળવણીને પરિણામે નિર્ભયતા નિર્લોભતા અને પુરુષાર્થ વધે અને શુદ્ધ નિયત જન્યત થતો જાય એ માર્ગે આલતા અનામામે અનેક ગૌણ નિઘાઓ પણ ખીલે ગૌણ નિઘાઓ રસ્તે નાનતા આનંદારા ફગાવેલા જવી છે મુધા મટાડના એનો ઉપયોગ થોડો હોય ત્યાં સુધી એ યોગ્ય છે પણ માણસ એમા જ લુપ્ત થઈ અદકાર પડે તો પ્રનાસ પૂરો ન થાય—માનવની પ્રારિત ન થાય.

(૧૨) સાચી કેળવણીમા કોઈ પણ શુદ્ધ મર્મ વિધારપ નથી.

(૧૩) શરીરની સમગ્રતા માધનો ઉપન્યસ કરવા કે બનાવવામા પોતાનો જે પૂર્ણ હિસ્સો ન આપે તે રક્તે છે એમાથી બે રીતે જગરી શકાય ઉપયોગો ઓછા ખરીને અને અત્યંત સમયમા બૌદ્ધિક અભિનાયો તૃપ્ત કરવાથી અથવા ખીજની ગરજ કે વિનંતિને વશ થઈ સેવાભારનાથી પદઅજલાલસત્વ ની વૃત્તિ સ્વીકારીત.

(૧૪) ગુરુભક્તિ કે પરશુદ્ધિની સહાય લેવાની વૃત્તિ એ અનયનુ જણ નથી અનર્થનુ કારણ તો અશુદ્ધિના મૂળો જ છે.

(૧૫) માનવ માટે તો ગુરુભક્તિ એ ઉદાત્ત વૃત્તિ હોઈ ઉત્તિઝર છે અને પરશુદ્ધિની સહાય સ્વશુદ્ધિની ઉન્નતિ માટે આવરપક ખોરક જ છે એની મને અભેદ નથી એ માનવામા પ્રમ ગઈ કે ફગવતા રહેના છે.

(૧૬) માનવના વિકાસ સિવાય ખીજા ફળો પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રાપ્તિયે શુદ્ધિ મિતચૂક છે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય નહીં જેટલે

અશે પ્રકૃતિના નિયમોનું સંશોધન થયું હોય તેટલે અશે દોષ ઓછા થનાનો સંભવ રહે, અથવા અમુક દેશ અથવા કાળ માટે અમુક રસ્તો સાપડનાનો સંભવ રહે, પણ પ્રકૃતિની અનતતાને લીધે ઘણું તો તે વિષય પૂરતી શુદ્ધિ નિર્દોષ હોવાનો મંમત છે, એટલું જ જણાવી શકાય.

(૧૭) ગૌણ કેળવણીમાં ભૌતિક તેમ જ ચિત્તપ્રકૃતિનું શોધન આત્મી કેળવણીમાં સૌથી વિશેષ લાભપ્રસૂતક થાય એ સંકેત છે, પણ થાય જ એમ ખાતરી નથી.

(પહેલી વાર જુગલે, માધ ૧૯૮૦—ફરી સુધારેલો.)

કેળવણીના પાયા

વિભાગ ૨ બે

દતિહાસ વિષે દ્રષ્ટિ

મનુષ્યના વ્યક્તિગત વિમલમા પોતાના જીવનના અર્થે અનુભવોની સ્મૃતિ તાજ રહેવાનું જે મહત્ત્વ છે, તે જ મહત્ત્વ પ્રજાના વિકાસમા ઇતિહાસને છે કેટલાક માણસો ખીજનો અનુભવ તપાસી કેટલોક ઓધ વે છે કેટલાક પોતાને થયેલા અનુભવથી ઘડાય છે, કેટલાક વાર ના અનુભવ મન્યા છતા કાર્મ ઘડતા ન હોય એમ જણાય છે

આ બેદોના અનેક કારણો છે તે પૈકી એક કારણ તે માણસોની અનુભવોની સ્મૃતિની વતીઓછી જાગૃતિ હોય કે સાધાનપણે કે અસાવધપણે થયેલો દરેક અનુભવ આપણા ઉપર કાર્મિક સસ્કાર પાડે છે, દરેક સસ્કાર આપણા શરીર, હૃદયો, મન, ભુમિ, શુભ વગેરેમા કાર્મિક ફેરફાર કરે છે, એક કારણ પહેલા આપણે હતા તેથી કાર્મિક ભુદા ગનાવે છે જે અનુભવો વાર નાર થાય છે, તેમની અસર આપણુ જીવનનિધારણુ કાર્મિક ખાસ રીતે સ્થિર કરે છે, જે અનુભવો પ્રચલિત જ થાય છે તેમની અસર સ્પષ્ટ ન હોનાથી અજાણી રહે છે અનુભવ સાવધપણે મેળવેલો હોય તો એવો અનુભવ ફરી મેળવવો કે નહી તથા એમા કેના પ્રકારનો ફેરફાર કરવો એ જાગૃતમા એ ધરાદાપૂર્વક પોતાને દોરી શકે છે અસાવધપણમા મેળવેલા અનુભવો જીવન પગ સસ્કારો તો પાડે છે, પણ આપણા જીવનને ધરાદાપૂર્વક દોરનાના પ્રયત્નમા આપણે એમનો નિશ્ચય ઉપયોગ રી શકતા નથી એ સસ્કારોની અસર તે પ્રાકૃતિક પ્રેરણા (natural instinct) જેની કમી શકાય જે જે સસ્કારો અસાવધપણે મળ્યા હોય છે તેમા ફેરફાર કરના મંજુ થાય છે, કારણ કે એ સસ્કારના જાગવી થોની ક્રિયા થતી નાર આપણા લક્ષમા આવતી નથી અને, જાનના માંડે છે ત્યારે પણ, ક્રિયા થઈ ગયા પછી લક્ષ એવાય છે એના સસ્કારોને વશ થવુ એ સહજ હોય કે એમને વશ કરવા મંજુ થાય છે

એવા અસાવધપણે મળેલા સંસ્કારોમાં જન્મના તથા બચપણના સંસ્કારો મુખ્ય છે, અને ત્યાર પછી પણ જોડેલે અંરો માણસની આવધાનતા ઓછી તેટલે અંરો એના સંસ્કારોનો જમાવ વધારે થાય છે.

સાવધપણે મળેલા અનુભવો ભુવાઈ ગયા જેવા લાગતા હોય અને લાભો કાળ ચીતી ગયો હોય તોયે એની સ્મૃતિ પ્રવૃત્તિથી જલદી જામત કરી શકાય છે. અસાવધપણામાં મેળવેલા સંસ્કારોનાં પરિણામ જોઈ શકાય છે, પણ એ અનુભવો ઘોડા કાળ પહેનાના હોય તોયે એની યિગતો યાદ કરની કંઈક અથવા લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે ખીજા સાક્ષીની મદદથી એની કેટલીક રિચનો કદાચ યાદ કરી શકાય, પણ અર્થે યિગતો યાદ કરની મુશ્કેલ છે. અસાવધ દશામાં એ દાણ પર બોલાયેલા શબ્દો કે જોડેલો રિચાગ આપણે યાદ કરી શકતા નથી, સાવધ દશામાં બે-અઢી વર્ષની ઉંમરે કરેલા અનુભવો પણ યાદ રહી ગયેલા હોય છે.

જન્મથી જ આપણે ધણા સંસ્કારો લઈને આવીએ છીએ એમાં શક નથી બાળક કાંઈ કોઈ પાનુ, કે માટીનો સોદો, કે મીઠાનો રસ નથી કે જેના ઉપર જેના મસ્કાર પાડ્યા હોય તેના રસ-તપ્ત પાડી શકાય એ સંસ્કારોને આનુવસિક, પૂર્વજન્મના કે જન્મના કહેવા એ ગયાંમાં પકતાની જગ નથી પણ આનુવસિક મસ્કારો કહીએ તો આપણા પૂર્વજોએ પ્રાપ્ત કરેલા અનુભવોથી દૃઢ થયેલી પ્રકૃતિ, અને પૂર્વજન્મના મસ્કારો કહીએ તો આપણે પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલા અનુભવોથી દૃઢ થયેલી પ્રકૃતિ, જન્મે કહે તો જન્મના મિથ બાળથી દૃઢ થયેલી પ્રકૃતિ જે અનુભવોથી એ સંસ્કારો પૂર્વજોને કે આપણને થયા એ અનુભવોની આજે સ્મૃતિ જામત કરતી અમત મુશ્કેલ છે, જે કાર્મિક સ્મૃતિ જામત કરી રાખાય તોયે તે અનાદિ જુગજગના કાર્મિક અવધુ જગ્યા રિચતી, અને જીવનની વિવિધ બાજુઓ પૈકી એકાદ બાજુની જ કરી શકાય.

પણ એવા અપાર અનુભવોથી જાગૃતના મસ્કારોએ આપણી પ્રકૃતિ પોષા છે એ અનાદિ જુગજગમાં કેળાવે મસ્કારો દા થયા દગે, વળી વિશીની અનુભવોને પાછાંમે જુગાર્મિક અપા જેવા થયા દગે.

અને જીનગ સસ્કારો દહ થયા હશે અને મેની ફરી હતતા અો ફરી લોપની મેનીરે આરૂતિઓ થઈ હશે તે કોણુ મ્ની શકે ? આપણા સસ્કારો પૈકી કેટલા અતિ અર્ચયીન છતા મદુ મગમન નહી જણાતા હોય કેટલાક બગમન જણાતા હોય છતા હેક આપણી મીડશાની નિશાની હોય કેટલાક સસ્કારો અર્ચયીન હોનાથી બગમન હશે અને કેટલાક પ્રાચીન હોનાથી લગભગ લોપ પામ્યા હોય

વિનાનશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, માળક પોતાના આ જીવનની પદેની ક્ષણથી માડીને એ યુવાસ્થાએ પહોંચે ત્યા મુધીમા પોતાના અત્યત પ્રાચીન પૂર્વથી માડીને પોતાના માતાપિતાના જીવન મુધીનુ દેખા દર્શન કરાવે છે જે જે અનુભવોને લીધે પૂર્વજોના જીવનમા જે જે ફેરફાર થયો તે સર્વ ફેરફારોની સાક્ષી હરેક બાળક દેકામા આપે છે

આપણો જૂનામગના અનુભવોની — ઇતિહાસની — મિતોની સ્મૃતિ નથી પણ એ અનુભવોએ કરેલા ફેરફારો આપણે આ જીવન માયે અનુભવ્યા છે અને આપણી આજની સ્થિતિ એ સસ્કારોના ફળરૂપે છે ઇતિહાસનુ જ્ઞાન આપણને ન હોય પણ ઇતિહાસનુ પરિણામ શુ આ યુ તે આપણાથી અગવધુ નથી એ આપણુ આજનુ જીવન છે વ્યક્તિ અને સમાજ મનને આ તત્ત્વ લાગ પડે છે

હવે એક બીજી વાત વિચારીએ એમ કહેવાય છે કે જુદી જુદી પ્રજાના ઇતિહાસ જાણનાથી આપણે કાલા યર્ષ શમીએ બીજી પ્રજાએ જે બૂનો કરી હોય તે બૂનોમાથી આપણે જાગરી જર્મ શકીએ બીજી પ્રજાઓન અમુક સ્થિતિએ પહોંચ્યા માટે જે કાણુ અનુભવોમાથી જવુ પડય હોય તે સ્થિતિને તે કાણુ પ્રસંગે માથી ગયા વિના મેઝરી શકીએ આ વિચાર તત્ત્વ સાચો હોય એમ જણાત નથી કેટલા માણસો બીજાને વાગેની દોકરોળી કાલા થયાનો આપણને અનુભવ થાય છે કે કેવી પ્રજાઓએ બીજી પ્રજાઓની જે દુર્ગંધોને લીધે પતી થઈ તે જાણ્યા છતા તે દુર્ગંધોને પોતે પોઆ નથી કે કેવી પ્રજાઓએ નામશેષ થયેની પ્રજાનો ઇતિહાસ જાગી રાજ્યવિસ્તારની મહત્ત્વાનુદ્ધા વિષે વૈગમ્ય વારો છે કે ત્રીજોતે એ જણાય છે કે દરેક માણસ તેમ જ પ્રજાને વિકાસના કોઈ એક નિશ્ચિત ક્રમમાથી પસાર થવુ પડે છે અમુક

ભૂમિકામાથી પસાર થવા વિના જેમ કોઈ મનુષ્યયોનિનો જીવ મનુષ્ય શરીરની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતો નથી, તેમ પ્રજા પ્રજા તરીકેની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતી નથી.

વળી વિકાસનો એક નિયમ એવો જણાય છે કે, દરેક જીવ એના નાશના બીજને લઈને જન્મે છે એમ જ દરેક પ્રજા પણ પોતાના નાશના બીજને ધરાવે છે કેવળ ઇતિહાસના જ્ઞાનથી એ નાશના બીજને કાલતા અટકાવી શકાય કે કેમ એ શકાભરેલું છે પણ જેમ જીવનો તેમ પ્રજાનોયે પુરુષાર્થ એ નાશને દૂર કરવા તરફ હોઈ શકે.

ત્યારે ઇતિહાસના જ્ઞાનનું કળ શું? અને તે જ્ઞાન મેળવવાનું કળ શું?

દરેક અનુભવ આપણા શરીર પર ક્રિયા દ્વારા ચિત્ત ઉપર સરકાર પાડે છે, અને દરેક સરકાર આપણા શરીરના કોઈક ભાગમા તેની અસર ઉપજાવે છે દરેક સરકાર એક આત્મી કોઈક ગુણ* નિર્માણ કરે છે, અને બીજી આત્મી કોઈક શારીરિક રીતરસ કરે છે જેમ બીજાના દીવો તાર દ્વારા અદર્યપણે વહેતી શક્તિને પ્રગટ કરે છે, તેમ આપણા શરીર, મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાન આપણામા અદર્યપણે વહેતી ગુણશક્તિની અભિવ્યક્તિ છે સામાન્ય માણસો અતિશય સાવધ નથી હોતા એકનો એક સરકાર વારંવાર પાડ્યામા આવે તો એથી કોઈક ગુણો એમનામા નિર્માણ થવા મિના રહે નર્.

લેખકોએ, ઉપદેશકોએ, શિક્ષકોએ, દેશનેતાઓએ આ નિયમ જાણે-અજાણે પિછાણેનો હોય છે તેથી પ્રજામાં જે ગુણોને તેઓ નિર્માણ થયેતા જોતા હતા, તેને અનુકૂળ નરમરો પાડતા એમનો મતલ પ્રયાસ થાય છે.

આ નિયમનો ઉપયોગ દરેક જમાનામા અનેક આછીનતી મદત્વામદાનાગા પુરુષો કરે છે, પણ એનો હમેશા સદુપયોગ જ થાય છે, કે વિવેચનુક્ત વિચારથી જ થાય છે એમ નથી બનતું કોઈક વાગ પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે પ્રજાને દ્વિપાર બનાવવા આ નિયમનો ઉપયોગ

*એવા કે દવા-કુળા સોમ-જારણા કુમા-શિક્ષા શોધ-કરખાંપણ
ક્રિસા-અલિસા ૬૦

કરવામાં આવે છે; કોઈ વાર પોતાના ગુણો વિષેના પક્ષપાતથી એવા ગુણો નિર્માણ કરવા આવી પ્રવૃત્તિ થાય છે; કોઈક વાર તાત્કાલિક પરિણામો ઉપજાવવાની લાલચથી કેટલાક સંસ્કારો પાડવામાં આવે છે; કોઈ વાર ધરાદા ચિના, કોઈ વાર ધરાદાપૂર્વક, કોઈ વાર મોદતથી, કોઈ વાર વિવેક-ભુદ્ધિથી અમુક સંસ્કારો પાડવાની પ્રવૃત્તિ પ્રજ્ઞના વિવિધ વૃત્તિવાળા માણસો વિવિધ રૂપે કરે છે આં યુગમાં તો એવા સંસ્કાર નાખનારાઓની સંખ્યા અને તેમની સંસ્કૃતિઓ અગણિત છે, અને એવા અનેકની અમર પ્રત્યેક માણસ પર થાય છે; તેથી વિવિધ પ્રકારના પરસ્પર વિરોધી સંસ્કારોને એકી વખતે પોષતા માણસો પણ જોવામાં આવે છે એ જવામાં તાણુખી એ હોય છે કે સામાન્ય રીતે મારામાં રહેલા વિરોધી સંસ્કારોનો વિરોધ હું જોઈ શકતો નથી; કોઈ વિરોધ ખતાવે તો હું માની શકતો નથી, અને એમાં મુસંગતતા જ જણાતી હોય છે.

આમ પ્રજ્ઞને ધડવાની ધ્રુવ રાખનારાઓમાં ઇતિહાસવેત્તા એક છે.

પ્રજ્ઞને ધડનાગઓના મુત્સદ્દી અને ધર્મોપદેશક એવા એ વિભાગ પાડીએ, તો ઇતિહાસવેત્તા ધણુખરુ મુત્સદ્દી વર્ગનો જણાશે અને સંસ્કાર નાખવાની ધરાદાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે, પણ ધણી વાર મુત્સદ્દીની પ્રવૃત્તિમાં ચોખ્ખી યોજના (scheme) વિશેષ જણાય છે; પણ એ સદ્દેવવાળી જ હોય છે એવું નહીં કહી શકાય; મોટે ભાગે રાગ દ્વેષાત્મક હેતુ જ હોય છે ધર્મોપદેશકની પ્રવૃત્તિમાં આછીવત્તી તત્ત્વદષ્ટિ હોય છે, પણ સ્વાર્થને અભાવે કે અન્ય કારણને લીધે તેનામાં ચોખ્ખી યોજના નથી જણાતી એમ બને છે; પણ એનો આશય વિશેષ શુદ્ધ હોય છે આમાં બંને જાણુએ અપવાદો હોઈ શકે, પણ ધણુખરુ આ સ્થિતિ હોય છે

દાખલા તરીકે, આપણા દેશના અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓએ ઇતિહાસનો ઉપયોગ અંગ્રેજો પ્રત્યે આદર અને દેશી લોકો પ્રત્યે ઘણા ઉપન્ન થાય એ રીતે કર્યો છે રાષ્ટ્રીય મુત્સદ્દીઓમાં ઇતિહાસનાં શિક્ષણમાં એથી ઊંચતું વલણ જણાવા લાગ્યું છે કહે છે કે ચોડાંક વર્ષો પર અમેરિકાની ઇતિહાસ શીખવવાની પદ્ધતિમાં અંગ્રેજ પ્રજ્ઞ પ્રત્યે દ્વેષ

થાય એવું વનજી રાખવામાં આવતું હવે ત્યાંના મુન્દરીઓનું વનજી બદલાયું છે, અને તેથી અદ્યાગ મુનીના ઇતિહાસના પાંચ પુસ્તકોમાં ૨૬ મી નવા રચવા પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે. જર્મનીમાં એવાક વર્ષો પર ઇતિહાસ એવી રીતે નીતરવામાં આવતો કે જેથી બાગમેના મન પગ નાનપણથી એના સરખર પડે કે ફેસર વિના જર્મનીનું પારાવાર નુશ્વ ન થાય. અને ફેસરની સત્તા દરેક રાખવામાં જર્મન પ્રજાના સ્વાર્થ અને ધર્મ રહેના છે.

જે પાડોશીઓ વચ્ચે તખ્તાર થાય છે ત્યારે પચીસ પચીસ વર્ષની જૂની વાતો યાદ મરી કરીને જન્મે એકબીજાને મહેણા મારે છે. જન્મે જણા પોતે કરેલા ઉપકારો અને બીજાએ બતાવેલી નીચતાને જ યાદ મરી શકે છે. કોધના વેગને લીધે સામાએ કરેલા ઉપકારો કે પોતે કરેલા અન્યાય યાદ નથી આવતા, અને યાદ મરાવવામાં આવે તોયે એનું મહત્ત્વ નથી લાગતું. મન્મેની તકરારોને ઉગ્ર સ્વરૂપ આપી દેવાને માટે એ રીત બારે અક્ષરકારક હોય, પણ એ તખ્તાર સાબળી આપણે જન્મે વિશે મત બાધવા બેસીએ તો તે ખોટા મધાયા વિના ગહે નહીં દેખા દોરેલું ચિત્ર ખોટું જ થાય.

એ રીત જ આ પ્રમાણે લખાયેલા અને ધીખેના ઇતિહાસમાંથી જૂનમગમાં અનેના મનાવોનું સ્વયં જ્ઞાન મેળવવાની આશા બર્ધ જાય છે. એક તો મુસરી એમણે સામાન્ય રીતે બહાગ હોય તેના કરતા દસ ગણો વધારે લોકો માણસ મર્ષ મર્ષ મરતી વખત પોતાના મળતિયાઓ અથે જે હેતુઓ નહીં ક્યાં હોય તેથી મર્ષ જુદા જ જાહેર કરે મળતિયાઓ વિખેના પણ વિશ્વાસ અવિશ્વાસના પ્રમાણમાં તેમની માથે જે ચર્ચા મર્ષ હોય તેથી કેટલુકે વધારે અને જુદું એમના હૃદયમાં ભર્યું હોય એમ મને આગ એ પમના મુસરીઓ જે રીતે પરસ્પર વ્યવહાર મરે, તે જાનનમાં ખરેખરી હખમ્ત થુ જની તે તે વખતના લોકોને—અતિ નિકમ્મ રહેના માનુષને પણ—ધણી ૨૨ જણાય નહીં તો લાગા કાગ પડી ઇતિહાસરૂપે ધકના અનુમાનો સાચો પ્રમથ પાડનાગ થાય એ એવું મણુ છે! એ માણુ છે કે કોઈ નાર નામે મને અતર્થપણે સ્વયં પ્રમથ થઈ આવે.

પણ એવું દરેક મામલે માટે થતું હતું કે કેમ એ શક્ય છે, અને તેમ થતું હોય તોયે કેટલા મધ્ય કાળ સુધી, પ્રજાના કેટલા મોટા ભાગને બ્રમમાં જ રહેતું પડે છે! ઇતિહાસના પાત્રોની મુસદ્દીગીરીને લીધે થતી આ એક મુશ્કેલી

ઇતિહાસના લખનારા પુનઃ મુસદ્દી જ હોવાને લીધે એમાં એ લોકો અનેક રીતે અસત્ય બેગવે છે ત (૧) તદ્દન જૂની વાતો ઉપજાવી કાઢીને, (૨) સાચી વાતો દાખી દર્જને (૩) પોતાના ઉદ્દેશને અનુકૂળ સત્ય દર્શાવતોની ઉપર ઓપ ચઢાવી વધારે આકર્ષક મનાવીને, (૪) પોતાને પ્રતિકૂળ સત્ય દર્શાવતોને ગૌણ બતાવીને, (૫) છટક છટક સત્ય દર્શાવતો વચ્ચે અસત્ય સંબંધ બેસાડીને, (૬) પુષ્કળ સત્યમાં થોડક — પણ પોતાના ઉદ્દેશને અત્યંત મહત્વનું — જૂઠાણું બેગવી દર્જને

વજાલો સારી પેરે જાણે છે કે તદ્દન માયા માફીને તોડવો લગભગ અશક્ય હોય છે, તદ્દન જૂનાને પકડવો કઠણ નથી, પણ પુષ્કળ સાચી દર્શાવતો પોતાના પક્ષને લાભ થાય એવું થોડું અસત્ય બોલનાર સાક્ષીને તોડવો નિકટ કામ છે એક મનોરંજક ઉદાહરણથી આ નાત સ્પષ્ટ થશે એક ગામમાં પ્લેગ ફાગી તીકળ્યે તેમાં તે ગામની એક ધનાઢ્ય ગામઠી બે છોકરા સપડાયા, અને બંને બે નણ દિવસને આંતરે મરી ગયા મોટા છોકરા પરણેલો હોઈ એક પ્રિધના મૂળી ગયો થણે વર્ષે સાસુ-વહુ વચ્ચે તકરાર જાગી મુઠો એ હતો કે મોટા છોકરા પહેલો મરી ગયો હોય તો નાના છોકરાની વારસ તરીકે મા મર્વે મિત્રતાની માલિક બને, અને નાનો છોકરો પહેલો મરી ગયો હોય તો વહુ માનિ મને એટલે સાસુનો પક્ષ મ્હે કે મોટા છોકરા પહેલો મૂઝો, અને વહુ મ્હે કે નાનો છોકરો પહેલો મૂઝો જન્મ-મરણની નોંધમાં ધાનમેન ચર્જ, અને તેથી એની સાક્ષી નામની જેની ચર્જ પડી, અને મોટે ભાગે સગાવહાલા અને ગામના લોકોની સાક્ષી પર આધાર ગણનાનું થયું સગાવહાલા સાસુ કે વહુ પ્રત્યેની સદાનુજૂતિ પ્રમાણે એક પક્ષના કે બીજા પક્ષના થયા હવે મને પક્ષના સાક્ષીદારો જે દર્શાવત રજૂ મે તે થણીખરી સાચી

હોય; માત્ર સામુના સાક્ષીદારો જે જનાવ રવિવારે જાનેલો જાણાવે, અથવા જે દેકાલે મોટાનું નામ બોલે, તે દેકાલે વડુના સાક્ષીદારો ભુધવાર કહે, અથવા નાનાનું નામ બોલે. આવે દેકાલે અમત્ત ગોધનું કાણુ થાય છે મૂળ પ્રસંગના વર્ણનમાંથી સત્યાગ્રહ ગોધવાને બદલે, કહેનારનાં પ્રતિદા, ચારિત્ર, એક સાથે નિકટ સંગ્રહ, બીજા સાથે વેર, આક્રમકતા બીજાઓ રમૂ કરવામાં થયેલી અમનદત્તા વગેરે ઉપરથી જ નિર્ણય કરવો આવશ્યક થાય

ઇતિહાસવેખનમાં આવી ચાલારી ઘણી વાર થયેલી હોય છે.

આ અધ્યા કારણોથી જે પુરુષ સંકૃતિય રાષ્ટ્રીયતા કે અમુક પ્રભ કે પક્ષ પ્રયે રાગ કે દેષ નિર્માણ કરાવવાના હેતુથી પર થવા ઇચ્છતો હોય, અને માત્ર જેમ પોતાનો વિકાસ કરવા પોતાના પાછલા જીવનનું અવયોગન કરે, તેમ પ્રજાના વિકાસ માટે પ્રજાના પાછલા જીવનનું અવયોગન થાય એ હેતુથી ઇતિહાસનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરે, એણે ઇતિહાસ વિષે કેવી જ્ઞાતિ રાખવી જોઈએ એ આગળ કુ નીચે મુજબ વિચારો પર આવ્યો છું.

૧. ઇતિહાસવેત્તાને પોતાની પ્રજાની આધુનિક સ્થિતિ, તેમાં જાણાતા સદ્ગુણો કે દુર્ગુણો, તેમાં ન જાણાતા ગુણો, તેના ભુદિશાળી તેમ જ અભુદિશાળી વર્ગની રહેણીકરણી, વાસ્તવ-અભિધાયા, વગેરેને ચોક્કસ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. દુર્ગુણોમાં કહીએ, તે પોતાની પ્રજાના આગના સંસ્કારોની ઠીક ઠીક માહિતી હોવી જોઈએ. જીવનની એક વર્તમાન ક્ષણમાં કાળનો કેવળ એક કાલ્પનિક અંશ ન રહેવો નથી, પણ પ્રત્યેક વર્તમાન ક્ષણમાં અનાદિ જૂનકાળનો સારકપે સંગ્રહ રહેલો છે

૨. ઇતિહાસ એટલે પ્રજાનો કેવળ ગજાણીય ઇતિહાસ નહીં, પણ પ્રજાના અમમ જીવનનો ઇતિહાસ; અથવા નીનિશાઅની પરિભાષામાં કહું તો પ્રજાના ગુણોના ઉદય અને અસ્તનો ઇતિહાસ પ્રજાના જીવનમાં જે જે બતાવો જની ગયા, તે તે બતાવેથી પ્રજામાં કયા ગુણોનો ઉદય થયો, કયાની જ્ઞાતિ થઈ, કયાનો અસ્ત થયો એનું અધ્યયન પ્રજાનો અમુક જાત કે પરાજાત, અમુક કાળની સમૃદ્ધિ કે ગરીબી ક્યાં આકરિમક

તથા માછ કારણોને આસારી હતા એનું જ નહીં, પણ ક્યા ગુણના વિકાસ કે ઊજ્જ્વલ—અથવા કયા દોષની શક્તિને લીધે થયા એનું અધ્યયન

આ માત્રતામા નામશેષ થયેલી પ્રજ્ઞઓના ઇતિહાસનું અધ્યયન અનેક રીતે ઉપયોગી છે એ પ્રજ્ઞઓનો ઇતિહાસ લખનામા લેખકને મુક્તરી દષ્ટિ રાખનાનું કાર્ષ પ્રયોજન ન હોવાથી એનું અધ્યયન વિશેષ તત્ત્વ દષ્ટિથી લખાયેનું હોનાનો સભન છે એવે એમાથી એ પ્રજ્ઞના ગુણસ્વભાવના વિકાસના ક્રમ અને પરિણામનું સારી રીતે અવગતિના ધરી શકાય એવી અનેક પ્રજ્ઞઓના ઇતિહાસમાથી માનવગતિના ગુણસ્વભાવના ઉદય ઉકલ રૂપાન્તર તથા અસ્તના કાર્ષ સામાન્ય નિયમો છે કે કેમ તે શોધી શકાય અને આન પ્રજ્ઞઓમાથી પ્રતે પ્રજ્ઞ અથવા તના કોઈક ભાગની વિકાસની ભૂમિતિ એ જૂની પ્રજ્ઞના ક્યા કાગની સ્થિતિને મળતી છે એ શોધી શકાય

• હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ શીખવવામા અત્યાર સુધીની પદ્ધતિ મુસલમાન મળથી શરૂ કરવાની હતી પ્રાચીન ગળથી શરૂ કરવું એવો હવે મત થતા જાય છે ઉપરના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને હું એના વિચાર ઉપર આ મો છુ કે ઇતિહાસનું વિગતવાર સિમજી વર્તમાનથી પ્રાચીનમા જનારું હોવું જોઈએ વિગતવાર સિદ્ધાંત શરૂ કર્યા પહેલા પ્રાચીનથી માડી આજ સુધીના આખા પ્રદેશ ઉપર એક ઉતાવળી કે ઉપરજીવી દષ્ટિ અવશ્ય નાખવી પડે જે નાનકડા બીજમાથી આપણા ઇતિહાસનું માર્ગ થયેનું જણાતું હોય ત્યાંથી માડી હાલ સુધીનો કાર્ષક ખ્યાલ આવી જાય એવું અસંભવન પ્રશ્ન જરૂરન છે પણ વિગતવાર અધ્યયન વર્તમાનથી ધીમે ધીમે પાછના યુગમા જનારું જોઈએ નદીના મૂળ તરફ જેમ ધીમે ધીમે આનીએ તેવી રીતે પ્રજ્ઞના ભૂતમળ તરફ જવું ત ન શક્ય નથી એટલે વર્તમાન યુગની શરૂઆત પણ કોઈ રૂપ ૫૦ × ૧૦૦ વર પહેલાના જનારથી શરૂ કરવી પડે અને ત્યાંથી આજ સુધીના ઇતિહાસ ઉપર આરંભ પડે એ હું સમજી શકુ છુ એવી શરૂઆત કયાથી કરવી એ ઇતિહાસલેખકો સહેલાઈથી કરાવી શકે, પણ જહુ દૂરના જૂનમળથી એની શરૂઆત ન થવી જોઈએ એમ લાગે છે જે મનાવથી આપણી પ્રજ્ઞની હાલની

ધારો કે આપણે રોમન જેવી એક પ્રજાના ગુણોના ઇતિહાસનો ઉપર પ્રમાણે આલેખ કાઢીએ, જે જે ગુણુક્રમભાષી એ પ્રજા પસાર થઈ તેનો ત્રીજા સ્તરના નકશો દોરીએ, અને આપણી પ્રજાના નિવિધ વર્ગો જે ગુણોનો આવો ઉદય કે અસ્ત જતારી રહ્યા હોય તે સ્થાને તેનું નામ મૂકીએ, તો એના બવિધનો વિકાસક્રમ કેવો માર્ગ લેશે, તેનો સ્થૂળ ખ્યાલ આપણને આપવા સભવ છે આ મર્મ આલેખથી બતાવી શકાય એવું સહેલું નથી, એ હું જાણુ છું પણ ઇતિહાસ અધ્યયનની મારી દૃષ્ટિને સ્પષ્ટ કરશે એમ આશા રાખુ છું.

આ સમયમા જ એક વાત એ યાદ રાખવી જોઈએ કે, માલ્ય પરિસ્થિતિ સરખી હોય તેથી, પ્રજાના મધ્ય ભાગે એકસરખી જાતના સંસ્કારો એમાંથી મેળવે એવો એકાતિક નિયમ નથી જેમ એક જ પ્રકારના ખાતરમાંથી શેરડી ગળ્યો રસ નિર્માણ કરવા માટે છે, અને લીમડો કડવો નિર્માણ કરે છે, અથવા જેમ એક સુદર ચિત્રની ચોપડીનો ઉપયોગ એક વર્ષના સાત વર્ષના અને દસ વર્ષના બાળક જુદી જુદી રીતે કરે તેમ પ્રજાના જુદા જુદા ભાગે એક જ બાલ્ય પરિસ્થિતિમાંથી જુદા જુદા ગુણોનો વિકાસ કરે કેટલાક સરખા (ખાસ ખીને સ્થૂળ સરખા) બધા ઉપર મમાનપણે થાય દરેક પ્રજાના આજના અને ભારી જીવનના માર્ગનો અદાજ કાઢનામા આ નિગત ધ્યાનમાં રાખવા જોઈ ગણાય.

૫ કોઈ પણ પ્રજાનો ઇતિહાસ તપાસતા એમ માલૂમ પડશે કે કેટલાક ગુણો પહેલા જાણાતા નથી, અમુક કાળે દર્શન દે છે, અો કેટલોક મળી રહી હોય થયા હોય છે આપણા વ્યક્તિગત જીવનમાં પણ એવું જાણાય છે આવા ગુણોનું અવલોકન મહત્ત્વનું છે ધારી વાર ગુણવિકાસનો ક્રમ નિશ્ચિત કરવામાં એ ક્રાંતિ પામનારા ગુણો ધણા મહત્ત્વના હોય છે વિકાસશાસ્ત્રનું અવલોકન મરાનર હોય તો તેણે તારવેના નિયમો પરથી એક અપેક્ષા કરી શકાય એક પ્રજા જે જે ગુણસ્વભાવનું જુદું જુદું કાળે દર્શન કરાવી નાશ પામી ગઈ તે ગુણ સ્વભાવમાંથી કેટલાક આત્મિક કારણોને લીધે જ જાણાયા હોય અને કેટલાક માનવજાતિના જીવનનો વિકાસક્રમ સચ્ચાસ હોય બીજા પ્રકારના

ગુણસ્વભાવ એ પ્રજાની દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં કોઈક કાળે જણાયા વિના રહે નહીં. એ ગુણસ્વભાવનું થોડોક વખત પણ દર્શન કરાવ્યા વિના એ વ્યક્તિ ત્યાગ પાળીના ગુણસ્વભાવનું દર્શન નહીં કરાવે. કોઈ પ્રજાનો ઇતિહાસ તપાસવામાં આ નિયમનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી ગયાય, જે પ્રજાનો અથવા એના જે વર્ગનો ઇતિહાસ તપાસવો હોય તેની સામાન્ય (average) થોડીક વ્યક્તિઓના જીવનનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યું હોય, તો એઓ જે ગુણસ્વભાવોમાંથી પસાર થયા હોય, અને આખરે આપીને જે દેકાણે અટક્યા હોય, તે ઉપરથી એમની આખી જાતિના પાછલા ઇતિહાસનું સૂચન મળે, અને એ જાતિમાં જે કોઈ અસાધારણ પુરુષ થઈ ગયા હોય તો તેઓ સામાન્ય વ્યક્તિઓથી કયે ભાગે આગળ વધી ગયા તેનું નિરીક્ષણ પણ કદાચ ઉપયોગી થાય એટલે આપણા પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસની સોધમાં આપણી સામાન્ય વ્યક્તિઓના આખા જીવનનું અવલોકન ઉપયોગી થાય; અને જાણી રીતે આપણે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ આપણી પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગોના આજના જીવનને સમજવામાં ઉપયોગી થાય જીવનને એક જીવો અથવા જીવો-નીચો ચડતો દાદર કંપીએ તો પ્રજાનો કયો ભાગ કયે પગથિએ આજે છે, અથવા જૂતકાળમાં હતો તેનું આ રીતે આપણે દર્શન કરી શકીએ.

વિકાસવિચારની દૃષ્ટિએ વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ

બધી ભૌતિક વિદ્યાઓમા વિજ્ઞાનને માટે મારા સૌથી વધારે પક્ષપાત છે એમ આગળના લેખો ઉપરથી લાગશે, અને એ વાત ખોટી નથી મને લાગે છે કે, સ્વપ્નની ગોધ માટે વૈજ્ઞાનિક ટેવો અનિવાર્ય છે

છતા, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોએ જન્મતા ને દેર વર્નાઓ છે તેથી હું અનુસર્યો નથી વિજ્ઞાનની મદદથી ગરીબ પ્રજાઓનો નાશ, મૂળા પ્રાણીઓનો ધાત, લે હીની રેન, લુનમ, લૂટ, આને રાતદિવસ ચાની રક્ષા છે આને વિજ્ઞાની અજ્ઞાનીને રાજવા માટે જ વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે, અને એમ કરવું એ જગતનો ચારી આવેનો કામદો છે એમ માને છે મોટું પ્રાણી નાના પ્રાણીને મારીને જીવે છે એમ એ ચારે બાલુએ જીવે છે, અને એને જ જગતની રૂઢિ સમજે છે પણ એ જોતો નથી કે એ રીતે એ જોડો વિગત પામેની સૃષ્ટિને પોતાનો આદર્શ કરે છે મનુષ્ય પશુમાથી ધણે છે એમ જોઈએ પશુના નિયમો પ્રમાણે જ વર્તવા છડે છે પણ પોતા પશુમાથી આગળ વધેનો છે, માટે પશુના સ્વભાવો એ જીવનનો આદર્શ ન થઈ શકે તે જોઈ શકતો નથી

માટે જ હું કહું છું કે શરીર, ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ ઋતુદિની કાઈ પણ પ્રકારની નિરોધતાને લીધે માણસ પશુ મટતો નથી, પણ કેવળ શુભ ગુણોનો વિકાસ એ જ મનુષ્યની માણસાઈનું લક્ષણ છે એના વિના સર્વે જગતની વિમુક્તિઓ જગતને શાપરૂપ થઈ શકે

પણ આ લેખમા જુદી દૃષ્ટિએ આનો વિચાર કરવાનો ઉદ્દેશ છે મારા જોડામા એમ આવ્યું છે કે, આપણા દેશમા—ગુજરાતમા તો ખામ ખીને—વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ પચ્ચું નથી એમ એ, મી એમથી સુધી વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ લીધેના મે એવા અનેક એન્યુએટો જોવા છે કે જેમને વિજ્ઞાનનો વ્યાવહારિક જીવનમા શો ઉપયોગ કરવો તે ન સૂઝતાને લીધે એનો તેમણે સત્તર ત્યાગ કરી દીધો છે, અને વહાણાતમા કે વેપારમા કે સામાન્ય સરખાઈ નોખરીમા પડી ગયા છે હું પોતા

પણ એ જ વર્જનો દ્વારા વિજ્ઞાનની જ મદદથી જીવનનો નિર્માણ કેમ કરવો એટલું એમને સ્પષ્ટ થઈ શક્યું નથી, તો વિજ્ઞાનસાક્ષીના નીતિ શોધખોળ કરી એ તો માણસે જ રહ્યું કેનાક વિજ્ઞાનની જ કોઈ શાખામાં રમી જીવનનિર્માણ કરતા જોયા છે, પણ એમનું વિજ્ઞાન એમની લેબોરેટરીમાં જ રહે છે, એમને ઘેર જાયો તો તમે એવું કશું નહીં જુઓ કે જોઈ એમના અને એમના પાછાશીના ધરમાં કોઈ ફરક માન્ય પડે.

તમે કોઈ સગીનસાક્ષીને ત્યાં જશો તો ત્યાં સગીનનું વાતાવરણ જણાશે, ચિત્રકારને ત્યાં ચિત્રવિજ્ઞાનના વાતાવરણ જણાશે, પતિને ત્યાં પાલિકાનું વાતાવરણ જણાશે પણ આપણા દશમાં વૈજ્ઞાનિકને ત્યાં વિજ્ઞાનનું વાતાવરણ ન જણાય એવું મનશે એટલે એને ત્યાં કામની નળીઓ, ચરમોખી, મેરોખી, ગા રાતોખી વગેરે જોઈ એ એમ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી પણ એની ગૃહવ્યવસ્થામાં વિજ્ઞાનના કોઈ નિયમનો અમલ કરવાના ધરાદાયી કોઈ ફેરફાર ક્યો હોય એવું નહીં જણાય એની લેબોરેટરીની વ્યવસ્થા અને ગૃહવ્યવસ્થા બે નિરાળી જ દુનિયાઓ હોય એવું લાગશે. જ્યાં મુખર્ષિ જેવા શહેરમાં વૈજ્ઞાનિક સિક્કાતથી મુરોપમાં મનેની કોઈ નવી વસ્તુનો ઉપયોગ જોશો ખરા પણ એ તો વિજ્ઞાનનો નિયમ ન જાણનારાને ત્યાં પણ જણાશે પણ એજો પોતે પોતાના ચૂનાની કે મગડીની મનાવમાં કે કપડા ધોવાની રીતમાં, કે શાકાદૂર કરવાની રીતમાં કે કચરાનો નાશ કરવાના પ્રારમાં કોઈ ફેરફાર લાખન કરી હોય એવું નહીં દેખાય.

આને કોઈક અપરંગ દર્શક અપરાધન વ્યક્તિઓ મારે કહેવાપણું નથી તેમ જ સર જમીનગર કે પ્રો. ગાંધી જેવી અતિશય વિરલ વ્યક્તિઓ મારે પણ કહેવાપણું નથી.

વિકાસવિચારની દૃષ્ટિએ જોના વિજ્ઞાન આમ કેવળ જોવા શીખનારો કે પરીણ આપનારો જ રિલ જનવો એ આશ્ચર્યકારક નથી વાગતું વિજ્ઞાનની—અવલોકન ગુણના, અખતરા અને નિયમોનો જીવનમાં અમલ કરવાની—ટેવો આપણને પડી નથી, એ મુજબ આપણો સ્વભાવ જન્યા નથી વિજ્ઞાનને લમના અનેક કીજી કીજી નિયમો બને

વિજ્ઞાન વિષે ચેતવણી

વિજ્ઞાનના ખેડણના પક્ષમાં મેં એટલું મધુ મધુ છે કે એ વિશે એક વિશેષ ચેતવણી પણ આપવાની જરૂર છે

જાણેઅજાણે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાને અત્યાર સુધીમાં એવું વનજી લીધું છે કે જે ચાર્વાક મતને અનુકૂળ થનારુ મ્હેત્વાય એમને કે ચૈતન્ય એ જડનો વિગર છે એવી માન્યતા તરફ પાશ્ચાત્ય ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ તેમ જ માનસશાસ્ત્રીઓનું દગાણુ માન્ય પડી આવ્યા વિના રહેતું નથી પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકના મનમાં જીડે જીડે પોતાના સ્વરૂપ વિશે એવો ખ્યાલ બંધાયેલો જણાયો કે હું એક પ્રકારનું અત્યંત અગ્રપદુ રાસાયણિક દ્રવ્ય છું અને સ્વરૂપ તત્ત્વોમાં વિરિધ નૈમર્ગિક જોડો લીધે થયેલી ક્રિયાએ થી નિર્માણ થયો છું મોડો પેગલો પૂર્વે એ રાસાયણિક દ્રવ્ય આજ કરતા અતિશય સાદા સ્વરૂપમાં નિર્માણ થયું પછી ક્રમે ક્રમે એની અટપટાઈ વધતી ગઈ અને પરિણામે હું આજનું વીચીરી સ્ત્રીનું અતિશય અટપટા સ્વરૂપવાળું અને તેથી જ અત્યંત સુખેલું પ્રાણી બનેલો છું અને આ જ પ્રમાણે મારા વચગેશમાં સુધારો થતા થતા મ્હાકે દૂર દોડ્ય આવશે

વળી આને જ પરિણામે એના ઉદયની એવી માન્યતા જણાય છે કે પરિસ્થિતિ અને સંલેગોએ જેવો મને બનાવે છે તેવો હું બનેલો છું પરિસ્થિતિ અને સંલેગો (environment)ને અનુકૂળ થતા માટે જ મને પ્રેરણા છે માગમાં જીવજતી પ્રેરણાઓને કમળ કદો ક્રિયા મટે જ્ઞાન મટે તે બધી મારી આજુમાજુના પરિસ્થિતિ અને સંલેગોથી જ નિર્મિત થાય છે એવી કેવી પ્રેરણાઓ જેવી કે આશ્રમમાંની વશ રાસવાની વગેરે — એ તે અગ્રપદુ રાસાયણમાં ઓપજેલા ધર્મો માનતો દોષ એમ જણાય છે

આ માન્યતાઓના પાયા પર જ ચાર્વાકની માદૃ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનથી રાખેલાઓ પશુ બૌદ્ધિક સુખવાદમાં મારો હ અમુક પ્રેરણાઓ જો એ ચૈતન્યમયક રાસાયણના સ્વરૂપનું મને છે તે દેવો

અને પોપરી એને જ એ સૃષ્ટિના સાધારણ નિયમ માને છે, ન હોની એને અપવાદ માને છે અને અપવાદને ન્યૂનતા, વ્યગતા કે રોગની નિશાની માને છે

એકમે ઉદાહરણોથી આ વિશેષ સ્પષ્ટ થશે સર્વ પ્રાણીઓને શરીર ત્રિપ હોય છે એકાદ માણસ શરીર મિમે ઉદાસીન હોય તો તેને એ અપવાદ ગળી વ્યગ તરીકે ગણશે, પછી એ ઉદાસીનતાનું કારણ એના શરીરની ભૌતિક રચનામાં જોવા માડશે સર્વ પ્રાણીઓમાં અમુક પ્રયિઓ (Instincts) હોય છે, આ માણસમાં નથી પરિણામ — એની શરીર માટે ઉદાસીનતા સર્વ પ્રાણીઓને પશ્ચર્ચકની ઇચ્છા થાય છે આ માણસની નથી શરીર શોધના અમુક પ્રયિઓ નાની અથવા યોછી માનુષ પડી પરિણામ — એનામાં વૈરાગ્ય અને અપવાદ હોવાથી એક પ્રકારની વ્યગતા

મૂળ ચેતન્યનો ઇન્કાર કરવાથી અને અપવાદ એટલે વ્યગતા કે રોગિતા માનવાથી એ જ માણસમાં અમુક પ્રયિઓ હા નથી એ સનાતનો જ્ઞાન એ આપશે કે ‘આત્માત્મની પરિવિધિ અને સંજોગો’

એકાદ માણસ એક તમાનો મારનારને દૃશ્ય તમાચા લગાવી દે તો તે પાશ્વાત્મ વંજાનિમ્ને સૃષ્ટિના કામદા પ્રમાણે લાગશે પણ જો તે હર્ષુ ખિસ્તનો કોર્ડ શિષ્ય નીમ્જે અને બાળને ગાય સામે ધરે તો તેને શક્ય થશે કે એનામાં કાર્ષ વ્યગ તો નથી ? એના મગજમાં સર્વ પ્રયિઓ બરાબર છે કે નહીં તે જોવી ઘટે છે

એકાદ માણસને અને સ્ત્રીઓ હોય તો તેના મગજનો અમુક ભાગ અતિશય વધી ગયો છે એમ કહેશે પણ એનાદ રામકૃષ્ણ પરમહંસ પોતાની સ્ત્રીને માતા મ્દી પગે લાગશે, ત્યારે એમના મગજમાં કાર્ષક વ્યગ છે એમ એ રામ કહે

દૂ મમા, શરીરગમ્યાને પરિણામે પ્રાણીઓના સ્વભાવની વિવિધતા છે, એમ માનવાનું પાશ્વાત્મ વિજ્ઞાનનું વનજી જણાય છે આપણા તત્ત્વ જ્ઞાનની પરિણામમાં કહીએ તો લિંગદેહ એ સ્વૃગદેહનું મર્મ છે, અો

રૂપી દેહ એ પૂર્વજો અને આત્માત્મની પરિસ્થિતિનું કાર્મ છે એની પાશ્ચાત્ય વિચારસરણી લાગે છે

આપણા પૂર્વજોને કારણરૂપે જ—(પરિણામરૂપે નહીં)— આત્મતત્ત્વના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા પહેલાં આ જ ક્રમભાષી પસાર થવું પડ્યું હશે એવો સંભવ છે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન ગમે તે દિશાઓમાં ફટાઈ જાય તોયે એ અનન્ય નિષ્ઠાથી જગતના સ્વરૂપને શોધના અવિચાલ પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે એની ના પાડી શકાય એમ નથી, અને તેથી એ પણ અતે સત્ય પર જ આવીને થોભશે એમ આશા રાખી શકાય પણ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન સાથે આપણે આપણા વારસાનો ત્યાગ ન કરીએ તો સારું

આપણા વારસો આદિભરણરૂપે આત્મતત્ત્વની શોધનો છે વધારે જાણ્ય કે ચર્ચારૂપે વિષયોમાં ન જતરતા, એનો આછામાં આઠો અર્થ એ છે કે, આત્માત્મની પરિસ્થિતિ અને સંજોગોની બંધે મારા પર અસર થતી હોય, બંધે મારે ઘણી વાર એમને અનુકૂળ થવું પડતું હોય, બંધે મારા વિગટેહમાયે એથી લાંબે કાળે ફરક પડતો હોય, છતાં મારામાં એક એની શક્તિ બંધેની છે કે નથી હું પરિસ્થિતિ અને સંજોગોનો બનાવેલો બન્યો છું એમ ન કહી શકાય એ શક્તિ તે મારો સકલ્પ, અથવા બહુ નિશ્ચય અર્થમાં કર્મ મારા સકલ્પથી ધીમે ધીમે ઘટ્ટિમાયે એવું પરિવર્તન થાય છે કે જોને લીધે પરિસ્થિતિ અને સંજોગોને મારો અકલ્પ મિલ્લ થાય એમ અનુકૂળ થવું પડે છે જોમ રેતીમાંથી બગટા કેરી રીતે પોતાને પોષક દ્રવ્યો બેચી લે છે એ આપણે ઠીક રીતે નથી બજાવતા અને તેથી એ અદ્ભુત રીતે એમ કહે છે એમ કહીએ તેમ મારો સકલ્પ ધીમે ધીમે અદ્ભુત રીતે બાલ્ય પ્રકૃતિને પબ્બુ એવી ફેરવી નાખે છે કે પરિસ્થિતિ એની સિરિને અનુકૂળ થાય

આથી, સાધારણ માણસો પ્રતા અમુક નાણુમ જિનન ખાસિયનો છે તો તે એની પરિસ્થિતિને લીધે થયેલી બ્યગના છે કે એ ॥ સ. ૫ ॥ પરિણામ છે એ એક સ્વતંત્ર પ્રશ્ન જ રહે છે તેનો ઉત્તર કેળા એનું શરીર ગીગી એની પ્રધિઓની મખ્યા કે રમેનું ગમખનિક

પૃથક્કરણ કરવાથી ન મળે કેટલેક અંશે એની શારીરિક રચના એના સંક્રમણને પરિણામે થઈ છે, પરિસ્થિતિને લીધે શારીરિક રચના અને તેને પરિણામે એનો સ્વભાવ બન્યો છે, તથા એની અસામાન્યતા એની વ્યગતાની નિશાની છે કે લોકોત્તર વિકાસની નિશાની છે, એ દરેક દેહાણે સ્વતંત્રપણે વિચારવા જેવી વસ્તુ છે. તે એના સમગ્ર શરીર, ધૃતિ, મન, બુદ્ધિ અને નીતિના વિકાસનો, અને જીવનમાં એકધારીપણાના તથા શાંતવાદીપણાના પ્રમાણનો વિચાર કરી દેવાની શકાય

૪

ભાષાજ્ઞાન

ચોક્કસ વર્ષ ઉપર નવજીવન અન મલ્લ માસિકમાં 'ધર્મજી મંદિરા' નામે એક લેખ મેં લખ્યો હતો તેમાં અર્ધજી ભાષાએ આપણા ઉપર કરેલી દેહના જેવી અસરનું કદાચયુક્ત વિવેચન કર્યું હતું અર્ધજી ભાષામાં જ એવી ઠાંઈ મોહક શક્તિ રહી છે એવો આપણામાંથી ધણાનો ખ્યાલ છે ફલાણી ભાષા તેજસ્વી છે, ફલાણી મૃગી છે, ફલાણી મધુર છે, ફલાણી ધુસણિયા (aggressive) છે, વગેરે વિશેષણો ભાષાઓને આપણે ધણી વાર લગાડીએ છીએ વિશેષ વિચાર કરતાં જણાય છે કે અર્ધજી ભાષાએ આપણા મિત્ર ઉપર મેળવેલો ઘણું અર્ધજી ભાષાની જ દોષ આસિપતને લીધે છે એમ માનવાને કારણ નથી, પણ એનું કારણ આપણી પ્રગતી આસિપતમાં રહ્યું છે

જૂતા કાગથી આપણો ઇનિદાસ તપાસતા માલૂમ પડે છે કે છુટી છુટી ભાષાઓમાં લગભગ એ ભાષા બોધનારાઓના જોડની જ પ્રીણતા મેળવવાનો પ્રેમ અને સ્વભાષા કરતા પરભાષા માટે આજ આપણા દેશમાં ઘણા લાગા અગમથી ચાલી આવ્યો છે આજે જો મદત્ત આપણે અર્ધજીને આપીએ છીએ તે જ મદત્ત એક વાર મરફૂત ભાષાને આપતા, અને આજે પણ આપણો એ ભાષા માટેનો આદર સ્વભાષા કરતાં ધણી વાર વધારે હોય છે. જેમ માનુભાષામાં

‘બોલવા કરતાં અંગ્રેજીમાં બોલવું’ આપણા વિદ્વાનોને આજે વધારે રુચે છે, અને ખૂબ મહેનત લેવાને લીધે કાપી ગયું છે, જેમ સ્વભાષામાં જોડણીના કે વ્યાકરણના દોષો થાય તે કરતાં અંગ્રેજીમાં તેવા દોષો થાય તો આપણને શરમના શેરડા ગાલે આવે છે, અથવા એવા દોષો કરનારની હાંસી કરવાની વૃત્તિ થાય છે, તેવી જ દશા આપણી એક વાર સંસ્કૃત પરત્વે હતી. અંગ્રેજી ભાષા શીખ્યા પછી માતૃભાષા બોલવામાં જંગલીપણું માનવાવાળા અને બાળકોને માતૃભાષા પહેલાં અંગ્રેજી આવડે તે માટે ઘરમાં પણ અંગ્રેજીમાં વ્યવહાર કરનારા જેમ આજે આપણી પ્રજામાં કેટલાક માણસો છે, તેમ સંસ્કૃત ભાષામાં જ બોલવાનું વ્રત લેનારા, અને ઉપનયનની સાથે જ કે એની પણ પહેલાં શબ્દરૂપાવલી અને ધાતુરૂપકોષ શીખવનારા શાસ્ત્રીઓ પણ હતા, અને આજે પણ કોઈકે હશે. આજે જેમ અંગ્રેજી ભાષા પરના મોહને માટે પ્રજા પર ગાંધીજી જેવા ઠોક પાડે છે, તેમ સંસ્કૃત ભાષા પરના અધઠિત મોહ માટે અખ્યા, એકનાથ, અને જ્ઞાનેશ્વર જેવાને ઠોક પાડવા પડ્યા હતા; અને એકનાથ જેવા સ્વભાષામાં જ મધ્યસ્થતાના આગ્રહીઓને સંસ્કૃતના આગ્રહીઓ તરફથી ત્રાસ પણ સહન કરવો પડ્યો હતો.

પ્રાચીન કાળમાં સંસ્કૃતને બદલે માતૃભાષાનો આદર વધારવાવાળામાં છુદ્ધ અને મહાવીર અગ્રણી જણાય છે. ત્યાર પછી મહારાષ્ટ્રના સતોએ મરાઠી ભાષાને સંસ્કૃતના જેટલી જ માન્ય કરવા પ્રયત્ન કર્યો. ગુજરાતમાં પ્રેમાનંદે ગુજરાતી ભાષાની સેવા શરૂ કરી; પણ પ્રેમાનંદને સંસ્કૃત અને ગુજરાતીનો મુકાબલો કરવો નહોતો; એમને પ્રાંતીય ભાષામાં ગુજરાતીને ઉચ્ચ સ્થાન અપાવવું હતું. સંસ્કૃત સાથે સ્વભાષાનો મુકાબલો તો ગુજરાતમાં અખ્યાએ કર્યો. એકનાથના જેવી જ પણ વધારે તીખી ભાષામાં એમણે કહ્યું કે,

‘ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રહ્યુંમાં જ્યો તે ચૂર;

‘અસ્કૃત ભણે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું;

‘બાવનને સપ્તમે વિરતાર, અખ્યા ત્રેપનમે ભણે પાર.

‘સંસ્કૃત પ્રાકૃત જે વડે બણે, જેમ કાક વિષે રહો ભાષા કણે;

‘તે છાડ્યાં બાણો નાવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે બર્થ;

‘જપા દામ વેપારી લણે, અખ્યા બ્યાજ નહોય છૂટા પજે.’

પણ શાસ્ત્રીઓમા આતરપ્રાતીય ભાષા તરીકે તો સંસ્કૃત અધ્યાગ સુધી રહી જ છે

પણ પરભાષા શીખનાનો આપણો એ ઉમંગ સંસ્કૃતમાથી કાઢીકે લેતયો ત્યારે કોઈ બીજી ભાષા ઉપર ખેડો એ રીતે મુસનમાનોતુ રાજ્ય થના જે મહત્વ આજે અંગ્રેજી ભાષાને આપણે આપ્યું છે, તે જ કારણીને આપણા પૂર્વજોએ આપ્યું ખુદ મુસનમાનો સાથે કારસી ભાષાના જ્ઞાનમા ટકર ઝીંપે એના સમર્થ કારસીના વિદ્વાનો હિંદુઓમા થઈ ગયા તે જમાનામા કારસી ભાષા જાણતા માણસને બધા માન આપતા જેમ રસ્તા પરના કોઈ મોચીને અંગ્રેજી સારુ આપડે છે એમ જાણતા આપણને આશ્ચર્ય થાય છે, અને જેમ સ્ટેશન ઉપર જે કામ સુજરાતીમા બોલવાથી ન થઈ શકે તે અંગ્રેજીમા એક શબ્દ નાખી દેનાથી થઈ જાય છે, તેમ તે વખતે કારસીનું હતું ‘પડે કારસી જેમે તેન, દેખો વહ કુદરતકા ખેન,’ એનો અર્થ જ એ કે કારસી જાણવાવાળો તેન વેચનારાગાના જેવી સામાન્ય સ્થિતિમા હોય એ આશ્ચર્ય ગણાય

જે પ્રજાની ધૂસરી સીકારી તે પ્રજાના પહેરવેશ, ભાષા, રિવાજ બધુયે ઘાખન કરી દેનાની આપણને જૂના કાળથી ૨૦ પડી ગયેલી છે શિનાજી મહારાજે હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું, પણ રાજભાષા, વેશ અને વિધિ તો ધણા વખન સુધી મુસનમાનોના જ રહ્યા રજપૂતાનામા આજે પણ ધણા હિંદુ રાજ્યોમા રાજભાષા ઉર્દૂ છે, અને તે પૂર્વે કારસી હોનાનો સભર છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા ધણા હિંદુઓ એવા છે જેમને બાળપણથી ઉર્દૂ નિપિતુ જ જ્ઞાન આપવામા આવે છે, અને દેનાગરી વિધિ વાચી જ નથી શખતા

આ જ કારણથી અંગ્રેજી રાજ્ય આનતા અંગ્રેજીએ પણ એ જ પ્રાધાન્ય સ્વાભાવિક રીતે જ લીધું અસનથી ઉચ્ચારશુદ્ધિ અને બ્યાખરણ ઉપર આપણા દેશમા ખૂબ મહેનત લેવાતી તેથી આપણને ગમે તે ભાષાના ઉચ્ચારો શુદ્ધ રીતે કરતા, અને ભાષા પર કાબૂ મેળવતા બીજી પ્રજાઓ કરતા વધારે ઠીક કાળી મધુ છે જેવાર ભાષા શીખી લેી એ આપણે મન રમનની વાત છે આથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ચળવળ શરૂ થના દિવસે અભ્યાસક્રમમા સ્થાન અપાવવામા કરી મહેનત

ન પડી. હિંદીને ફરજિયાત કરી, અંગ્રેજીને મરજિયાત એટલે કોઈ કોઈ શીખે એવી કરવી એવો તે વખતે કેટલાકનો ઉદ્દેશ હતો; પણ ધણીખરી શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ અંગ્રેજીને રાખી જ મૂકી અને વધારામાં હિંદી પણ પહેરી લીધી. એટલે આજે અનેક વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિંદી અને સંસ્કૃત—ફારસી—કે કેન્ય એમ ચાર ભાષા શીખતા હોય છે. જે કાંતે નહીં તે એક ભાષા વધારે શીખે એવો જો વિકસિત આપવામાં આવે તો ઘણા વિદ્યાર્થીઓ હજુ એક વધારે ભાષાનું ધરેણું પહેરવા તૈયાર થઈ જાય.

આ એક આપણી પ્રજાએ મેળવેલી સિદ્ધિ કહેવાય ખરી. પણ દરેક સિદ્ધિ જેમ અંતિમ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્નરૂપ થાય છે, તેમ આનું પણ છે. સિદ્ધિ પોતાનો જાવ વધારી મૂકી ધ્યેયને બુઝાવી દે છે. ભાષાની ખાસિયત, ભાષાનો પ્રાણ તે ભાષાના શબ્દોમાં નથી, પણ તે ભાષા બોલનારનાં ચારિત્રમાં છે, એ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ અને માનીએ છીએ કે અમુક ભાષામાં જ વધારે તેજ, માધુર્ય, કર્કશતા વગેરે રહ્યાં છે, અને એ ભાષા શીખવાથી આપણામાંથી એવા ગુણો આવશે. એક અમેરિકન વ્યામામશાસ્ત્રીએ શૈર્ષ કેળવવાની એક વિચિત્ર સલાહ આપી છે. એ કહે છે કે, વાંસો, ગરદન અને માથું અમુક રીતે રાખીને ચાલવાથી તમે દમામ કેળવી શકશો. સાચું છે; દમામથી ચાલવાનો ડોળ કરી શકાય છે ખરો; પણ જ્યાં સુધી સામે ખરો દમામદાર આવીને જોમો થતો નથી ત્યાં સુધી જ. તે વખતે દમામ કરવાની આવશ્યક છતાં વાંસો, ગરદન અને માથું એ રીતે રાખવાનું ધાવતું જ નથી; કારણ કે ધક્કતી યાત્રીએ એ કેમ થઈ શકે ?

‘જૂમ પડે જળ જાહેર, સજ નીકલે સંસાર;
સચ્ચા પક્ષા પારખા, જળ નીકલે તરવાર.’

એ જ રીતે આપણને એમ લાગે છે કે, જે ભાષામાં આપણે બોલીએ, તે ભાષાભાષીઓના ગુણોના આપણે ભાગીદાર થઈએ છીએ. ઈશુ પ્રજાની ભાષા (અને તે જ પ્રમાણે વેદ) સ્વીકારવાથી એ જાનના ગુણો આવતા હોય તો સિંદનું આમડું જોડી મપેડું સિંદનનાની આશા કેમ ન રાખે? ગુણો કે જ્ઞાન એ ચિત્તના ગુણો છે,

વાણીના (કે વપાના) નથી, વાણી (અને વેશ) એનું કાષ્ઠિક દર્શન દરાવી શકે, પણ એને ઉપજ્ઞની ન શકે.

માતૃભાષા માટેનો અનાદર એ આપણા જૂના કાળનો રોગ જણાય છે આપણી પેતાની ભાષા આપણને હમેશા પગ જ લાગેલી છે અને એ સ્વભાષા પ્રત્યેનો અનાદર આત્મવિશ્વાસને અભાવે જ ઉત્પન્ન થયો છે જેમ ગુનામીના સ્વીકારના મૂળમાં સ્વાભિમાન અને આત્મવિશ્વાસની ગણપ રહેલા છે, તેમ જ પરભાષા માટેના મોહમાયે છે

ખીજ ભાષાઓ શીખરી કે શીખરવી નહીં એ સ્વભાષાનો આદર વધારવાનો ઉપાય નથી કાકાનું અપમાન કર્યાથી પિતાનું માન વધારવા જેવો એ નિચિત્ર માર્ગ થાય પણ પરભાષા આવડી એમાં કાઈ માન, મોટાઈ કે વિદ્વતા રહેલા છે એ ખ્યાલ દૂર થવો જોઈએ પ્રયોજન ન હોય તો માણસને એકેય ખીજ ભાષા જાણવાની જરૂર નથી, જરૂર પડતા એને વારવાર નવી નવી ભાષાઓ શીખરી પડે જે જરૂર ખાતરી પૂર્વક પડવાની છે એમ માલૂમ હોય તે ભાષાઓ શીખવાની ભલે પ્રયોજન જોઈતી સગવડ કરવામાં આવે પણ એ ભાષાને લીધે નિઘાથી કાઈ વધારે આદર આપવા યોગ્ય થાય છે એ ખ્યાલ ન હોવો જોઈએ, અથવા ખીજ ભાષાઓ ન આવડનાથી નિઘાથી વિકાસમાં કાઈ ખામી આવે છે એ જામ પણ ન દોવો જોઈએ

પારકી ભાષા તે ભાષાના લોકો જેની જ શુદ્ધ રીતે બોલતા અને લખતા આવડી જોઈએ એવું મિથ્યાભિમાન આપણી જ પ્રજાએ પોષેલું છે, અને તે એ પ્રજાની આપણને પહોંચેલી રોડનું પરિણામ છે જાપાનીઓ લાખોનો વેપાર ભાગીદારી અંગ્રેજીથી ચલાવી ગયે છે, એમની અંગ્રેજીની અનાવડતાની એમને શરમ નથી લાગતી, ત્રી પોંચ રિશાઝ જેવા પણ અશુદ્ધ અંગ્રેજી બોલે તેથી શરમાતા નથી, કાગજ કે, એ લોકો જાણે છે કે, ' અંગ્રેજી એ મારી સ્વભાષા નથી કામ પૂરતી જ દુ એ જાણુ છું ' પણ આપણી ઓરિસોમાં અંગ્રેજીના કાળૂટી અનુદદ કિમત આકાશમાં આવે કે વરસોથી મુર્છના ગદા પડતા આપણે મરાઠીમાં બોલવા દોષો કરીએ, કે દક્ષિણીઓ મુગ્ધગતીમાં બોલના છૂનો કરે તો ને બોલનારને કે સામજીકારને દાસીપાત્ર નથી નામનું

પણ અંગ્રેજીની એક નજીવી જૂન થાય ત્યારે પૃથ્વી પાસે માર્ગ માગીએ એની આપણને શરમ લેવજો છે

ગુજરાતી અને સંસ્કૃતના ભાષાસમૂહને લીધે સંસ્કૃતનું સા. ગુજરાતીનુંયે ઠીક જ્ઞાન પ્રવામા આવરમક થાય એ હું સમજી શકુ છું પણ જ્યારે કોઈ એમ કહે કે સંસ્કૃત ન જાણે તે પૂરો કેળવણેવો નથી અથવા તેના વિના હિંદુ પોતાનો વિકાસ પૂર્ણપણે ન સાધી શકે, ત્યારે એ શબ્દો મને પ્રિયિત્ર લાગે છે ત્યારે મને લાગે છે કે, જ્ઞાન એ પદોનો વિષય નથી પરંતુનો વિષય છે એ આપણે સમજ્યા નથી જે પદાર્થને જાણે છે તે જ્ઞાન મેળવે છે પદાર્થને માટે અમુક ભાષામાં યોગ્યતા નામને ન જાણતો હોય તો તે નુ નામ આપી શકશે પણ કેવળ પાત્ર જાણનાર પાત્રને નહીં જાણખી શકે

૫

માહિત્ય, સંગીત અને કળા

આજે ગુજરાતમાં જ્યાં ત્યાં માહિત્ય સંગીત અને કળાની ઉપાસના થતી હું જોઉં છું આપણા મહાવિદ્યાલયમાંયે એને માટે ઘણી કાળજી રખાય છે ‘કળા એ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ છે’ એવું એક પાટિયું સત્યામદાશ્રમનાથે વજ્રાટમ દિરના દ્વારે લગાડેલું છે, અને છેતી પચ્ચીગીમાં ‘સંગીત’ની ઉપાસના ત્યાંથી જ ગુજરાતમાં શરૂ થઈ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી ભરૂંદગિએ સાહિત્ય, સંગીત અને કળા વિદીન મનુષ્યને નિર્ગુણને નિર્વાણ ગણ્યા છે એક શ્રુતિ રસો જ જાણરૂપે વર્ણવે છે આજના જનરહસ્ય આધારો હોવા છતાં સાહિત્ય, સંગીત અને કળાની જે આજે વિચારવી ઉપાસના નાની રહી છે તેનો નિષેધ કરવાની ફરજ પડે છે માહિત્ય સંગીત અને કળા મનુષ્યને પૂર્ણતા અપી પહોંચાડે છે એમ માનવાનો દૃઢ ઇન્કાર કરું છું એ ત્રણે એક મનુષ્યમાં હોય, છતાં એ મનુષ્યમાં અર્ધમ હોય અથવા હાજવા મેળી શકાય એમ તો ધીરે વસ્તુ થઈથી વિન ન હોવાથી (રસનો અર્થ સાહિત્ય

સંગીત અને કળાને પોષનારી વૃત્તિ કરીને પણ) રસો વં સ એ વાક્યને હું ખોટું નથી કહી શકતો, છતાં મારે એમ્હુ કહેવું જોઈએ કે, મનુષ્ય-મનની પૂર્ણતાએ જે ઉપાસના પહોંચાડી શકે અને જેના વડે સમગ્ર પ્રજાનું કલ્યાણ થાય, તે સાદિત્ય, સંગીત અને કળાની ઉપાસના નહીં.

એમ મનુષ્યને બીજાને જે કાર્ષ્ક કાર્ય પ્રસંગે અથવા એના દિતાર્થે કહેવું પડે તેને એ યોગ્ય હોય તેના જ શબ્દોમાં (સમ્યક્તાની અને સૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ) શુદ્ધ વાણીમાં, એક જ અર્થ નીખાવી શકે એની સામ્યરચના વડે, પોતાનો ભાવ અને તેટલો પૂર્ણપણે પ્રગટ કરી શકે એના સ્પષ્ટ શબ્દોની અને દૃષ્ટાંતોની યોજનાથી કહી શકે એની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં જેટની સાદિત્યની ઉપાસના થાય, ત્યાં એ ઉપાસનાની ખીમા આપની જોઈએ એમ હું સમજું છું તેના હૃદયમાં અનુભવાતી સાસ્ત્રિક પ્રમત્તતા તથા તેના જીવનની પૂર્ણતા એ વાણીમાં જેટલો આનંદ ઉપજાવી શકે, તે જ સાદિત્યનો સાચો રસ છે, અને તેમાં જેટલી સ્વાભાવિક સુહૃતા દેખાય તેટલી જ સાચી કળા છે *

જે ઉદ્દગારને કોઈ પણ આવશ્યક કાર્યનો સંબંધ નથી, જેથી કોઈનું દિન સાધી શકાય નથી, તેના ઉદ્દગારો માટે કરેલો વાગાકબર, બને ઉચ્ચ સાદિત્યમાં આવતો હોય તોપણ તેને હું મનુષ્યના વિકાસ માટે નિરુપયોગી સમજું છું.

તે જ પ્રમાણે હૃદયમાં માનતા ઉદાત્ત મન્યનના પરિણામે સ્વાભાવિક રાગમદ્દ કે તાનમદ્દ અર્થવાળા શબ્દોનો ગીઝરો નીકળે તેમાં રહેલું મગીન હું ક્ષમ્ય માનું છું કેવળ વૈજ્ઞાનિક શોધને માટે એ મગીનમાં રહેલા સ્વરોનો અભ્યાસ ક્ષમ્ય માનું છું, પણ અર્થને છોડી દઈને કે ગીતું કરીને, જે કેવળ સ્વરોની કસરત કરવામાં આવે છે તેથી માનવજાતિના નિમસમાં કશી મદદ મળે છે એમ મારા સમજ્યામાં આવતું નથી.

કળાને પણ હું એમ્હુ જ મર્યાદિત સ્થાન આપું છું મારા ઉપયોગની વસ્તુ એની વ્યવસ્થિત રીતે મનાવેની ટોચ કે એને

* આ ઉત્તર વાક્ય ખીલ્લ આદિત્યમાં ઉમેર્યું છે (૪ ૧૯૮૮)

તે સાથે જ વિદ્યાર્થીઓ તેમ શિક્ષકોમાયે સામુદાયિક ઉપાસનાની વિરુદ્ધ પણ એક ચળવળ ચાલી રહી છે ગુજરાતની દરેક સંસ્થામાં એ પ્રશ્ન આવે છે તેમ જ બીજા યથો જણાય છે

વિરોધની પાછળ દલીલો તથા માનસિક વૃત્તિઓ અનેક પ્રકારની છે દાખલા તરીકે, કેળનામને એ ફરજિયાત રાખવામાં આવે છે માટે તેનો અણગમો છે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમાં ફરજિયાત-મરજિયાત વિષે આવે એ બારે વાદ મચેલો છે અને તે વાદ આ તામનમાં દાખલ કરવામાં આવે છે કેળનામનો ઉપાસના સામુદાયિક નહીં પણ વ્યક્તિગત જ હોવી જોઈએ, એ વિચારથી વિરોધ છે કેળનાકનો ઉપાસના માટે જ અહીં મદ પડેલી હોવાને લીધે વિરોધ છે, આમ કેળનાકનો વિચારપૂર્વક વિરોધ છે આ પછી કેળનાકનો દેખાદેખીથી વિરોધ થાય છે

સામુદાયિક-ઉપાસનાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શું હોય જોઈએ એ તપાસીએ

૧. અહીં

સૌથી પહેલી વસ્તુ તો ઉપાસકોમાં થઈ હોની જોઈએ સામુદાયિક ઉપાસના જોઈએ કે ન જોઈએ એ ચર્ચાનું મરણ તપામીશું તો જણાશે કે, એ ઉપાસના મરનાની ફરજ અશક્ય પર આવેલી હોય છે ઉપાસના કોને માટે રાખેલી છે, એ પૂછ્યા જઈશ તો તે માર્ગની માનિત્રીની નહીં જણાય ખાત્રાલયોમાં ગૃહપતિ માનતા હોય છે કે “આ ઉપાસનાની મારે જરૂર નથી મારે પોતાને માટે તો હું ખાનગીમાં અથવા નોખી રીતે ઉપાસના કરું આ ઉપાસના કેવળ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાત્રાલયોએ ફીકારેના સત્ત મૂળ્ય છે” વિદ્યાર્થીઓ માનતા હોય છે કે “અમને આ ઉપાસનાની જૂમ નથી ગૃહપતિના નિયમને વશ થઈ અમે હાજરી આપીએ છીએ

સમ્રાલયોમાં આમ નથી આદરતીની ઘટા સાબળતા જ બધા ત્યા દોડે છે, ત્યારે પોતા સિરામ ખીમને માટે જાય છે એમ કોઈને લાગતું નથી મરણ તે પોતાની અદાથી જ જાય છે

ખાત્રાલયો જેવી સંસ્થાઓમાં આમ નથી થતું મરણ ઉપાસનાની પ્રથા અને પદ્ધતિ રચનાર ગૃહપતિઓએ સ્વસંતોષ કે આત્મોન્નતિ માટે એ રચેલી હોતી નથી, વિદ્યાર્થીઓએ સ્વપ્રેરણાથી એનું સ્વરૂપ ધડપ

હોતુ નથી પણ દરેકે કોઈ બીજા માટે જ એ જાનારી હોય છે સામુદાયિક ઉપાસનાને લગતી તરારોનું એની નિષ્ક્રિયાતા તથા એ વિશે વાદવિવાદનું કારણ આ જ છે

ત્યારે પહેલી આવશ્યકતા એ છે કે, સમુદાય રચનાર — ગ્રહપતિ કે બીજો કોઈ સંસ્થાપક — પોતે સત્સંગનો ખૂબ્યો હોવો જોઈએ એને પોતાને ઉપાસના શ્રવી છે અને તે માટે એ વિદ્યાર્થીઓનો સમાગમ રોધે છે એની એની વૃત્તિ હોતી જોઈએ વિદ્યાર્થીઓ એમાંથી પોતાની શક્તિ મુજબ જે હોય તે લેશે કોઈ દલ કે પાખડ કે દુરાચાર તો નહીં જ થાય પણ પોતે તો એમાંથી ઘણો લાભ લેશે જ લેશે એની એની માન્યતા હોતી જોઈએ સંસ્થાના બીજા ધર્મોમાં ભલે એ શુદ્ધિ અને બીજા શિષ્યસ્થાને હોય ઉપાસનામાં એ નિતાસુ જ થઈને રહે અને બીજાઓની — ટોળાના આગમીયે — સાધુતાનો પૂજનારો બનીને રહે

જો વ્યવસ્થાપક આની વૃત્તિવાળો હશે તો એ વિદ્યાર્થીઓ માટે નહીં પણ પોતાના અભ્યુદય માટે ચિંતા કરે તો ગહેજે અને પોતાની ઉપાસનામાં બીજા સંપુરુષોને વારંવાર બોનારતો રહી તેમનો લાભ લેવા હજાર શખતે

જો વ્યવસ્થાપક શદ્દાવાન હશે તો તેની અમર સરળ ચિંતા અને સ્વમાવર્તી જ પૂજવાની વૃત્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પડ્યા વિના નહીં રહે ઉપાસના ધરમિયાત ટોની જોઈએ કે મરમિયાત એ પ્રશ્ન તીવ્રપણે નહીં હોય

વિદ્યાર્થીઓએ ખાતુ જ જોઈએ એવો નિયમ ધારાની ભાગ્યે જ કોઈ સંસ્થાને જરૂર પડે છે, પણ ખાતુ હોય તેમણે અમક સમયે દાગર રહેવું એવો નિયમ કરવો પડે છે ઉપાસના જે અન્તના જેવી તૃપ્તિ આપનારી યાવ તો તે પણ એ જ નિયમને અનુસરે

એને ઉપાસના એ ઉપાસનોની શદ્દાયા નિર્માણ થયેલી હોવી જોઈએ, અને તેમાં સંપુરુષોનો સમાગમ મળવો જોઈએ — એ સામુદાયિક ઉપાસનાનું પ્રથમ આવશ્યક તત્ત્વ છે

૨. વિવિધતા

સામુદાયિક ઉપાસના એક જ અગત્યની હોય તો ઉપાસકોને સતોષ નહીં આપે જુદી જુદી રુચિનાળા ઉપાસકોની જુદી જુદી ભાવનાઓને પોતે એવી વિવિધતા સામુદાયિક ઉપાસનામાં સંધાવી જોઈ એ ઉપાસનાને મોહક ગમ્ય કે અતિશયોક્તિભર્યા મહિમાના ભાગ્યથી ભર્ય બનાવવામાં ન આવે એને સમય ભક્તિના વિવિધરંગી ફૂલોથી શગુનારવામાં ન આવે તો પ્રિવિનાયી કરવાનું નથી કે એમાં નુશ્માન નથી

જેમ, અને ખાનારાઓની જ્યાં વીતી ચાલતી હોય ત્યાં કેલોડ ખોરાક દરેક ખાશે એમ માની લીધું હોય કે પરંતુ બીજી કેટલીક વાતોએ ખાનારની રુચિ અનુસાર સ્વીકારવા ન સ્વીકારાની છૂટ હોઈ શકે છે અને જો એ બધી વાતો જીવને લગતી વાતોની દૃષ્ટિએ નહીં પણ પથ્ય ભોજનને પણ રુચિર કરવાની દૃષ્ટિએ જ હોય તો તે વાતો જોજનમાં દોષ નહીં પણ ગુણરૂપ જ ગણાય, તેમ ઉપાસનામાં સાધની એવી વિવિધતા વિશે સમજવું જોઈ એ

આવી વિવિધતા દ્વારા શરજિયાત-મરજિયાતનો અંગે પણ ધણે અશે પતી જશે જેમ ખોરાકના રોટની કે ભાત જેવા મદત્વના પદાર્થોમાં સર્વેનો હિસ્સો હોય જ જેમ શિખરમાં સ્વભાષા જેવા મદત્વના વિષયમાં સર્વેનો ભાગ હોય જ, તેમ ઉપાસનાનાં મદત્વના અંગેમાં સર્વેનો ભાગ હોય પણ જેમ અથાણાં કે શામે વગેરેમાં ખાનાર રુચિ પ્રમાણે વર્તે જેમ પરભાષા શીખરી ન શીખવી એમાં વિદ્યાર્થીની રુચિને માન આપી સમય તેમ ઉપાસનાના ઓળખ અંગેમાં ઉપાસકોની રુચિને માન આપવું ઘટે

જેવા મદત્વના અંગેમાં આ અને તે અંગે આ એનો નિશ્ચય આવે જરૂરી છે

ઉપાસનાના સ્વરૂપો વિચાર કરતાં આપણે (જાદુનો ધનમાં) નેયુ છે કે એમાં ત્રણ પ્રકારનો થાય છે પગલામાં સ્થાયે અનુસંધાન કરવાનો પ્રથમ સાત્ત્વિક ભાવ નિમાન કરવાનો પ્રથમ, અને તત્ત્વ કે પર્મવિચારનો પ્રથમ

મારી દૃષ્ટિએ, આ પૈકી અનુસધાનના પ્રયત્નને સમુદાયમા ગૌરુ સ્થાન છે જેમ મોટા સમુદાયમા સગીનની કેવળ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી શકાય કોઈને નિષ્ણાત ન કરી શકાય, તેમ સામુદાયિક ઉપાસના દ્વારા પરમાત્મા સાથે અનુસધાન કરવાની રુચિ ઉપજાવી શકાય, પણ એનો વિકાસ તો ખ્યાનગીમા જ થાય એટલે, આ અંગેનું ખીજ ન ખાય અને નવા ખીજને પોષણ મળે એવી સામુદાયિક ઉપાસનાની રચના હોવી જોઈએ આથી, જેનામા આ ખીજ પોષાયું છે અને જે ખ્યાનગી રીતે અનુસધાન કરવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેને સામુદાયિક ઉપાસનાના આ ભાગ માટે રુચિ ન રહે એ સભવ છે આ દૃષ્ટિએ આ ભાગ ગૌરુ અગમ ગણવો જોઈએ

સાત્ત્વિક ભાવો નિર્માણ કરનારુ અગ એ સામુદાયિક ઉપાસનાનું મહત્ત્વનું સ્વરૂપ કહી શકાય જેમ બોજનને રુચિપ્ર કરનાર મસાલા અને વાનીઓ વિવિધ હોય છે, અને મધા જ મસાલા અને વાનીઓનો એકે દિવસે ઉપયોગ નથી થતો, તેમ આ પ્રયત્નનું પણ છે એનું સ્વરૂપ એક કાયમ માટેનું ગોઠવેલું ન હોય, એમા રોજ રોજ થોડાધોડા ફરક હોય એ હોય તા ખરું જ, પણ જેમ મસાલા અને વાનીઓનો અતિરેક દોષરૂપ છે, તેમ આનું પણ સમગ્રવું જોઈએ સાત્ત્વિક ભાવ પણ,

સુખસગન વૃન્નાતિ નાનસગન વાનવ ।

(સુખની અને જ્ઞાનની આસક્તિ દ્વારા બંધન કરે છે) એ પણ એક પ્રકારનો ઉન્માદ નિર્માણ કરે છે જ્યારે ઉન્માદ નિર્માણ થાય ત્યારે આત્મિકતા લગભગ દોષરૂપ ધર્મ જાય છે

મગદી નાટકમા સગીનમા ઉન્માદ હોય એવા એમદ પાત્રના ગામા દાગી દાગીને ગીનો ભરી દેવાનો રિવાજ પડી ગયો છે એનું પાત્ર રંગભૂમિ પર આત્મા જ અર્ધોડ જન ગાયનો આભગવાની પ્રેક્ષકે તેવારી રાખરી જોઈએ પણ પ્રેક્ષકે સગીનના એટલા બધા ચતુરથી કટાગતા નથી એ દૃ જાણુ છુ પણ એમા પ્રેક્ષકોની કેળાણેરી અનિરુચિ છે એમ મને લાગ્યું નથી જેમ કોઈની જીમ એમનો ગોળ ખાખા સિવાય ગળપણનું અસ્તિત્વ પારખી શકે નહીં અને તૃપ્ત ધર્મશકે

નહીં એવી હોય, તો તેની જુલ કેળવણી ન કહેવાય; તેમ જો અનેક ગીતો સાંભળ્યા સિવાય સંગીતથી તૃપ્ત ન થઈ શકે તેના કાન, મારી દૃષ્ટિએ, જડ ગણવા જોઈએ. નિયમ તો એવો હોવો જોઈએ કે જે પાત્ર સંગીતમાં પ્રવીણ હોય તેના સિવાય બીજાને માટે ગાવાનો ભાગ જ ન હોય, અને એ પાત્ર પણ એક કે બે જ ગીતો મુંદરમાં મુંદર રીતે ગાઈ સંભળાવે.

આ જ રીતે સાત્ત્વિક ભાવો નિર્માણ કરવા માટે અનેક રીતો એક જ દિવસે થોડું લેવી એ મને અણપડ પદ્ધતિ લાગે છે. આ રીતે ધૂનના ૨-૪ પ્રકાર, એ પ્રકારોમાં આરોહઅવરોહની ચાલમાજીઓ, અનેક ભજનો વગેરે રીતો યોગ્ય નથી એમ મારો મત છે. ધૂન અને ભજનો સંગીત માટે કે એના સહેલા તાલ અને સહેલી 'સા રી ગ મ' થી ટોળાંઓને ગાંઠાં કરવા માટે નથી. ટોળાં ધૂન કે ભજન ઝીવતાં ગાડાં ખની ડોલવા લાગે, નાચવા લાગે, તાવ આપવા લાગે, ત્યારે એમાં હીક રસ જામ્યો એમ ઘણી વાર મનાય છે. 'રસ જમાવવા'ની દૃષ્ટિએ આ ખરાબર છે. ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ આ ઉપાસનાની નિષ્ફળતા છે. ધૂન કે ભજન જ્યારે એ રીતે વધતાં જાય કે ધીમે ધીમે નાચનારા બેસી જાય, ડોલનારા સ્થિર થઈ જાય, તાવ આપનારા સાંત થઈ જાય, તાર સ્વરમાં ગાનારા મંદ્રમાં આવી જાય, અને તથ્યે આખો સમૂહ હવે જાગ્રત છતાં ગંભીર બની ગયો છે એમ લાગે, ત્યારે એ સફળ બન્યાં એમ કહેવાય. જે આવી રહ્યું હોય તેની સ્પષ્ટ અસર શી થઈ તે ઉપાસના પૂરી થયા બાદ ૨-૪ કલાકે માલૂમ પડે અને તે વખતે એક પ્રકારની શાંત પ્રસન્નતા જાને ત્યારે એ ઉપાસના સફળ થઈ એમ કહેવાય.

પહેવાના કરતાં સામુદાયિક ઉપાસનાનું આ વધારે મહત્ત્વનું અંગ છે. જ્યાં જેમ ઘણા માણસો રોટલી કે ભાન સાથે દાળ કે કરી જેવી વસ્તુઓને લેતા જ હોય છે, તોપણ એમાં અપવાદ હોઈ શકે છે, અને કેટલાક કેવળ દૂધ, ખસ કે મીઠાથી ચવાવી લેનાર હોય છે, તેમ કેટલાકને આવા સમુદાયમાંથી સાત્ત્વિક ભાવ પોષવાની જરૂર ન લાગે એમ બને આમ અપવાદને માટે સામુદાયિક ઉપાસનામાં અવકાશ

હોવો જોઈએ સામાન્ય રીતે એવો અપરાધ લેનારા થોડા હોય એમ માનવાને હરકત નથી

પણ સામુદાયિક ઉપાસનાના ધલ્લોખા તો એ સમુદાયમાં થતો ધર્મવિચાર અને તત્ત્વવિચાર છે એ વિચાર કોઈ સ્વપુરુષના ચરિત્ર વાચન દ્વારા થાય, પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા થાય, કોઈ ગ્રંથના અધ્યયન દ્વારા થાય, પ્રવચન દ્વારા થાય, સતનાણી કે ભજન મારફતે જાણે કે કોઈ ભક્ત કીર્તનકાર કીર્તન દ્વારા કરાવે, પણ એ જ મહત્ત્વનું અંગ છે જે વિચારશુદ્ધિ માણસ પોતાની મેળે જ કરવામાં હમેશા કાયતો નથી અને તેથી સ્વપુરુષ, સચ્ચાત્મ કે સદ્ગુણનો આશરો શોધે છે, તેની સગવડ કરી આપી એ જ સામુદાયિક ઉપાસનાનું મોટામાં મોટું પ્રયોજન છે અનમત જોડેલે અશે ઉપાસનાના સચ્ચાત્મક ભગવત, વિચારશીલ, વિશાળ દષ્ટિમાળા ધર્મયોગી પુરુષો હશે તેટલે જ અશે એ ઉપાસના કેવળ શુદ્ધિસ્ત નહીં હોય પણ ઉપાસના શુદ્ધિસ્ત હોય કે નહીં જાતની હોય, ધર્મ કે તત્ત્વવિચારની જેમા લક્ષણી થતી હોય તેવા જ ઉપાસક સમુદાયને શ્રેયાર્થી શોધતા હોય છે

એ પણ ખરું કે આ ધર્મ કે તત્ત્વવિચારની ચર્ચા શ્રોતાઓની ભૂમિકાને અનુસરીને હાની કે ભારે સીધી કે કયાઓ દ્વારા હોની જોઈએ પાપ કે પદર વર્ષના શ્રોતાઓ આવગ ઉદાનક અને શ્વેતકેતુની ચર્ચાનું નિવેચન ન કરી રાકાય, પણ દેવો અને યજ્ઞનો અથવા પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનો સવાદ વર્ણવી રાકાય ખરો, સૂક્ષ્મ ધર્મોની ચર્ચા ન કરી રાકાય, પણ જીવતના વ્યવહારોમાં જે સ્થન ધર્મોનું પાલન થવું જોઈએ તેની ચર્ચા કરી રાકાય ખરી નહીં એમાં સીની ચર્ચા કરતા કયાત્મક ચર્ચાને વિશેષ સ્થાન હોય

જામી ભૂમિમાં ગિચા શ્રોતાઓમાં અચાનકને ચર્ચાની વધારે છૂટ રહે, કોઈ વાર મીની ચર્ચા હોય, કોઈ વાર કયાત્મક હોય માર્ગ વાર દાગી હોય તો કોઈ વાર ગંભીર હોય

આમાં અચાનક રસને ખાતર કે મનોરવનને ખાતર સત્યને ન હોડે, પાછાપો ખાતર મૂજરી નાખનારી દરીનપાટમાં ન પડે વન્યત્વને

ખાતર વાગાડખરમાં ન પડે, વસ્તુના રહસ્યને પ્રગટ કે વધારે સ્પષ્ટ કરનાર નહીં પણ વધારે ગુપ્ત અને અગમ્ય કરી મૂકનાર કાવ્યચાતુર્યમાં (જેવું ધીરો, ક્રમીર વગેરેનાં કેટલાંક ભજનોમાં હોય છે તેમ) ન પડે. પોતાને ઉપયોગી નથી પણ ખીજને આપવું છે એવા સાનથી નહીં, પણ પોતાનેયે કાંઈક મળે એમ છે, પોતાને મળી આવ્યું છે તે ખીજ સાથે વહેંચી લેવું છે એવા આશયથી ઉપાસનાના સંચાલક આમાં સાંભળનારાની શક્તિને ધ્યાનમાં રાખી વિવિધના યોગ્યતાનો વિવેક કરે તેમાં કશું ખોટું નથી.

જેમ કેટલાંક માણસ ધર્મચોખ્ખા કરતાં શાક અને અધાણાથી જ પેટ ભરનારા હોય છે, તેમ કેટલાંક ઉપાસકોને આ મહત્વનો ભાગ નીરસ અને કંટાળાભર્યો લાગે, અને પડેલાં બે અંગોમાં જ એ કાંઈયે ભાગ લઈ ગઈ એમ જાણે. આથી મૂંઝવણનું ન હોય. કારણ, સામુદાયિક ઉપાસનામાં જે માનસિક જૂખ ભાગરાની કેઈ વિશેષ શક્તિ હોય તે તે આ છેલ્લા અંગમાં જ છે. સાચી જૂખ ન હોય ત્યાં સુધી જ માણસ શાક અને અધાણાં ખાઈ જીડી જાય છે. પણ ધીમે ધીમે સાચી જૂખ ઉપડ્યા પછી તે ધર્મચોખ્ખાને ઊડી નહીં જ શકે, તેમ આ ઉપાસક પણ સામુદાયિક ઉપાસનાનાં કેવળ ધૂન, ભજન અને નિમ્નપાડથી તૃપ્ત નહીં થાય પણ મદિને-છ મદિનેયે એવા વિચારાત્મક ભાગનો જૂખો થશે આમાં જ સામુદાયિક ઉપાસનાનો સ્વસંગ રહેશે છે. જે સમુદાયમાં આ ખોરાક મળતો દશે, તે સમુદાયથી જલ્દી દૂર રહેવાનું એકાંતસેરી યોગી પણ પસંદ નહીં કરે. આવા સમુદાયો જનસમાજની વચ્ચે કપારેક જ મળે છે જે સમુદાયો જનસમાજની વચ્ચે આવના હોય છે, તેમાં ધર્મશોધન કે નત્વશોધન જરૂર જ હોય છે. આનું માન્ય પડ્યાથી જ એમણે એ વિષે ઉદગમી થાય છે, અને એકાંતને વિરોધ પસંદ કરે છે. પણ કેઈ ઠેકાણે એ સંતસભાગમ મળી શકે એમ છે એમ જ્યારે એને માન્ય પડે છે ત્યારે તે (રિંગ અ.પનામાં ન હોય તો) એકાંતનો જ ભોગી નથી રહેતો દિમાલયમાં જનારાઓ પણ ત્યાં સમુદાય રમે છે.

૩. શાંતિ અને ગાંભીર્ય

જે સમુદાયમા શાંતિ અને ગાંભીર્ય ન જળવાય તો ઉપાસકોને શ્રદ્ધા અને સ્વસંગના ફળ નહીં મળે નાટકોમા જેમ 'પિટ'ના પ્રેક્ષકો માટે થોળેલા કેટલાક દરથો હોય છે, તેમ સામુદાયિક ઉપાસનામાયે થતું જોવામા આવે છે ગરબઘોઘાટનો પાર નથી હોતો અથવા ગરબઘોઘાટને જ સામુદાયિક ઉપાસના સમજી લેનામા આવે છે હિંદુ ઉપાસકોના સમાજોમા શાંતિનો ગુણ મારા જોનામા બહુ નથી આવ્યો તહેવારોને દિવસે યતા મેળાઓમા જેવું દ્રશ્ય હોય છે, તેની જ નાની આવૃત્તિ સામુદાયિક ઉપાસનામા ઘણું ભાગે હોય છે રક્તા બાળકોનો, તોફાની બાળકોનો, અદર અદર વાતો કરતી સ્ત્રીઓનો, બીજાને કાણી મારી આગળ માર્ગ કાઢના મથતા પુરુષોનો ઘોઘાટ એવો થાય છે કે એકદર દેખાવ ઉપાસના કરતા તમાશાનો વધારે લાગે છે તેમા, વળી, 'શબો, નગારા, દોન, મૃદગ અને ગણશિંગા એક સાથે વાગીને, આકાશ અને પૃથ્વીને ઝગમગી મૂકે છે' સદિષ્ણુનાની અને અન્ય દષ્ટિએ મુસનમાનોનું ગમે તે કર્તવ્ય હોય, સામુદાયિક ઉપાસનાની શુદ્ધતાની દષ્ટિએ ઉપાસના સમયે આત્મમાણુ શાંત વાતાવરણની તેમની માગણી ગેરવાજબી છે એમ નહીં કહી શકાય શબ્દ, નગારા વગેરે વાદિત્રોમાથી એકાદ સાધનનો ઉપયોગ શાળામા જેમ અમય સમયના ઘટ વાગે છે તેમ ભલે કરાય, એની ઉપયોગિતા એટલી જ સમજવી જોઈએ એ વાદિત્રો દેવોને જાગ્રત કરવા માટે નથી, ઉપાસકોને જોળા કરવા માટે છે આરતી સમયે ઘટડીની જગર હોય જ તો એક નાનકડી ઘટડીનો અનાજ બચ ગણાય જે ઘટડી ઉપાસનારૂપે વાગતી હોય તો તે વખતે ઉપાસકોની શાંતિ એવી હોવી જોઈએ કે ઘટડીનો અનાજ આપો સમુદાય સામળી શકે સાચુ પૂજતા, આ મધ્ય કર્મકાંડથી છૂટા થયાય એમા જ શ્રેય છે પણ જોને આની શ્રદ્ધાઓ રહેતી જ છે, તેમનેયે શાંતિ અને ગંભીર વાતાવરણ જળવડા જે વધારેમા ધારે કરી શકાય અથવા બોલામા બોલુ કરવું જોઈએ તે જણાવ્યું છે

ચિત્ત પ્રસન્ન હોય ત્યારે માણસમા પ્રિતોદ સ્વદાપરો જણાય છે એ પ્રિતોદ બીજાને રમૂજ કરાવવા ગોધીને ચોળાયેવો નથી હોતો, પણ,

પોતાની મેળે લિપ્ત આવે છે ઉપાસના ॥ ભગ્નોમા કે પ્રાચનોમા એ એમ ગર્ભ વાર તરી આવે તેની સામે રીત કરવાપણુ ન હોય પણ જ્યારે શ્રોતાઓના મનરજન માટે રિનોદી કાર્યક્રમ, એવા વગેરેના સમ્પ્રદાયગુરુ વગેરે ધરાદાપૂર્વક ગોચરવામા આવે છે, જ્યારે પ્રત્યનમરોને એમના એવા ચાતુર્ય માટે જ પસંદ કરવામા આવે છે ત્યારે એ ઉપાસના નથી રહેતી પણ ભગર્ભ મની જાય છે

૪. ઉપાસનાની યોજના અને અધ્યાનના

ઉપાસનાના નિત્યપાઠ અને ભજનવૂન વગેરેની પસંદગીમા શ્રવા ભેદિતા રિવેક રિંડે પણ થોડું મહેત્ત આવે છે

નિત્યપાઠનો અર્થ એ છે કે એમા રહેતી રસ્તુ રોજ મનન કરવા થોડાં કાગે છે એમા કેટલુંક પરમેશ્વરસ્તાન હોય કેટલુંક વદનીય પુરુષોનું સ્મરણ હોય કેટલુંક ધર્મના આ જીવનના આદર્શોનું ચિંતન હોય કેટલીક ક્ષમાપાત્રના કે કૃતજ્ઞતાની ભાવના હોય કેટલીક ચિત્તશુદ્ધિ કર્તવ્યપાસન વગેરે રિંડે રોજ સ્મરણમા રાખરા થોડાં જામતો હોય

આના નિત્યપાઠમા એ સમદાયમા રહેતી કોઈ વ્યક્તિને ખરેકે એવું કશું ન હોવું જોઈએ દાખલા તરીકે રનાતની આરે આર્યમાજના મિત્ર સમદાયના નિત્યપાઠમા વક્તુજ્ઞમહાવાય જેવો શ્લોક આવતો હોય તો તે આર્યસમાજને ખચકા વિના ન રહે અને મર્ગપૂજાઘમાઘમા વાળો મનોક રોજ જોના માટે રાખ્યો હોય તો સનાતનીને ખચકા વિના ન રહે એની ધર્મરિવાજ એકદર રિચારસંઘણીને એ એનો બધો આવાત પડોચા નારો અથવા અજુગનો કાગે કે એને તે નિત્યપાઠ તરીકે સ્વીકારતા અચકાય જ

આ જ પ્રમાણે જે નિત્યપાઠમા પરમેશ્વરને દરચરણ રિનાનો નિશ્ચય નિરામર મ્હો હોય તેને રોજ જોતના સ્વામી ૧૧રાય જ જેવા સંયોજાપાસક સમ્પ્રદાય ૧૧મા અચમવા કરે અને તેથી જીનદુ જેમા એને દિવ્ય સામર દલો હોય તો રોજ જોનાનો પ્રમગ આવર્ત વેદાંતી કે આર્યમાજે આમરે કાગે ઉપર તેમ જ અદ્વી જન્નેતી રહિને દવીનથી સમજતી રેતી સકચ છે પણ રોજ રોજ જુરિથી સમજૂતી કરી નિત્યપાઠ જોસવામા મર્ભ બકતને રસ ન આતી રહે

લક્ષ્ય પોતાની સમજણને અનુરૂપ સહેજે બોલી શકે એવા પાઠને ઇચ્છે, રૂપક યોગ્ય અથવા કાઠી નાખી કે જુદાવાદ દોડાવી પણ પોતાની સમજણને અનુરૂપ જ છે એવો પ્રયત્ન રોજ કરવા ન ઇચ્છે

આ જ રીતે હિંદુ, મુસલમાન, ઈસાઈ વગેરેના મિત્ર સમુદાયોમાયે નિત્યપાઠ યોગ્યતામા વિવેક કરવો ઘટે છે

મિત્ર સમુદાયનો અર્થ એ નથી કે, મહેમાનની માફક આની પહોંચતા માણસોનેયે સતોષી શકે એવી રીતે પાઠની યોજના થવી જોઈએ પણ જે સમુદાય કેઈ રૂઢ સપ્રદાયને વળગેલો નથી અને જેમા અનેક ધર્મ અને સપ્રદાયના માણસોને રોજ ભાગ લેવાનો રહે છે તે મિત્ર સમુદાય છે

નિત્યપાઠને જે બંધનો લાગુ પડે છે તે ભજનને લાગુ નથી પણના મેઈ માણસ તુનમીગસને માગે કહેવાય છે તેમ, એવો અનન્યા શ્રદ્ધા હોય કે ગમને બંને કૃષ્ણને માથુ ન નમાવે, તે પણ તુકારામનો પ્રિયમાના નામથી ગ્યાયેનો અભગ મનપ્રવવામા આવે તો જીનતા અચમગે નહીં એ સમજશે કે એમા નામ ગૌણ છે, ભાર મુખ્ય છે વિરોધા બોનતાયે એ તે વડે પોતાના જ ઇષ્ટદેવનો વિચાર કરશે આ દૃષ્ટિએ, ઈશ્વર સમુદાય સામર છે એમ કહેતા જ છહેકાઈ પડનારા ભક્તો પ્રનના ચગણ'મા માથુ મૂકવાની, એનો વરદ 'દસ્ત' પોતાને માથે મૂકવાની, એના 'પ્રકાશ'મા નાહવાની અભિનાયા કરે છે વૈષ્ણવો શિવ કે દુર્ગાના ભજનની દર કડી શરૂ છે પણ આવા ભજન નિત્યપાઠમા આવે તો તેની બરદાસ્ત કરવી એમને માણુ દાખ કારણ કે એ ચિત્તન પોતાની સ્થિતિ નિશ્ચયે નિરૂપી થાય છે

ઉપામનાને સમયે એન્દ્રિયો કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને માત્રુ, મન્યા દેવતા, મીરુ વગેરે કેઈ સમાજોપોગી મામમા રોજ દેવાય કે નહીં એ પ્રશ્નને વિચારવાની જરૂર લાગે છે

‘ખાના પીના, હરતા ફરતા, કરતા ધરતુ મય

‘સ્વામીનારાયણ, સ્વામીનારાયણ મુખે રટિયે નામ—

હો સર્વરિયે રે’

આ એક બામન છે, અને સ્તવન-ઉપામના વખતે, બોને શુદ્ધ હોય

તોપણ, સામાજિક હોય તેવું મમ લક્ષ્મીને જેસવું એ બીજી બાબત છે મારી દૃષ્ટિએ એમ કરવું જરાગર નથી જીવનજોષનમા વિવેચન કર્યા પ્રમાણે કર્મોપાસના કે સહજોપ સનામા રહી જતી એકાગિતા ટાળવી, કર્મ કરતાં છતાં કર્મના બંધનમાથી અને પ્રવૃત્તિના મોહમાથી છૂટવું — એટલા માટે સ્તનનોપાસનાની આવશ્યકતા છે જેને એ હેતુ સિદ્ધ થઈ ગયો છે, તેને માટે સ્તનનોપાસના આખીયે નિરુપયોગી બની છે એને માટે તો ઉપરની કડીયે નકામી છે એ તો,

‘કહ સો નામ, સુનૂ સો સુમિરન, જો કર સો પૂન

...

‘જબ સોજી તબ કર દડવત પુનૂ ઔર ન દેવા’

— એવી સ્થિતિમાં રહી શકે

પણ જેને સ્તનન-ઉપાસનાની જરૂર રહી છે, તેને એની સિદ્ધિ માટે જરૂરનું છે કે એ સ્તનન-ઉપાસના સમયે જગતના સર્વે સ્વાર્થી કે પરમાર્થી કર્મોને દૂર ચૂકે અને એને વીસરી જવાનો પ્રયત્ન કરે એકચિત્તે માળા ફેરવના કરતા બુખ્યાને બોજન આપવું કે નરઆ માટે વસ્ત્ર કરવું એ વધારે મહત્ત્વનું હોઈ શકે, તેમ લાગે ત્યારે બુખ્યાને બોજન આપી કે કાતી — તેને ઈશ્વરપૂજા માનવી અને તે વખતે જ ઈશ્વરનામ લેતા રહી — બીજી ઉપાસનામા ગૂંચાવું નહીં એ યોગ્ય છે પણ જે સ્તનનોપાસના માટે એ ખાસ સમય રાખી જેસવાનો કાર્યક્રમ થોજે તો એમમ સાધનાની દૃષ્ટિએ, તથા કર્મયોગના આગ્રહનેયે મર્યાદા છે — એ જાણનાની દૃષ્ટિએ પણ, મનુષ્યોના અર્થ અને કામ સાથે સબંધ હોય તેવા કર્મોથી નિવૃત્ત થઈને જેસવું એ હજી છે એવા કર્મો તે નમસ્કાર કરવા, માળા ફેરવવી, (મૂર્તિપૂજક હોય તો) પ્રદક્ષિણા કરવી વગેરે હોઈ શકે એમાંનું કંઈ કરવું જ જોઈએ એમ તું મહેનો નથી શાન મિત્તે, એકાસને સ્થિર જેસવું એ હું બસ અને એક ગણુ છું, પણ સમગ્ર ઇદિયોને એમ કાણુ પ તું હોય તો અર્થ અને કામ સાથે સબંધ ન રાખનારાં મૌમા અને જોડરી એ વધારે ઠીક છે

‘મનુષા તો ચહુ દિસ દિરે,’ છતાં આખો દિવસ માળા હાથમા ખસાનો મિથ્યાચાર એ જેમ એક જનની કર્મજનતા છે, તેમ માતવું

એ મતકર્મ છે માટે સ્તવન માટે આગ્રહપૂર્વક રાખેલા સમયે પણ કાંતતા બેસવું એ ખીજી જાનની કર્મજડતા છે. જ્યાં ‘એક પંથ દો કાજ’ કરવાની વહિજીવદિ દિવન થાય છે, ત્યાં તત્ત્વ માર્ગ જાય છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

એક શિષ્ય વિશે વાત છે કે એક વાર એ પોતાની તુંબડી ઓસરી પર ભૂલી પૂજા કરવા બેસી ગયો. પૂજા કરતાં તુંબડી ભૂલી ગયાતું યાદ આવ્યું અને તે ફૂતરું બગાડશે એવી ધાસ્તીથી ધડી ધડી એની વૃત્તિ તે તરફ દોડવા લાગી. પરંતુ પૂજા કરતાં ન હોય એવા નિગ્રહથી તે જીડીયે શક્યો નહીં. આ જોઈ ગુરુએ પૂછ્યું :

“દેવત તુંબાપાત્રમે, કિંવા દેવત ધ્યાન ?

“દેવત તુંબામે અધિક, કિંવા દોઢ સમાન ?”

જો તુંબડી જાંચી મૂકવી વધારે મહત્વની હોય તો તે પહેલું કરવું જોઈએ. જો પૂજા વધારે મહત્વની હોય તો તુંબડીની ચિંતા હોડવી જોઈએ. એ જ પ્રમાણે જો કાંતવામાં વિશેષ સ્કર્મ લાગતું હોય તો સ્વસ્થાને નિરાંતે બેસીને કાંત્યા કરવું જોઈએ અને સ્તવનની જંગળ કોરાણે મૂકવી જોઈએ. જો તે સમયે સ્તવનમાં સામિલ થવું વધારે મહત્વનું હોય તો કાંતવું યથાર્થે હોય છતાં બંધ કરવું જોઈએ.

ઉવટે, ઉપલાં દરિજિંદુઓને ધ્યાનમાં રાખી સમય તથા કાર્યક્રમની વહેંચણી કેમ થઈ શકે તેની એક યોજના આપી દઈ છું.

આ યોજનામાં મેં એવી અપેક્ષા રાખી છે કે એ સમુદાયની દરેક વ્યક્તિ ઓછામાં ઓછી વીસ મિનિટ અને રુચિ હોય તો વધારે વખત લાગ લે. કાર્યક્રમના જુદા જુદા ભાગોનું સંચાલન એક જ વ્યક્તિ કે જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ કરવું તે સગવડ અને લાયકાતનો વિષય છે. જે વ્યક્તિઓને જે ભાગમાં સામિલ રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તે શાંતપણે ખીજાને હરકત કર્યા વિના ચાલી જઈ શકે, અને પાછળથી દાખલ થનાર એ જ પ્રમાણે આવી શકે એવી વ્યવસ્થા હોય. એક વાર બેસી-જીડી ગયા બાદ, વળી ખીજા કાર્યક્રમ માટે આવે અને જીડી જાય, તેમ જ કાર્યક્રમ ચાલતો હોય તે દરમિયાન જીડી જાય એવો અવિનય કાર્પ ન કરે એમ માન્યું છે.

મામાન્ય રીતે શિષ્યશ્રુ સસ્થાઓમા પહેલો ઘટ બધાને એકત્ર કરે છે અને બીજો ઘટ થતા જ નિત્યપાઠ શરૂ થાય છે એને બદલે ૬ એમ સૂચનુ છુ કે બીજા ઘટ સાથે કે તે પહેલાયે ભજનમંડળ પોતાના ભજન અને ત્યાર બાદ ધૂન શરૂ કરી દે અને ઉપાસમે ૬ મિથાનમા મૂળા મૂળા આવી ગોડનાતા જાય સમયની વહેચણી સારસાજ બને માટે નીચે મુજબ કરાય

કાર્યક્રમ

મિનિટ (આશરે)

૧૦	ભજન
૫	ધૂન
૫	સ્તવનપાઠ
૧૫	(સવારે) સ્વાધ્યાય (સાંજે) કથા-કીર્તન-વાચન
૫	ભજન
૧૫	પ્રવચન
૫	ધૂન

પ્રવચન નિયમિત ન થતુ હોય તો કુલ સમય ૪૦ કે ૪૫ મિનિટનો થાય, અને નહીં તો ૬૦ મિનિટનો થાય જે વાચન કે પ્રવચનમા ઊઘી જનારા હોય તેઓ શરૂઆતથી સ્તવનપાઠ સુધી ભાગ લે જે તેની જ રુચિવાળા હોય તેઓ તેમા ભાગ લઈ શકે એવી રીતે જોડાય જેમને બધા કાર્યક્રમ માટે ભક્તિ, રુચિ અને કુરસદ હોય તેઓ પૂરો કનાક આપે સાડ મિનિટ ગોળવરી શક્ય જ ન હોય તો સવારે સ્વાધ્યાય કે વાચન અને સાંજે પ્રવચન ગોળવી શકાય પ્રવચનકારને અભાવે વાચન પણ રાખી સમય જરૂર લાગે તો બીજા ભજન અને ધૂન માટે જુદી વ્યક્તિ જવામદાર હોય

સ્વાધ્યાય માટે એક માત્ર કઠી દેશની જરૂર છે ધણી વાર સ્વાધ્યાય એવો લાગો રાખનાર આવે છે કે નિશ્ચિત સમયમા તેને પૂરો કરના માટે મેન ટ્રેન દોડાવવી પડે છે આમા ખર્ચ અર્થ નથી સ્વાધ્યાય એ નિત્યપાઠ નથી, પણ મનન કરના યોગ્ય મોઢે કરના નિરાળ સાદિત્યમાથી થોડાક લાગ છે અને ઘટે તો સાથે તેનું થોડું વિવેચન છે એ રોજ એક જ જાતનો દેવાની જરૂર નથી

ઉપસંહાર

છેવટે ઉપસંહારરૂપે કેટલીક સૂચનાઓ કરી જઈ. જેને સાથે જ સામુદાયિક ઉપાસનાની જરૂર નથી રહી તે કોઈ એવા સમાજ સાથે બંધાયેલોયે નથી હોતો કે જેમાં એનું સ્તવન-ઉપાસના સમયે દાનર રહેવું એને માટે ફરજિયાત મનાતું હોય જે અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ એથી પર થયેલી હોય છે તેની અપવાદ લેવાની યોગ્યતા સૌ કોઈ સ્વીકારે છે, અને નથી સ્વીકારતા તો તેને એ સમુદાયમાં બંધાઈ રહેવા જોઈતી પરવાળે નથી હોતી આથી આ ક્ષણે જ્યાં ઊપજે છે, ત્યાં એનાં કારણો તાર્ત્વિક નહીં પણ અદ્વામ દતાનાં જ હોય છે.

પરંતુ સામુદાયિક ઉપાસનાનો કેટલોક ભાગ કોઈ ખાનગી રીતે કરવા માટે અથવા ખોતાને માટે બિનજરૂરી લાગતો જણાવે તે મિથ્યા-ભિમાની છે એમ માનવું એ બરાબર ન ગણાય કેટલીક નિશાળોમાં બાળકોએ ફરેક પાડે અમુક વખત ખોલવો જ એવો નિયમ હોય છે. માટે ભાગે એની પદ્ધતિ સાથે બાળકો તકરાર કરતાં નથી પણ કોઈ બાળક એમ કહે કે, 'હું એક એકાનો, દસ એકાનો, અને ફરેક પાડાનો એક અને દસનો ગુલાકાર ગોખીશ નહીં,' તો તે બાળક ભુદ્ધિ વાપરે છે કહી એને છૂટ આપવું કે એણે જડ નિયમના સાંચામાં બંધાઈ જ રહેવું જોઈએ એમ કહીશું આ જ ન્યાય સામુદાયિક ઉપાસનાના કેટલાક ભાગને લાગુ પડી શકે.

વળી, સામુદાયિક ઉપાસના આવશ્યક છે માટે ગમે તેની સામુદાયિક ઉપાસના ચાલી જ શકે એ પણ દુરામદ ગણાય. ઉપાસકનાં ભુદ્ધિ તેમ જ હૃદય બંનેને સંતોષવશક થાય તો જ એ ઉપાસના ખોરાકરૂપ ગણાય. જે તેમ ન થાય અને બદાગુ ઉપાસક એમાં ફેરફાર ધવડે તો તેવો ઉપાસક એક જ હોય એને બીજા ઉપાસકો એની અપેક્ષાએ ઓછા અદાગુ ન હોય પરંતુ ઓછા વિચારનિષ્ઠ હોય તો, બીજાને અમતોય ઉપગમ્યા વિના, એ એકને વધારે સંતોષ મળે એવો ફેરફાર કરવામાં જ સંચાલકે ઝડાપણુ માનવું જોઈએ.

એ જ પ્રમાણે, સ્તવન-ઉપાસના સામુદાયિક તેમ જ ખાનગી બને પ્રકારની દેવાથી, અને સામુદાયિક ઉપાસનાનો હેતુ છેવટે ખાનગી

ઉપામનાને પોપવાનો હોવાથી, કેટલીક જાગતોમા, અથવા સંપૂર્ણપણે પશુ, મર્ધિ વ્યક્તિ ખાનગી ઉપાસના જ કરવા છૂટે તો તેને તપાસી તેવી સમગ્ર કરી આપવી એમા અમુદાયસચ્ચા નકોને સ કોચ ન હોવો જોઈએ

દૂકામા સચ્ચાવક, વ્યવસ્થાપક, ગૃહપતિ, આચાર્ય વગેરે પોતાને ઉપાસનાની ક્રમવત કરાવી લેનાર ક્રિય-માસ્તર મમજો તો તેઓ તેને ફરજિયાત કરી તેમા 'બ દોનસ્ત' જળાય એવુ સાધી શકશે ખરા; એ જ સપ્તકમા, એક જ સૂરમા, તાવ અને વેગને બરાબર જાળવી, ઉચ્ચારણની શુદ્ધતા પણ એ આણી શકશે એ કવાવત ઉપાસકોને કટાણાભરી ન લાગે એવુયે ચર્ચ શકે, અને કંટાળો ચાવી જાય એટલે મહેજે એવુ બધારણ પડી જાય એમ પણ બને છતાં એ ઉપાસના ન કહેવાય એ કવાવત જ છે

પણ જો સચ્ચાવક પોનાને નરસિદ્ધ મહેતો કે તુકારામના જોવો એવાથી સમજે, અને પોતાના શ્રેય માટે જાગ કે મોટા દરિજનોનું મહા જમાવના ચાહે, અને એવા ભક્તમંડળનો પોતે એકલો કે બેચાર સદાવક સાથીઓ સહિત મુખી બને તો એમા સાચી ઉપામનાના તરવો દાખલ કરી શકશે એની સાથે ઉપરના જેવી વ્યવસ્થિતતા હશે, તો તે બેવડી દોપડી એ પોતે નરસિદ્ધ મહેતો કે તુકારામ ખની ન શકે, છતાં એ સમુદાય માટે એની એવી ભક્તિ—નિષ્ઠા—હશે તો નેમા સાચા નરસિદ્ધ મહેતાને જોઈઈ જવાનું મન થશે

સ્ત્રીકેળવણી*

એ પાસે ઊભેલા આમા તથા લીમડાને જુદી જુદી જગ્યાએથી જોઈ એ તો એક જગ્યાએથી આખો લીમડાની જમણી બાજુએ જણાશે, અને બીજી જગ્યાએથી ડાબી બાજુએ જણાશે, વળી ત્રીજી દિશામાંથી એ લીમડાની આગળ જણાશે અને ચોથી જગ્યાએથી પાછળ જણાશે આ બધા દર્શનનો ભેદ ઝાડમાં કાંઈ જગ્યાફેર થવાને લીધે થતો નથી, પણ જોનારનો જગ્યાફેર થવાને લીધે થાય છે

કેળવણીનું પણ કાર્ષક આવું જ છે ક્યે સ્થાને ઊભા રહી આપણે જીવનને નિહાળીએ છીએ, તે ઉપરથી જીવન વિશે આપણો ખ્યાલ બધાય છે અને તેનું એક કે બીજું અગ ઝોણું કે વધારે મહત્ત્વનું ક્ષણ છે કેળવણીનું ખેંચ જીવનને ધડાનું હોવાથી ઉપર મુજબ થતા દષ્ટિમિદુના ફરકને લીધે કેળવણીમાં કંઈ વસ્તુને મહત્ત્વ આપવું તે વિશે મતભેદ થાય છે

પણ કેવળ જોનારના સ્થાનફેરને લીધે જ કેળવણીના પ્રશ્નો વિશે મતભેદ નથી થતો, આમા અને લીમડાની બામતમાં તો કેવળ જોનાર જ સ્થાનાતર કરે છે, ઝાડો સ્થિર રહે છે જીવનની બામતમાં નવા નવા અનુભવને લીધે આપણું જેમ સ્થાનાતર થાય છે, તેમ એક ફર માનવસમાજનું જીવન પણ નવા નવા રૂપો લેતું જાય છે આથી કેળવણી વિશે હમેશા નવા નવા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થતા જ જાય એમાં નવાઈ નથી

આથી આપણે જીવનને કોઈ ઊંચા અને ઠીક ઠીક સ્થિર સ્થાનેથી તપામી કેળવણીનો નિચાગ કગવા પ્રયત્ન લાવે કરીએ, પણ આપણે ખ્યાલ રાખવો જોઈ એ કે એ નિષેના આપણા ધણા નિચારોમાં વારંવાર સુધારા થવા કરવાના જ, અને આજે જે બાનનો મહત્ત્વની

* અમદાવાદના વનિવૃદ્ધિશાળાના રજીસ્ટ્રારશ્રી સચ પ્રસન્ન માટે લખાયેલો નિબંધ — ડિસેમ્બર ૧૯૩૧.

લાગે છે તે કાલે ગૌણ થાય અને આજે ગૌણ લાગતી બાબતો કાલે મહત્વની બને.

આ રીતે આપણા નિર્ણયો અસ્થિર હોવાનો સંભવ છે. જે વ્યક્તિએ આજે પગલું માંડ્યું છે ત્યાંથી કાલે ખસેડવું પડે પણ આજનું પગલું જો સાચી દિશામાં પડ્યું હોય તો આવતી કાલે તેને ઉપાડીને સાચી દિશામાં જ મૂકવાની વધારે આશા રહે છે. આથી ભરે આપણાથી એક જ ડગલું નેહ શકાતું હોય, એ ડગલું સાચું પડે તો આપણે સક્ષામત હોવાની આશા રાખી શકીએ.

— કેળવણી એટલે જીવન ધડવાની પદ્ધતિ, એવી એક નાનકડી વ્યાખ્યા સ્વીકારીને આપણે આ વિષયનો વિચાર કરવા બેઠીશું તો કાર્મિક સંગતક ઘણે એમ ધારું છું એ વ્યાખ્યા જ આપણી આગળ પ્રશ્નોની પરંપરા રજૂ કરશે.

સૌથી પહેલો પ્રશ્ન તો એ કે ‘જીવન ધડવું’ એટલે શું? પણ ‘ધડવું’ શબ્દનો અર્થ શોધવા બેસતાં જ ‘કેનું જીવન?’ એ બીજો પ્રશ્ન ખડો થાય છે કદાચ, આનો ઉત્તર એવો આપણામાં આવે કે સ્ત્રીઓનું જીવન. પણ આ ઉત્તર ખૂબ નથી. કારણ કે સ્ત્રીઓ — કમા વર્ગની સ્ત્રીઓ — આપણી નજર આગળ તરે છે, તે ઉપરથી આપણી આ પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધના હુદ્દિ દોડશે. જો આપણી નજર આગળ શહેરોની, તેમાંયે શ્રીમંત કે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ દેખાતી દશે તો તેના ઉત્તરો એક રીતે સૂઝશે અને જો ગામડાંઓની અને પછાત તથા ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓ દેખાતી દશે તો તેના ઉત્તરો બીજી રીતે સૂઝશે.

જે સંસ્થાએ આ નિર્બંધ લખવા મને આશા કરી છે તેનું કાર્યક્ષેત્ર બહુ શ્રીમંત નહીં છતાં અતિશય હાડમારી ન બોગવનારી મધ્યમ વર્ગની, તેમ જ સંસ્કારી જ્ઞાતિઓની છતાં ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓમાં મર્યાદિત છે એમ માની તેટલા જ ક્ષેત્રમાં ઉપજના થના પ્રશ્નોનો મેં વિચાર કર્યો છે. ગુજરાત પરંતુ બોલીએ તો બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, પારીદાર, બ્રહ્મશત્રિય, કાવર્ય વગેરે જ્ઞાતિઓનો આમાં સમાવેશ નથી છે એમ સાધારણ રીતે કહી શકાય.

નિશાળ જનતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આ વર્ગ ખોખા જેટલો છે એમ કહેવાય આથી, સ્ત્રીકેળવણીનું મોટું નામ આપીને એક નજીક વર્ગને જ લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં મેં નકામી શકિત ખર્ચી છે એમ આક્ષેપ આવવાનો સભન છે પણ સંપૂર્ણ ચર્ચા કરવા જતા નિમિષ કેવળ તાત્વિક ચર્ચા જાય અને જેઓની પ્રેરણાથી મેં એને લખ્યો છે તેમને માટે એ વહેવારુ રીતે જલુ ઉપયોગી ન થાય એમ સભન હતો આથી ખોખા જેટલા છતાં આટલા વર્ગની જ સ્ત્રીકેળવણીના પ્રશ્નો મેં દૃષ્ટિમાં રાખ્યા છે

પણ આમ ક્ષેત્રને મર્યાદિત કરવા છતાં એ મર્યાદામાયે જેટલો બને તેટલો નિશાળ દૃષ્ટિએ અને વ્યાપક વિચાર કરવો જોઈએ અને તે માટે જીવન વિષે જેટલું બને તેટલું સાચું દૃષ્ટિમિત્ર શોધી, તે દૃષ્ટિએ કેળવણીના પ્રશ્નો ચર્ચવા જોઈએ આ બાબતમાં હું કેટલાક વિચારો સૂત્રરૂપે જ રજૂ કરવા ધારું છું અને માનું છું કે વિચાર કરવાથી એ સૂત્રો દરેકને સ્વીકારના જેવા લાગશે

પહેલાં સૂત્રરૂપે હું નીચેના વિચાર રજૂ કરું છું

૧ માણસજાત રાજપદ્ધતિ સમાજપદ્ધતિ નિશ્ચયપદ્ધતિ ગાસન પદ્ધતિ ધાર્મિક વ્યવસ્થા નિયમા ગતિ વ્યવસ્થા નિયમા બગરે દ્વારા અક જ વસ્તુ સિદ્ધ કરવા મથે છે ત એ વે પાતાના જીવનની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમાં આતરિક મઠ્ઠ વસાડવો તેમ જ પોતાના મન બીજા પ્રાણીઓના જીવન વચ્ચે મઠ્ઠ વસાડવા

આ બેવડા પ્રયત્નો પૈકી આપણે પોતાના જીવનનો મેળ બેસાડવાના પ્રયત્નનો હાથ વિચાર નહીં કરીએ, કારણ કે આજે આપણે શિક્ષણના પ્રશ્નોના વિચાર કરવો છે અને તે પણ સ્વશિક્ષણની દૃષ્ટિએ નહીં, પણ બીજાને કેળવવાની દૃષ્ટિએ આથી આમાં કેળવણી યોગ્યનાર અને કેળવણી લેનાર એના બે પક્ષો રહેવા છે એમ માની ચાલી રાખવા આથી પહેલાં સૂત્રના પરિણામે બીજું સૂત્ર નીચે મુજબ રજૂ કરું છું

૨ મઠ્ઠવળી મટક મઠ્ઠવળી જનારાઓના જાવનન અવી રીતે વ્યવસ્થાના પ્રયત્ન જ જયો તે યાજનારાઓના બગ અનુભવ થાય વે તમના બન મઠ્ઠવળી જનારાઓના જીવન વચ્ચે તમ જ સમાજના જુદા જુદા જગા વચ્ચે મઠ્ઠ છે

આ રીતે કેળવણીની યોજના કરનારાઓના બે ભાગ પડે છે -
(૧) પોતાના અને કેળવણી લેનારના જીવન વચ્ચે મેળ બેસાડવા મથનારાઓનો, અને (૨) સમાજનાં જુદા જુદાં અંગો વચ્ચે મેળ બેસાડવા મથનારાઓનો

પહેલા પ્રકારના કેળવણીકારોનાં કેટલાક દષ્ટાંત આપું - ધોડાને કે બળદને કેળવનાર રોડ એ ગ્રાણી પોતાને કેવી રીતે વશ રહે અને પોતાનું વધારેમા વધારે કામ કેવી રીતે કરી આપે તે દષ્ટિએ અને કેળવનાના ઉપાયો યોજે છે એ ગ્રાણીનું જીવન એ એવી રીતે ધડવા મથે છે કે જેથી પોતાના જીવન સાથે એના જીવનનો મેળ બેસે

એ જ રીતે રાજ્યનું કેળવણીનું ખાતું એવી જ રીતે પ્રજાને કેળવણી આપે છે કે જેથી પ્રજાનું ધંધાર સરકારના અસ્તિત્વ સાથે મેળ રાખે એવું બને

એ જ ન્યાયે ઘણી વાર એવું બન્યું છે કે ખાસ વર્ગો આમ વર્ગનું, પુરુષ વર્ગ સ્ત્રી વર્ગનું, વડીલો બાળકોનું જીવન કેળવણી દ્વારા એવી રીતે ધડા મથે છે કે જેથી કેળવનારના જીવન સાથે કેળવાનારનું જીવન મેળધુક્ત ધડાય

આમ મેળ બેસે એવી રીતે કોઈના જીવનને ધડા મથવું એમા જ દોષ નથી પણ એમા જો કેળવનારનું દષ્ટિમિન્દુ એવું હોય કે જેને પરિણામે કેળવનાર અને કેળવાનાર વચ્ચે હ્રમેશ સ્વામી અને દાસનો જ સબંધ રહે, તો એમાં અન્યાય થાય છે

પણ, આ રીતે —

૩ પોતાના જીવનમા કરપાર કર્યા વિના સીજાના જીવનન પોતાને બનજૂલ પાય અવી રીતે પકવાના પ્રયત્નમાં સાધારણ રીતે મય છાલજ, સુનામત વહેમનું વાપણ સત્યની છુમ્મમખી અથવા અસત્યજનન વગરે અપાયો શિક્ષણપદ્ધતિના અગો બન છ બન માનુષ્યની ધમની ભવિતની પ્રમખી, વૃત્તજ્ઞતાની વગર સર્વે જોમલ્લ માવનાઆના અયોગ્ય લામ્મ નજ નેવામા આવે છ

આ ન્યાયે રાજ્યોએ ખોટો ઇતિહાસ, ધર્મોપદેશકોએ ખોટી શ્રદ્ધાઓ, પુરુષોએ પોના પ્રયે ખોળી લામ્મિ વગેરે શીખવવાના જે પ્રયાસો કર્યા છે તે બાણીના છે

પણ અ તે અસત્ય ટકતુ નથી વહેલો કે મોડો અસતોય પ્રગી
જ બે છે અને બગવો ભગે છે

પ્રજ્ઞાઓનો સરકાર સામેનો ગળવો, આમ વર્ગોનો ખાસ વર્ગો
સામેનો બગવો, સ્ત્રીઓનો પુરુષ વર્ગ સામેનો બળવો, યુવકોનો વૃદ્ધો
સામેનો ગળવો, અનુયાયીઓનો ધર્મગુરુઓ સામેનો ગળવો, એ બધા
નગરા ઉપર મુગ્ધ સ્વાર્થદષ્ટિએ મેળ સાધવાના પ્રયત્નનું કેટલેકેક અંશે
પરિણામ છે, અને આપણે આશા રાખીએ કે કોઈક દહાડો પ્રાણીઓ
પણ માનવસમાજ સામે આવો મળવો કરે

આની રીતે જ્યારે મળવો થાય ત્યારે એવું ધણી વાર બની
જાય છે કે એ પદ્ધતિથી જાપજેલા કેટલાક સારા પરિણામો પણ
અનિષ્ટો બેળા ધોવાઈ જાય ॥

કેળવણીની યોજના કરનારા હમેશા આમ ધરાદાપૂર્વક —
મનુષ્યરીપૂર્વક — જોગી રીતે શિક્ષણ આપે છે એમ સમજવાનું નથી
પણ પોતાના જ વર્ગમાં આખો માનવસમાજ આવી જાય છે અને
પોતાની જીવનપદ્ધતિ સારામાં મારી છે, તથા તેમાં જ પ્રાણીમાત્રનું
કમ્પાણ રહેલું છે એવી અધૂરી દષ્ટિને લીધે આવું અનાપાસે જ બને
છે. આવી અધૂરી દષ્ટિનું મરજી શરૂઆતમાં કદ્યુ તેમ જીવનની ખોટ
સ્થાનેથી કરેની તપાસ છે

આખી દષ્ટિના જીવનને પરિપૂર્ણ રીતે તેના સાચા મનધેમા
અને કોઈ પણ ખાસ વર્ગના જીવન માટે મમત્વ રાખ્યા વિના તત્કથપણે
કોઈ જોઈ શકે કે કેમ એ શક્ય છે, અને એવો કોઈ પુરુષ થાય તોયે
તેના કેળવણીના સિદ્ધાંતો બીજાઓ મીઠાગે ૨૨૨ એ પણ શક્ય છે
હતા એવું તો કહી જ શકાય કે —

‘‘તત્ત્વમસિદ્ધિમયં કલ્યાણમસિદ્ધિમયં કલ્યાણમસિદ્ધિમયં
ત્રાણના વિનાશ કરી સમાજના મર્દે બધા વચ્ચે રહેવું મનન વિન
કરનારા મઠ મન ય રીત વટવળા યાત્રાવા જાઝીઝ

એ આવો પ્રયત્ન પ્રમાણિત હોય તો કેળવણી માન્યાર બને
જૂનો કરે, બસે જોને એ વિચાર અને સર્વદિતકર દષ્ટિ મમજતો હતો
તે અંતુચિત દષ્ટિ હતી એમ માણ પડે, હતાં એથી નુકસાન નહીં

થાય; કારણ એમ માલુમ પડતાં જ એ કેળવણીની દિગ્ગા બદલવા, અને કોઈ એક જ વર્ગને જીવનનો નમૂનો ન રાખતા તે વર્ગના જીવનનેયે ફેરવવા તેમાર રહેશે.

જો ઉપરના ચાર સૂત્રો નિષે મતભેદ ન હોય તો પ્રસ્તુત સ્ત્રીકેળવણીની આ જગમાં નીચેના એ સૂત્રો નીકળે છે :

૫ મળે આપણી આગળ મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓની કેલવર્ણનો પ્રવ્રત મુરવ હોય, છતાં એ કેલવર્ણી આમવર્ગની સ્ત્રીઓના જીવન સાથે મેલ રાલે બેવી હોવી જોઈએ આમ વર્ગ અને લાસ વર્ગ વચ્ચે વિરોધ ન હોવો જાઈએ અન તેથી લાસ વર્ગનુ જીવન ઘડલામા ઘટતો ફેરફાર કરવાની તંચારી હોવી જોઈએ

અને,

૬ કેલવર્ણીની યોજનામા પુરુષ કે સ્ત્રી બેમાથી એકને પ્રધાનપદ આપનારા દૃષ્ટિવિનુધી જીવનનો વિચાર ન થવો જાઈએ, પણ ચલ્નેના જીવનને સરલુ મહત્વ આપી ચલ્ને વચ્ચે મેલ બેસાડવા પ્રવ્રત થવી જોઈએ આથી પુરુષની કેલવર્ણીની પઢતિમા સ્ત્રીના હિતના વિચાર, અને સ્ત્રીની કેલવર્ણીની પઢતિમા પુરુષના હિતનો વિચાર થવા જોઈએ

આ ઉપરથી એમ પશુ સૂચની શકાય કે—

૭ પુરુષની તેમ જ સ્ત્રીનો કેલવર્ણીની યોજના પુરુષ તમા સ્ત્રી ચલ્નેએ મઢી ઘડવી જોઈએ, તથા તેમા આમવર્ગના હિતને સમજનારાનોયે હાથ હાંવો જોઈએ પણ આવા યોજના માત્ર પોતાના વર્ગના પ્રતિનિધિ સરોએ જ વિચાર કરવાની ટેવ છોડી દે, અને ચલ્ને તેટલી મજૂં વર્ગોથી પર થઈને વિચારવાની ટેવ પાડે

નિચાર માટે આટલા સિદ્ધાંતો સ્વીકારીને દવે આપણે સ્ત્રીકેળવણીના એક એક મુદ્દાને લઈએ

સૌથી પહેલાં તો આમ વર્ગના જીવન અને મધ્યમ વર્ગના જીવન વચ્ચેના કેટલાક મોટા બેદા લક્ષમા લેાની જરૂર છે, અને આમ વર્ગનુ જીવન મોખ સ્થિતિની વધારે સમીપ છે એ સ્વીકારવું આવશ્યક છે.

એ બેદો તે આ

(૧) આમ વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બંને લગભગ સમાન ભૂમિકા પર છે સ્ત્રી કરતા પુરુષના જ્ઞાન, શક્તિ, વિચારસરણી, રૂઢિના બંધન વગેરે વધારે ઊંચી સ્થિતિએ નથી બંનેના જ્ઞાન તેમ જ અજ્ઞાન સરખા છે

(૨) આમ વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બંને લગભગ સરખી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે નિરાહ અને છૂટાછેડાની બાંતરણ મનેને ઘણે અંશે સરખા હોય છે બંને ગામમાં અને અમાનમાં સરખી છૂટથી ફરે છે, બંનેમાં ચારિત્રની શુદ્ધિ કે શિથિલતા જે હોય તે સરખી છે પુરુષની શુદ્ધિ માટે વધારે પૂજ્યભાવ અને શિથિલતા માટે આખી આમણી અને સ્ત્રીની શિથિલતા માટે વધારે શિક્ષા કે તિરસ્કાર નથી પુરુષ અને સ્ત્રીને પોતાના લિંગભેદનું જ્ઞાન, પ્રમાણમાં ઓછું સ્કુપ કરે છે જે આ બાંતરણમાં કાર્ષ અસમાનતા થઈ હોય તો તે ખાસ વર્ગની નાનકે આમ વર્ગના પ્રવર્તનોથી પોષાયેલા સંસ્કારોને પરિણામે થઈ છે

(૩) આમ વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ મને સરખો અમ કરે છે સ્ત્રી પોતાના નિર્વાહ માટે નિરાહ કે પુનર્નિર્મા કરતી નથી, અને નિરાહથી પુરુષ પર બોલે વધતો નથી, અથવા બંને પર સરખો વધે છે આથી સ્ત્રીનું વૈધન્ય એ નિર્વાહની દૃષ્ટિએ આપત્તિરૂપ નથી બનતું, નિયોગની દૃષ્ટિએ બંને દોષ

(૪) આમ વર્ગમાં પુરુષની દૃષ્ટિ વધારે નિશાળ છે અને સ્ત્રીની સંકુચિત છે, અથવા પુરુષ વધારે ગચ્છતરીયાળ છે અને સ્ત્રી ભાનનાવશ છે એમ કામ કદી સમય નથી હાલની નિશાળતા કે સંકુચિતતા તથા ગચ્છતરીયાળ અને ભાનનાવશતાની દૃષ્ટિએ આમ પ્રવર્તના વર્ગો પાડીએ તો દરેક વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ સરખી અવ્યામા મળી આવે એવો સત્તર છે

આનો અર્થ એ નથી કે આમ વર્ગમાં પુરુષ અને સ્ત્રીને દરજ્જાને અવ સમાન છે પોતાને આધીન રહે એવી ગતિ સ્ત્રીને મળતાનો પ્રવર્ત પુરુષે કર્યો જ છે, અને તેમાં આમ વર્ગના પુરુષો અપવાદરૂપ નથી, જતા આવી અસમાનતા જોઈતી આસ વર્ગમાં છે

તેટલી આમ વર્ગમાં નથી અને આ જામતમાં આમ વર્ગ એ યોગ્ય સ્થિતિની વધારે સમીપ છે આથી,

૮ જ્ઞાન, ધર્મ, ચારિત્ર, માવનાવલ અને વ્યવહારદૃષ્ટિ અમા પુરુષ અને સ્ત્રીની યોગ્યતા સરસી રહે એવી રીતે વલ્લભની વેલવણી યોજાવી જોડીએ, ગામ અને સમાજમાં ફરવાની તથા વિવાહ અને છૂટાઢાળની બનુક્લતા વલ્લભને સરસી હોવી જોડીએ, અને નિર્વાહને માટે કે ગૃહ વ્યવસ્થા રાખવા માટે જ્ઞાન કે પુનર્જન્મ કરવાની ફરજ ન આવી પણ એટલી પોતાનો નિર્વાહ કરવાની સ્વોમા અને ગૃહવ્યવસ્થા રાખવાની પુરુષમાં શક્તિ હોવી જોડીએ

અમની જામતમાં આમ વર્ગ અને ખાસ વર્ગ વચ્ચે એક બીજને પણ ભેદ છે, અને તેમાંથી આમ વર્ગ યોગ્ય સ્થિતિની વધારે નિકટ છે એમ જણાશે તે એ કે—

(૫) આમ વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે અમભેદ છે ખરો, પણ તે દેહ નથી કેટલાક કામો સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ કરે છે અને કેટલાક સામાન્ય રીતે પુરુષો કરે છે છતાં જરૂર પડ્યે સ્ત્રીઓના કામો પુરુષો કરી લે છે અને પુરુષના સ્ત્રીઓ કરે છે દા ત, સામાન્ય રીતે નીદણ, દૂઝણ, કાતણ અને વણાટની ઉપક્રિયાઓ — એ સ્ત્રીઓના કામો હોય છે અને ખેડ, વાવણી, કાપણી, વણાટ વગેરે પુરુષોના કામો હોય છે છતાં એકનું કામ બીજા કરે જ નહીં એવું નથી

(૬) વળી, એ અમભેદ એક જ ધર્મની ભુદી ભુદી ક્રિયાઓમાં હોય છે પુરુષ ખેતી કરે અને સ્ત્રી દરજીનું કામ કરે એવા અમભેદ નથી હોતા ખાસ વર્ગમાં, સ્ત્રી અને પુરુષ બંને નિર્વાહ માટે ધર્મ કનારા હોય તોયે તેમના ધર્મ એકબીજાથી સાદા સ્વતંત્ર બની જાય છે દા ., પુરુષ કારકુન હોય અને સ્ત્રી નર્સ હોય, પુરુષ દુધનદાર હોય અને સ્ત્રી શિશુમ હોય આથી એમની અવેજી બીજાથી ભર્ષ સમતી નથી

૯ પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે મલ્લોન અફ જ ધર્મો ચગવતા હોય અ રીતે પુરુષ અને સ્ત્રીની વેલવણી યોજાય અને વિવાહમાં ગળ એ દૃષ્ટિ રાગવામાં આવે એ જિષ્ટ છે

આજ સુધી, સામાન્ય રીતે, પુરુષે સ્ત્રી ઉપર સરસાર્ધ ભોગની છે તેથી નાલાયક હોય તોયે પુરુષમાં શ્રેષ્ઠતાનું મિથ્યાભિમાન અને કુશળ હોય તોયે સ્ત્રીમાં હીનતાનો મિથ્યા ખ્યાલ પોષાય છે. આથી પોતાનો પતિ કુશળ હોય અને પોતે મંદ હોય તેથી સ્ત્રીને પતિની અદેખાર્ધ નથી થતી કે એની કુશળતાને દાગી દેવાની અથવા એ પ્રત્યે શંકાથી જોવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવતી નથી. પણ પોતે મૂઢ હોય અને સ્ત્રી કુશળ હોય, તોયે પુરુષ પોતાની સરસાર્ધ રાખવા તથા સ્ત્રીની કુશળતા દાગી દેવા પ્રયત્ન કરે છે અને તે પ્રત્યે શંકાદૃષ્ટિથી જુએ છે.

૧૦. પુરુષમાં પોષાયેલું શ્રેષ્ઠતાનું મિથ્યાભિમાન અને સ્ત્રીમાં પોષાયેલી હીનતાનો મિથ્યા દ્યાલ — એ બન સસ્કારો વિષાતક હોવી દૂર કરવા ઘટે છે.

વાસ્તવિક રીતે, કોઈ વાગ પુરુષ બુદ્ધિશાળી હોય તો કોઈ વાર સ્ત્રી હોય, અને સ્ત્રી જેમ પોતાના બુદ્ધિશાળી પતિ માટે અભિમાન લે, તેમ પુરુષે પણ પોતાની સ્ત્રીની બુદ્ધિમતાનું અભિમાન હાર્દ તેના મદદનીશ તરીકે કામ કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ.

કેટલીક સંસ્થાઓ પ્રમુખની કુશળતાને લીધે સારી ચાલે છે, કેટલીક મંત્રીની કુશળતાને લીધે, કોઈ વાર પ્રમુખ કુશળ મંત્રીનો કલ્યાણરો ધર્મ રહે છે, તો કોઈ વાર મંત્રી પ્રમુખનો આરાધીન ધર્મ કામ કરે છે. જે પોતાના હોદ્દાનું મિથ્યાભિમાન એકેને ન હોય તો એ સ્થિતિમાં બંને વચ્ચે સારો મેળ જોમે છે અને સંસ્થા સારું કામ કરી શકે છે. એ જ પ્રમાણે,

૧૧ પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે પરસ્પર સસ્યાના પ્રમુલ્લ અને મત્રી જંબો સવધ હોવાં જોડીએ અને વેમાર્થી જે વધારે કુશલ હોય તેના જણાવરા યજી વર્તવામાં યીજાને નાનમ ન લાગવી જોડીએ. જેલ્લવળીએ આ પ્રનારનો સસ્નાર નિર્માણ કરવો જોડીએ.

આજ સુધી પુરુષોના મનમાં એવો ખ્યાલ રહેલો છે કે સ્ત્રીને દયાવતાનો એનો દહ છે, અને સ્ત્રીએ દયાયેશ્વ રહેવાની ફરજ છે. આથી જેને દયાવી ન શકે એવી પોતા કરતાં વધારે કુશળ સ્ત્રીને પરણવા પુરુષ નારાજ હોય છે પણ જે ઉપર પ્રમાણે સંસ્કાર બદલાય અને પુરુષ કે સ્ત્રી એકબીજાને પૈસો, શારીરિક શક્તિ કે વિશાયા

દાખલાને બદલે કેવળ એકબીજાના પ્રેમને જ વશ રહેવામાં સતોષ માને તો સ્ત્રી કરતાં પુરુષમાં ઓછી વિલા હોવાથી એ વર બનવા અયોગ્ય થાય નહીં. સ્ત્રી દાક્તર હોય અને પતિ એનો કંપાઉન્ડર હોય, સ્ત્રી પ્રમુખ અને પતિ એનો મંત્રી હોય તેમાં કશું અનુગતું માનવાને ખાસ કારણ નથી. પતિપત્નીમાં બીજા ગુણો હોય તો એવા સંબંધને કમ્પેક્ટ ગણવાને કારણ નથી.

આટલો પુરુષ અને સ્ત્રીની સમાનતાની દૃષ્ટિએ વિચાર થયો. હવે પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના નૈસર્ગિક ભેદોનો તથા તે ભેદોને લીધે ઉત્પન્ન થતાં ખાસ ભુદાં કાર્યોનો વિચાર કરીએ.

આ નૈસર્ગિક ભેદોમાં મુખ્ય માતૃપદને લગતો છે. એમાં વિશેષતા એ છે કે સ્ત્રી ચાહે તો માતૃપદ ટાળી શકે છે, પણ પુરુષ એને સ્વીકારી શકતો નથી. એટલે કે પુરુષ પૂર્ણપણે સ્ત્રી બની શકતો નથી, પણ સ્ત્રી પુરુષ જેવું જીવન ગાળી શકે છે. આથી;

૧૨. સ્ત્રીને પૂર્ણપણે પુરુષ જેવું જીવન ગાળવું અસાધ્ય નથી; અને તેથી જ સ્ત્રી પુરુષના જ કાર્યો કરવા અિચ્છે તેને તેમ કરવા દેવામાં પ્રતિબંધ મૂકી દાખાય નહીં; એટલે સ્ત્રીને પુરુષ જેવી વેલ્લદની ક્રેવાની દૂર હોય.

પણ આમ છટ દોષ છતાં આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે આવી સ્ત્રી અપવાદરૂપ ગણાય. હવે દક્ષ સ્ત્રીઓ તો માતૃપદ સ્વીકારવાવાળી જ દોષ, આથી,

૧૩ સ્ત્રીને માતૃપદ ક્રેવાનું છે એમ ગૃહીત કરીને સર્વવેલ્લદની મોજાવી વાંચીએ.

રીતે આ માતૃપદ્મને જોળે વહેલી ઉંમરે આવતો હોવાથી પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને શાળાની કેળવણી માટે જોડો સમય મળે છે.

ઘરમાં જોડું પુરાર્થ રહેવાને લીધે જાહેર કાર્યોમાં વધારે બળી શકવાને લીધે, સમાજમાં ફરવાની છૂટ વધારે હોવાને લીધે તથા મોટી ઉંમર સુધી કેળવણી લેવાની સગવડને લીધે વિશાળ દષ્ટિ કેળવવાની પુરુષને જે તક મળે છે તે સ્ત્રીને મળતી નથી, અને તેથી પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે વિચારનું અંતર વધે છે. પણ એની સાથે જ માતૃપદ્મ સ્ત્રીમાં એક એવું કર્તવ્યનું જ્ઞાન જગાડે છે કે, જેને લીધે એનું જીવન વધારે સ્વાર્થત્યાગી અને ભાવનામય બને છે. માતૃપદ્મના આ બે અનિષ્ટ અને ધષ્ટ પરિણામોનો મેળ બેસાડી શકાય, તો પુરુષ કરતાં સ્ત્રી સમાજમાં બધી રીતે વધારે અડિયાતુ સ્થાન લે આ મેળ બેસાડવા માટે મને નીચેની પરિસ્થિતિઓ નિર્માણ કરવી આવશ્યક લાગે છે :

૧૪ વિવાહની ઊંમર મારી પેઠે લગાવવી (લગભગ ૨૦-૨૨ વર્ષ સુધી, અને ૧૮ થી ઓછી તો નહીં જ)

૧૫ જે બાલકોની વચ્ચે સારી પેઠે બઠર રહે એવી રીતે સયમ પાલવો. (લગભગ પાંચ વર્ષનું અને ઘણી ઓછું તો નહીં જ)

૧૬ જે ઘણા બાલકો યયા વાદ પૂરો સયમ સ્વીકારવો

૧૭. પુરુષની જેલબળીમાયે બાલકોને બાલકોના બને ગૃહવ્યવસ્થાના કેટલાક મગોનો સમાવેશ કરવો જેથી તે સ્ત્રીને એ વાર્યંગા ગદગદગાર યમી શકે.

જો આવી પરિસ્થિતિઓ નિર્માણ કરી શકાય તો મને લાગે છે કે, સ્ત્રી દોષ પછી રીતે પુરુષ કરતા પછાત ન રહે એટલું જ નહીં પણ બિયટું આગળ ચાલે. એથી સ્ત્રીજીવન ઓછી જંગલગવાળું, ઓછું ધસારાવાળું, વધારે સંગૃહ અને સુખી થાય. નૈતિક અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જ નહીં, પણ આર્થિક દષ્ટિએ પણ એથી પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેને એ પરિસ્થિતિઓ લાભદાયી નીવડે.

આમાંથી વિવાહની ઉંમર વધારવી અને પુરુષને બાળકોને તથા ગૃહવ્યવસ્થાનું કેટલુંક સિદ્ધાંત આપવું એનો પ્રગલ્ભ સર્થ શકે; પણ સંયમ એ તો ઘણે અંશે સ્ત્રીપુરુષ પોતાના વિચારથી જ કરી શકે. એનો એવો સંસ્કાર પાડવો એટલું જ કેળવણીકાર કરી શકે. વર્ષો પહેલાં

એકત્ર કુટુંબની જીવનપદ્ધતિ તથા વળાવવા-બોનાવવાની ગીતા કેટલેક અંશે એવા સમયને પોષનારી હતી પણ તેના લોપ થયેલો હોવાથી સ્ત્રીની સ્થિતિ આજે અતિશય દયાજનક બનેલી છે આ કે દોઢ વર્ષને અંતરે બાળકો અવતરે એકેની બરાબર ઉછેર થઈ શકે નહીં એવા ૬-૭ બાળકોને જન્મ આપી માતા ધસાર્ધને મરી જાય અથવા પિતા મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડે અને માતાને વૈધવ્ય આવે — આ સ્થિતિ કાળ તો ચીરી નાખનારી છે એ સ્થિતિ અટકાવવા માટે,

૧૮ પોતાનું સર્વ વલ્લ સર્વો પુરુષના અતિક્રમણન વગ ન થવાનું સ્ત્રીને શીખવવાની તકરાર છે અને જ તેમનું વતવ્ય પણ જ સ્ત્રીઓમાં આવેલી જાગૃતિ પુરુષના આવા અતિક્રમણ સામ વલ્લબો જાગડ મ ક્રિષ્ટ છે

પણ સ્ત્રીજાતિમાં આવેલી આ જાગૃતિ એક બીજી તાત્કાલીક માદ દેવડાવે છે સ્ત્રી પોતાની મેળે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે એવી સ્ત્રીજાગૃતિ હોવી જોઈએ એમ હુણ મ્યુ છે આવેલી જાગૃતિને પરિણામે તેમ જ પોતાનો નિર્વાહ કરવાની શક્તિ આવવાથી આજે જે જાતના વિચારો સ્ત્રીઓમાં ઉદ્ભવ્યા છે

(૧) અનિવારિત સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની ઇચ્છા અને

(૨) સ્વતંત્ર કમાણી કરવાની ઇચ્છા

આ બે વિચારો કેટલે અંશે યોગ્ય છે એનો વિચાર કરવાની જરૂર છે

આમ જર્મમાં સ્ત્રીમાં સ્વનિર્વાહશક્તિ હોય છે એમ આપણે જોયું હતા તેમનામાં અનિવારિત સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની ઇચ્છા દેખાતી નથી આ મનોદશા ખાસ વર્ગની સ્ત્રીઓમાં વધતી જાય છે ૮૫ ટકા સ્ત્રીઓ માટે આ મનોદશા પ્રતિધર્મનું પરિણામ નથી પણ તેથી વિપરીત છે કોઈક વિશેષ પ્રગરના આદ્યથી પ્રેરાર્ધને સમગ્ર ૨-૪ ટકા સ્ત્રીપુરુષો એવા હોઈ શકે કે જોએને કૌટુંબિક જીવનની લાવસા ન હોય સેકે ૫ થાયું ટકા માળુઓમાં તો એ લાવસા હોય જ એમ પ્રતિધર્મથી જણાય છે એ લાવસાનો વિગત કાઢીથી સમય કરવો પડે એ જુગી

છે પણ એ સમય પ્રયોજન પૂરતો રહે આવીમાત્રમાં આમાન્ય લાવસા એવી તીવ્ર હોય છે કે એને માટે પ્રતિધર્મો આદ્ય

ખેડાને, જલ્લગો વહોરી લેવાને અને પરિશ્રમ ઉપજાવવાને તૈયાર હોય છે માનવપ્રાણી આમાં અપવાદરૂપ નથી પોતાનું કુટુંબ હોવું, તેને પાળવું-પોષવું, તેને માટે સખત પરિશ્રમ કરવો, કાર્મિક હાડમારીએ વેઠવી — એ બધાને, અતિશય પ્રતિભૂજ સંગેગો ન હોય તો, સામાન્ય રીતે મનુષ્યોનો મોટો ભાગ આકૃષ્ટ નથી માનતો પણ તેમાં પોતાના પુરુષાર્થનો વિકાસ માને છે

પણ મધ્યમ વર્ગમાં સ્ત્રી આ બોલો ઉપજાવવા નારાજ થતી જાય છે આ ક્ષયવે છે કે મધ્યમ વર્ગના જીવનમાં કાર્મિક રોગ પેઢેલો છે, તે વર્ગમાં સ્ત્રીજાતિ પર કૌટુંબિક જવાબદારીનો બોલો એટલો બધો ભારે છે અને વિચારિત જીવનની બેડી એટલી સખત છે કે એની કંપના જ સ્ત્રીને ત્રાસદાયક થાય છે, અને એની કૌટુંબિક લાનસા દમાઈ જાય છે વળી, એ એમ પણ બતાવે છે કે, મધ્યમ વર્ગમાં કૌટુંબિક રિપરોમાં પુરુષનું જીવન એટલું સ્વાર્થી અને અવિચારી છે કે, જે કૌટુંબિક ભાગ વધારવામાં એ આગેવાની લે છે, તેના પ્રત્યેની ફરજો અદા કરવામાં એ પૂરતો કામ આવતો નથી, અને પરિણામે સ્ત્રી એ ભાગ નીચે કચગાઈ જાય છે

આ બંને વાતો સાચી છે એમ વિચારતા જણાઈ આવશે આ માટે પુરુષની કેળવણી સુધારવાની જરૂર છે એની પાસે કૌટુંબિક ફરજો વધારે આપ કરાવી લેવાની, અને એનો સ્ત્રી પર પડતો ભાર ગોઠો થવાની જરૂર છે આમ થાય તો કેળવણી અથવા સ્વનિર્વાહશક્તિ એટલે કૌટુંબિક જીવન પ્રત્યે ધૂણા એવો અર્થ નહીં થાય *

સ્ત્રીજાતિને પરિણામે પોતાની સ્વતંત્ર કમાણી ગ્રવાઈ દેખા મધ્યમ વર્ગમાં મનુ પ્રાગ થતી જણાય છે આ ક્ષય કેવળ નથી

* કૌટુંબિક જીવન પ્રત્યે ધૂણા અને વેરાન્ય એ બેનો મોટોગો ન થવો જોઈએ સ સારની ઉપધિઓથી ત્રાસીને સ સાર પ્રત્યે અચૂકગે આવવો એ વેરાન્ય નથી પણ સાસારિક જીવનથી થયા જીવનમાં રસ દેખાવાથી સાસારિક જીવન વિષે વદાસીનતા એ વેરાન્ય છે એ વેરાન્ય કૌટુંબિક જવાબદારીઓ પ્રત્યે ધૂણાદિએ નથી બેતો, પણ પોતાનું જ કુટુંબ હોય તો જ એ જવાબદારીઓ ઉઠાવી શકે એટલા સમર્થિત વિચારનો ન દોવાથી પોતાનું કુટુંબ કરવા પ્રયત્ન નથી કરે

ઊછરતી બાળાઓમાં નથી, પણ વચની વચની સ્ત્રીઓમાં પણ ધર કરી રહી છે.

સ્ત્રીમાં સ્વનિર્નાહની શક્તિ હોવી એ એક વસ્તુ છે, અને પોતાની સ્વતંત્ર કમાણી કરવી જ એ બીજી વસ્તુ છે. પહેલી બાબત એને માધન્ય સંપન્ન રાખે છે, પણ એ સાધનનો એણે ઉપયોગ કરવો જ જોઈ એ એમ કાંઈ હમેશાં આવરયક નથી જે પુરુષ સ્ત્રીની સાથે કુટુંબનો ભાર ઉપાડે છે, તે પુરુષની કમાણીમાં એ સ્ત્રીનો ફાળો છે જ. તે ઉપરાંત એ સ્ત્રીએ પોતાની જુની કમાણી દેખાઈ આવે એમ ધ ધેા કરવો જ જોઈ એ એમ આવરયક ન હોય જોઈ એ

પણ આમાયે સ્ત્રી કેળવણીનો દોષ નથી, પણ પુરુષ કેળવણીનો દોષ છે

સ્ત્રીઓમાં આવી ધ્રુષ્ટા પ્રમણ થતી જણાય છે એ ખતાવે છે કે (૧) સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ જોઈ એ તેટલો હાર્દિક અને વિશ્વાસભર્યો નથી, અને (૨) તેમાં પુરુષનું જીવન વધારે સ્વાર્થી અને કૃતઘ્નતાભર્યું છે એની સ્ત્રીની પ્રતીતિ થતી જાય છે

નીચેના કાવ્યમાં દર્શાવેલી ભાવનાઓ આજે સ્ત્રી વર્ગમાં ફેલાતી જાય છે એમ સ્વીકાર્યો વિના આલશે નહીં

અમે લગ્નવિડંબન પન્ને હ કાર્ષ્ણ્ય નહીં કદીયે,

અમે મૂળાં મેલાં પેટે દોરાર્ષ્ણ્ય નહીં કદીયે.

જે કરારથી અમે પાત્રમાં દુકકાથી વધુ ન જરીયે,

તે વગરજરૂરના બધે બધાર્ષ્ણ્ય નહીં કદીયે

અમે પુરુષના બહુ પાસા જુગ જુગથી સેવ્યા તોયે —

અમે પુરુષમાં નવ બાબતુ, બસ, કૃતઘ્નતા વિજ્ય કંઈયે

અમે સેવ્યા ને અમે ચાહ્યા, ને સદામ તેમને કીધી,

તેને હાથ ! ધર્મ ! ને રૂઢિ ! ને શુભામી ! સ્વામી દીધી.*

[ભાગ]

કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવન માટે આ સ્થિતિ આરોગ્યસૂચક નથી પણ એ સ્થિતિ સુધારવાનો ઉપાય કેળવણી જી ઉપર 'મુસરકાગે'

* કુલ માર્સિકમાથી, અગ્રેષ્ઠ પરથી અનુવાદ

પાડવાનો અને મહાન સતીઓના સ્વાર્થત્યાગી જીવનોને આદર્શ તરીકે રજૂ કરવાનો નથી પુરુષે સ્ત્રીના વિશ્વાસ સંપાદન કરવા માટે પોતાનું જીવન સુધાર્યું જ છૂટકો છે અને જ્યાં સુધી એ વચ્ચે દાર્દિક સંબંધ ન થાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીને સતોષ થાય એવો તોડ કાઢવાનો છે

આ તોડ કાર્ક નીચે સૂચવેલી રીતે થઈ શકે

૧૯ જો સ્ત્રીને કૌટુંબિક સગવડને માટે સ્વતંત્ર આર્જીવિકા માટે પરિશ્રમ કરવો શક્ય ન હાય, તો કૌટુંબિક આવકના અમુક ભાગ બુપર હુક સ્વીકારવો જોઈએ અને અમુક પ્રસંગોમાં જ ભાગ જુદો મઠી શકવા જોઈએ આ માટેનો વ્યવસ્થા પલ્લાના રક્મની માફક વિવાહ પહેલાં કરારથી થઈ શકે જ્યાં વ્યવસ્થા બાબતે પૂર્વેક કરાવવા સ્ત્રીને સીસવલુ ઘટે છે

આ સૂચનાની સામે એવો આક્ષેપ મુકવાનો સભન છે કે હિંદુ ધર્મની લગ્નની આધ્યાત્મિક ભાવનામાં આવો આર્થિક વિષય બેળગનાથી એ આદર્શ હશે થઈ જાય છે અમાર સુધી માત્ર પુરુષ જ ગણતરીખોર બન્યો છે, હવે સ્ત્રીનેયે ગણતરીખોર કરી આદર્શથી ઉતાવળી થોડા નથી

પણ આવી દીમ વાજબી નથી જેમ બ્રિટિશ સરકાર આપણને કહે કે અમારી ખાનદાની પર વિશ્વાસ રાખો અને ગણતરીઓ છોડી દો તે તેમના આજ સુધીના વર્તનને લીધે અશ્રદ્ધેય થાય તેમ પુરુષની ખાનદાની પર વિશ્વાસ રાખનારુ સ્ત્રીને કહેવું એ આજે અશ્રદ્ધેય છે, અને એમાં દબની ગંધ આવે છે

વળી હિંદુ લગ્નની આધ્યાત્મિક ભાવના કન્યાનિકૃપની, વરવિક્રયની અને પત્નાના કુગરોની આડે આવતી નથી તો આવી વ્યવસ્થા કરવામાં મોઈ વિશેષ કારણ કયાર થાય છે એમ કહી શકાય નહીં પત્નાની રીત પાલ્લ ને હેતુ રહેતો કે તે જ હેતુ આવી પાળ્યો છે

આવી વ્યવસ્થા આધ્યાત્મિક ભાવનાને આડે આવતી નથી જો કુટુંબમાં સુખ અને દાર્દિક અનુભવ વધે તો એ કેમકે કાળગ ઉપર જ રહે જો એવો સંબંધ ન વધે તો સ્ત્રીને અન્યાય ન થાય અને એને પુરુષની દમ પગ નમવું ન પડે

તે જીને માટે આટલી સગવડ થઈ શકે તો કુટુંબમારની ક'પનાથી જ ને એને આજે નાસ છૂટે છે તે ઓઠો થશે, પુરુષને પત્નિ મૃદુઅવસ્થામાં વધારે સહન આપવો પડશે, અવિચારી કુટુંબવૃત્તિ પર સંયમ મૂકવો પડશે, અને એમના કુટુંબ માટે, સામાન્ય રીતે જીને ને અલગમે છે તેને માટે પણ એક કારણ ઓઠુ થશે આમ સ્વાધીનતાના વિશ્વાસવાળી સ્ત્રી જ ગર્ભ શકશે કે —

અમે નરજીવાનની સામે, માટી છે મીટ હવે તો

અમે જિમ્નોએ સાથે સાથે —

અમે સાથ અનેરે દર્પએ, અમને તે મુક્ત કરે તો,
સાથે રહી સહાય કરીશું, સેવા ને સ્નેહ ધરીશું,
મત જીવનમાં એ વળીશું, ને ધર્મ ગણી પાળીશું

[હિપરના કાબ્યની છેલ્લી કડી]

હવે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓના કેટલાક ખાસ પ્રશ્નોનો વિચાર કરીએ

હું કેઈક નાર વિનાદમાં કદ છું કે મરજી વૈષ્ણવના આચાર અતિશય ચોખ્ખા ખરા, પણ એ ધર્મ ગરીબને ન પાસવે એક જ જોડ લૂગડાંબેર જેનું જીવન જનુ હોય તે પાત્ર વાર નાહવાનો ધર્મ કેવી રીતે પાળી શકે ? એ જગવાનને ખડી સાકર ને દૂધનો ભોગ કેવી રીતે ધરાવી શકે ? નાગી ન શકે ત્યારે દૂધની પૂરી જ ખાઈ શકાય એવો ધર્મ એને કેવી રીતે પાસવે ? જોને આઠ કનાક મજૂરીએ જનુ પડતું હોય તે પાત્ર પાત્ર મિનિટે દ્વાય ધોવાનો અને અડધો કલાક નાહવાનો આચાર કેવી રીતે પાર પાડે ? પણ જો ધરમાં નોકર ચાકર હોય, પૈસો હોય અને સમયનો સદુપયોગ કરતા આવડતું ન હોય તથા દુરુપયોગ કરવો ન હોય તો કેવળ દિવસ રિતાડરા માટેયે મરજી બનતું જોઈએ એટલું જ નહીં, પણ આધુનિક જનુશાસ્ત્રનો આશ્રય લઈ જૂના મગજની ધર્મમાં સારી પેઠે વધારો પણ કરવો જોઈએ

પણ જો આમ વર્ગ મગજની વૈષ્ણવની કહી બાધે તો આશ્વ ન વહોરી લે

મધ્યમ વર્ગની કાર્ધિક આવી જાણીને આફત વહેરી લેનારાના જેવી સ્થિતિ છે એ વર્ગ એ સ્વીછન્ડિયનોના જેવો છે તેઓ અંગ્રેજ બનતા જાય છે પણ અંગ્રેજો એમને સીકારતા નથી, અને હિંદીઓને એમણે હોડ્યા છે તેમ મધ્યમ વર્ગ એટલે શ્રીમત ધર્મનું અનુકરણ કરવા મથનાર આમ વર્ગનો છટો પડેલો ભાગ

જેમ મગજની ધર્મ એ શ્રીમતને જ પાવવી શકે છે, તેમ કુશીનતાના કેટલાક ખ્યાલો પૈસાદારને જ પાવવી શકે છે જગતના મધ્યમે દેશોમાં અમીર કે રાજાની સિધ્ધાને પુનર્વચ્ચ કરવું અકુશીન લાગે છે, કાગળ વિધવા રહેવાથી એને પૈસો, મોઝો અને કુશીનપણ્યનો યશ ત્રણે મળે છે અને એ ત્રણને આધારે એ પતિનો વિશેષ ખમી લઈ શકે છે સિધ્ધાવિરાહને અભાવે જે ચિંતા મધ્યમ વર્ગને રહે છે, તેનો શ્રીમત વર્ગમાં અભાર છે

મધ્યમ વર્ગ શ્રીમતના ધર્મોનું અનુકરણ કરવા જતા 'લાણા સાથે દૂકો જાય, મરે નહીં તો માલો થાય' એ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છે કેટલાકને માટે કદાચ એમ હોય કે આજનો મધ્યમ વર્ગ એ ધસાર્ધ ગયેલો શ્રીમત વર્ગનો રક્ષક હોય પણ તોયે એણે માનવ પ્રજાતા મોટા ભાગનો સાથ ઠાડી દઈ, બહુ જ નાનકડા વર્ગના ધર્મો સ્વીકારવામાં અને ગાંધી મૂકવામાં યદાપણ ક્યું નથી

શ્રીમત સ્ત્રીને ખુબ જ યશસ્વરમાં નીકળવું, અમમલેનતાના કામો કરવા ભાગ પાડવા, ખેતરમાં મળે જતું વગેરે દીક્ષુપતમયું લાગે એ સ્વાસ્થ્યવિષ્ણુ છે એમ ન કરવું એને પાવવી શકે એમ છે એમ ન કરવાથી એ પેનાતા પૈસાના હિપનામ ફરી શકે છે જીમ્મઓને આશ્રય આપી શકે છે અને તેમના પર આજીવન ચલાવી શકે છે મધ્યમ વર્ગે જેના અંતરને આદર્શ માનવાથી એને પૈસેડે, તેમ જ સારીગિમ અપલિમાં વાગે એમ ખમી પડી છે એ સિવાય કાંઈ સંવારે લાભ થશે નહીં જદાર નીકળવાને ગાંડી મરે નહીં અને કામ કર્યા વિના છુટો નહીં, એવો જેને કપાતે પરમા ગોધાર્ધ ગદેવાનું અને આગત વર્ગે જી જીવના મે ફરી સમાવ તેના જ કરવાનું લખામ

દવે જે ખાસ પ્રવૃત્તિઓ મે કહી તેના સમર્થનમાં કારણો દર્શાવું છું

બાળઉછેર — મને લાગે છે કે સ્ત્રીમાં રહેલા સ્વાભાવિક માતૃભાવને લીધે, બાળઉછેર સ્ત્રીનું ખાસ મર્મ છે જન્મથી જ એને એ કાર્યની હોંશ હોય છે એ મર્મ એની અને ક્રમભળ વૃત્તિઓને ખાતર છે, એની પાસે સ્વાર્થત્યાગ કરાવે છે અને એને સંતોષ આપે છે કોઈ એમ મહેશે કે એ ખરું, પણ એ પોતાનું બાળક હોય તો જ સીમના યાગક માટે એવો ભાવ નથી જોઈ શકતો મને લાગે છે કે આ મરામત નથી ને સસ્થાનો નિયમ હોય કે દરેક સ્ત્રીએ એકાદ બાળકનું સંજોગન તો કરવું જ જોઈએ, તો પોતાને સોંપાયેલા બાળક પ્રત્યે એને મમતા મંધારે કદીક આ જોટુયે પડે, પણ મારી માન્યતા છે કે સામાન્ય રીતે બાળઉછેરની જવાબદારીને લીધે એ સ્ત્રીને પોતાના જીવનની ઉપયોગિતા લાગશે, અને સ્થિરતાથી કામ કરવાની ટેવ પડશે આવા બાળકો મળી રહેશે એમાં શક નથી આમ નાના બાળકોથી માટીને કુમાર-કુમારીના ધનવાયો સ્ત્રીઓને હાથે ચલાવી શકાય

પ્રાથમિક શિક્ષણ — હિંદુસ્તાનની પ્રાથમિક કેળવણીનો નિયાર કરતા મને લાગ્યું છે કે, આપણા મરીમ દેશમાં એ પ્રશ્નનો ઉકેલ એક જ રીતે સપાટામધ અને ઓછે ખર્ચે આવી શકશે પ્રાથમિક કેળવણી આપી શકે એવી શક્તિ માતાને આપીને છોખરા તથા છોકરીની કુમારમદિર સુધીની કેળવણી માટે સસ્થાની સ્ત્રીઓને તૈયાર કરવી હોય તોયે તે સસ્થાને હસ્તક બાળમદિર કે કુમારમદિર આનવું જોઈએ

શુશ્રૂષાલય — બાળઉછેરની જાતનું જ શુશ્રૂષાનું કાર્ય છે. અને તે માટેયે સ્ત્રીની યોગ્યતા સ્વાર છે પણ એ સાથે જ હું એમ માનું છું કે સ્ત્રીઓએ ધંધા તરીકે નર્સના કામમાં પાત્ર એક દરે અયોગ્ય થાય છે અને શુશ્રૂષા કરવા માટે સ્ત્રીઓ જ હોવી જોઈએ એમ જરૂર નથી આથી પુરુષોની ઇસ્પનાલોમાં શુશ્રૂષા કરનાર પુરુષ વર્ગ હોય એ વધારે ઇષ્ટ છે એથી આવી સસ્થા સાથે સ્ત્રીઓ અને બાળકોનું શુશ્રૂષાલય હોય તો તે ઉપયોગી વિભાગ થતા ઉપરાંત સ્ત્રીને યોગ્ય તારીમ મળી રહે સસ્થાની સ્ત્રીને નર્સના ધંધા માટે તૈયાર

કુળી એ હું છટ નથી સમજતો, પણ આની તૈયાર થયેલી સ્ત્રી મહાઠ
જઈ એ ધધો કરે તો જેવી તેની ઇચ્છા

ગોપાલન—એ બાળઉઠેર જેવું જ કામ છે માથુંસતું વાત્સલ્ય
બાળ્યની બીજે દરબજે પોતાના દોર પ્રત્યે હોય છે એ ધધો આમ
વર્ગમાં સ્ત્રીઓની મહેનતથી જ શામ કે અને એને માટે આજે
પૂરતો અનમશ છે

નણાટ, છીટકામ વગેરે ઉલ્લોગો માટે આજે અવકાશ છે એ
ધધાઓ સ્ત્રીઓ સારી પેઢે કરી શકે છે અને તેમાંથી પોતાનો નિર્માણ
પણ કાઢી શકે છે એ ધધો સખત પરિશ્રમના નથી, તેમ સાન
બેમાધુષે નથી

આની સ્થાઓમાંથી જાહેર જીવનમાં ભાગ લેનારી અને જનસેવા
માં પોતાનું જીવન અર્પણ કરનારી બહેનો નીકળે એમ સૌ કોઈ
આશા રાખે જ સમાજના અધરા અને વિશેષ બલિદાન માગનારા
કાર્યોમાં આ બહેનોની આગેવાની હોવી જોઈએ, અને તે માટે
સસ્થામાં પૂરતી અનુકૂળતા અને તાલીમની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ

આટલું વનિતાવિશ્રામ જેવી ખાસ પ્રકારની સ્ત્રીઓની સસ્થાઓ
વિશે આ સસ્થાઓ બહેને નિરાશ્રિત થયેલી સ્ત્રીઓ માટે યોગ્ય હોય,
પણ એ કેવળ રાંટલાનો અને રહેણાંનો આશ્રય આપનારી સસ્થા ન
થઈ જોઈએ એમાં રહેલી મહેનોને પોતાના જીવનની ઉપયોગિતા
જણાય, સમાજને એમની ઉપયોગિતા જણાય અને પ્રસંગ પડ્યે
સસ્થાથી સ્વતંત્ર થઈને જીવન ગાળી શકે એટલી એમનામાં શક્તિ
આવવી જોઈએ એવી શક્તિ આવી છે કે નહીં તેની એક કસોટી એ
જણાય કે જે કોઈ બહેનને સસ્થામાં તીવ્ર અસંતોષ લાગતો હોય,
અથવા કોઈ માતામાં સિદ્ધાન્તનો મતભેદ લાગતો હોય, છતાં તેને
છાડી જવાની દિશાત ન કરી શકે તો એનામાં એવી શક્તિ આવી
નથી જેમ કહેવાને દરકત નથી

આની શક્તિ ઉપનંત કરવી એ પ્રત્યે સમાજમાં ધ્યાન રહેવું
જોઈએ એ શક્તિ કેવળ નિર્મોહપરોપી કોઈ ધધો જાણનાથી કે
સામાન્ય કેળવણી લેવાથી આવે કે જે માન્યતામાંથી થોડી જુદા છે

અને એ બે વસ્તુઓ કશા મહત્વની જ નથી એમાંથી થોડી જૂઠા છે. હકીકતે જોતાં મનુષ્યને સ્વાયલંબી બનાવવામાં ચારિત્રની દરતાનો ફાળો સૌથી મોટો છે. છતાં નિર્વાહોપયોગી ધંધાનું જ્ઞાન તથા સામાન્ય કેળવણી એમાં હીક પૂર્તિરૂપે થાય છે. ચારિત્રની દરતાને અભાવે ધંધાનું શિક્ષણ તથા સામાન્ય કેળવણી પણ આત્મવિશ્વાસ લાવવા શક્તિમાન થાય જ એમ ખાતરી નથી.

આમાં ચારિત્રનો અર્થ શુદ્ધ, અકલંકિત ઇવન અથવા શીલ એટલો જ કરવાનો નથી. માણસને આત્મવિશ્વાસ ઊપજવાને ચારિત્રનાં અનેક અંગો કારણબૂત થાય છે. એ વિશ્વાસને લીધે એને પોતાનું શું થશે, એ વિષે બહુ ડર લાગતો નથી. પોતે પોતાનું ફાડી લઈ શકશે અથવા ઈશ્વર એને સંભાળશે જ એવી એને ખાતરી લાગે છે. એ અંગોમાં શુદ્ધ શીલ, ઈશ્વરશ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, (વીર્ય), ખંત, મહેનતુ સ્વભાવ, સાદસી સ્વભાવ, સતોષી સ્વભાવ, સકલશીલતા, હળીમળીને ચાલવાની આવડત, પરગજુપણું, નીડરતા વગેરે છે. એમાંથી એકાદ અંગની પણ અતિશયતા હોય તો તેને પેટની ચિંતા ઓછી લાગે છે. પણ અતિશય ન હોય, તોયે બે ત્રણ અંગોનો હીક હીક વિશ્વાસ હોય તોપણ તેને રખડી પડવાનો વખત આવતો નથી. એની સાથે જો કેાઈક ધંધાનું શિક્ષણ અને કેાઈક વિષયમાં પ્રતીક્ષતા હોય તો એને લગભગ પૂરો આત્મવિશ્વાસ રહે. પણ કેવળ ધંધાની કે વિદ્યાની કેળવણીથી આત્મવિશ્વાસ આવતો નથી. એટલે પોતાના સ્વભાવમાં આવા એકાદ ગુણની ઉછેર બહુ મહત્વની છે.

૨૮. માણસમાત્રમા ચારિત્રના આત્મવિશ્વાસ અત્યંત ચરતારા જગંમાથી અંનાદ બે ગુણોનું ધીજ તો હોય જ. એ ધીજને ઘોષીને પોપવ, એ બેઢવણીનું ચતંધ્ય છે.

સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, મોટામાં મોટી મુશ્કેલી અંદર અંદરના કલહોને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રીજાતિ વિશે અનાદરને લીધે નહીં, પણ એક બેદરતક દેખીતરૂપે જ કદું ઠું કે દિંદુશ્ચાનમાં સ્ત્રીઓમાં સ્વજાતિશક્તિ વિશેષ છે દુ બીજા દેશો વિશે જાણતો નથી, માટે વ્યાપક જાણ વાપરતો નથી.

આનો અર્થ એટલો જ થાય કે સ્ત્રીઓના જીવન પોતપોતામા મેળ એસે એવી રીતે ઘડવામા આગા નથી પુરુષને જ આશ્રયદાતા માની, દાસ જેવું હોય તોયે, એની સાથે જ મેળ રાખવાને અને એની પર જ વધારે વિશ્વાસ મૂકવાને એ ટેવાયેલી છે

આનું એક પરિણામ એવું પણ આવે છે કે કામ કરવાનો ઉમંગ ધરાવનાર સ્ત્રીઓ પુરુષનો સહમર નેટલો શોધે છે, અને તેમની પાસેથી નેટલો ઉત્સાહ મેળવતી જણાય છે તેટલો સહમર કે ઉત્સાહ પોતાની સાથી બહેનો પાસેથી નથી મેળવતી

સૈકાઓની પરતર દરાનું આ પરિણામ છે અને ધીમે ધીમે સ્ત્રીસ્વભાવમાથી ચાની જશે એમ માનું છું પણ જો બહેનોનું એ પ્રત્યે લક્ષ જાય તો તેઓ એ સ્થિતિમાથી વધારે વેગથી નીકળી જઈ શકે

આને માટે સ્ત્રીકાર્યકર્તાને કેટલાક સ્વૃણ નિયમો સૂચવું છું એથી હમેશા સદગતા મગરો જ એમ માનવાનું નથી પણ અદેખાઈ કે મનહના કેટલાક ઘરણી ઓછા યમા સભન છે

(૧) જો તમે એક સ્ત્રી કાર્યકર્તા હો અને તમારા કાર્યને અગે કોઈ પુરુષ કાર્યકર્તા સાથે સહકાર સનાહ મસનત, વગેરે કરના પડે, તો તમે તમને જાણે એ પુરુષની જ માત્ર ઓળખાણ હોય એમ ન વર્તો, પણ અને તેટલો પ્રયત્ન કરી એની પત્ની સાથે પણ બળો અને એની દ્વારા પુરુષની મદદ લેના પ્રયત્ન કરો જો એ સ્ત્રી કેવળ અસફારી અને વહેમી હશે તો તેને સરકારી કરી અને તેનો વિશ્વાસ મેળવવો એ તમારું એક કાર્ય છે જો એ તેની ન હોય, તો એનો તમને માર્ગિક સહકાર મગરો અને વિરોધ તો નહી જ આવે એની અવગણના કરી તમે પુરુષ માથે મગરો તો તમે સ્વચ્છતિશત્રુત્વને પોષશો

(૨) પુરુષ કાર્યકર્તાઓમા ઘરાની મોટાઈની કે એની બીજી અભિનાયઓ નથી હોતી પણ સ્ત્રીઓમા જ હોય છે એમ માની તમારી સાથે કે તમારા જેવું કામ કરનારી બીજી સ્ત્રીઓ વિષે મનમા અનાદર ન પોષો માણ્યમાનમા માર્ગિક ગણ્ય — માર્ગિક દોષ રહેના જ હોય છે કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રીને દાથે માર્ગિક ઉપયોગી કામ થતું હોય અને તે સાથે એની કાર્તિની ઇચ્છાયે સિદ્ધ થતી હોય તો તેમા તમારું શું બગડે ?

કરવા દઉં ? મને એમની પ્રવૃત્તિનો દ્વેષ નથી, પણ એ આશ્રમમાં ન શોભે આશ્રમમાં તો હું એમની યત્રશાસ્ત્રની ભુદ્ધિનો વસ્ત્રવિદ્યાને અંગે ઉપરોગ થાય એમ ધૃષ્ટુ પણ એમની પસંદગી જુની જ દિશામાં દગતી હોય તો ભલે એ બહાર જઈ બીજો પોતાની શક્તિનો વિકાસ કરે ત્યાં જશે તોયે તેમને હું આશીર્વાદ જ આપવાનો છું અને કાર્ક કરી બતાવશે ત્યારે સામાશી પણ આપીશ પણ આશ્રમ તો માત્ર વસ્ત્રના પુનરુદ્ધાર માટે જ છે માટે એની સાથે સબધ ન રાખનાર પ્રવૃત્તિને અહીં સ્થાન ન હોય મારે ગળે આ વાત બતરી છે

૨૧ હું માનું છું કે ઘઘાના નિદાણનો મારમ ઘાઢપણથી જ ઘવો જોડીએ બન દરેક કુમાર કે કુમારીમંદિરે અવાદ કે ઘઘા જ શીલવવાની જવાબદારી સજા એ શીલવા અિચ્છનારન જ મળ્યા માત્ર નાતરવા નોમીએ જધી ઘાઢપણથી જ ઘાઢક સમજ કે આપણ બા ઘવો વરવાના છે એ ઘઘાનો સાથ ચીજી વેઢવણ પળ હોય બન અવા ઘીજા વિપયોમાં એ ઘઘાન પાપક તત્ત્વો સારી વેઢ હાય

આ રીતે મધ્યમ વર્ગની છોકરીઓની શાળાઓ પણ એ વર્ગની ૮૦ ~ ૮૦ ટકા છોકરીઓને કેવું જીવન ગાળવું પડવાનું છે, તેને દષ્ટિ આગળ રાખીને કેળવણીના એકેએક વિષયનો વિચાર કરે, તથા તેને ઉપરોગી વહેવારશિક્ષણનો જ મધ્ય એ તો બેજવામદારીપણનો આક્ષેપ રહે નહીં

આ રીતે વિચાર કરીએ તો એમ ખી સમય કે ૮૦-૯૦ ટકા છોકરીઓ મોની શક્તિને ધરણી બાળમધ્યામગી યશે રાંધવું કાંતવું ખીજવું સીવવું ધરના દિશામરખવા નાના છોકરાને ઘોડા ધણુ બજારવું અને સારી ટેવો પાડી એમને ધર્મ અને ભક્તિના સસ્કારો આપવા ધર સાક્ષ્ય બ્યવસ્થિત અને સુધક રાખવું માન્યત કરી, સુરાવડ વેડી અને કરવી દર્શાદિ તો કરને જ આ ઉપરાંત આપણે એરી અપેમા રાખીશું કે એ સમાજોપરોગી કાર્ક એવું મમ પદ મીએ ૨ જે એની સ્થિતિ ફીક લેાય અને મંડલ દે તોરે સમાજને બપે એવું હોય બો મહેનતાણુ સર્વને દે તોરે ખો તેમ હંય જે પોતાના ધરમારે

ઉપયોગી થાય અને કદાચ ઘણીના ધધામાયે ઉપયોગી થાય આવા વિચારમાં શુદ્ધ ભાષાજ્ઞાન, સુદર હસ્તાક્ષર, માવજત અને પ્રાથમિક તથા ધરમયુ ઉપચારો, ધરમયુ વ્યાવાસ તથા પ્રાથમિક કેળવણી આપી શકે એવી લાયકાત—એવા સામાન્યપણે ઉપયોગી નિષ્ણો કહી શકાય આમાં કેટલુંક પ્રાથમિક, ગરીબને પોષાય એવું અને વગર ખર્ચે કુટુંબને આનંદ આપી શકે એવું કનારાન અને દણિને વિશાળ કરે તથા અવલોકન શક્તિને કેળવે એવી રીતે જૂગોળ, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ ઉમેરીએ તો મધ્યમ વર્ગની સામાન્ય કેળવણી પૂરી થઈ એમ કહેવાને હરમત ન હોય એટલેથી મધ્યમ વર્ગની ઘણીખરી બાળાઓની કેળવણી પણ પૂરી થયેલી ગણાય.

જો આ દણિએ અને આ રીતે જરાગર શિક્ષણ અપાય તા બાળા શાળામાં જે શીખી આવે તેનો એને ધરમાં ઉપયોગ છે એમ પગલે પગને માણૂંમ પડે અને ધરમાં માળાપને પણ શાળાની બાળા ઉપર શી અચર થાય છે તેની જાણ આવી રહે હાલ તો લાજુતી છોકરી ધરમાં બોળાપ બને છે, અને જો ધરમાં માળાપનું હાલ ન હોય તો એ બોળે ઉગાડના બીજા વાલી ભાગ્યે જ તૈયાર હોય છે.

પછી ઉચ્ચ કેળવણી લેના ઇચ્છનાર બાળાઓ માટે ઉપર વનિતા વિશ્રામ જેવી સંસ્થાઓ માટે જે સ્વરૂપ રજૂ થયું છે તે જ હોવું જોઈએ એમ હું માનું છું જેમને વૈદક, વકીનાત સાહિત્ય વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોમાં જ પારગત થવું હોય તેઓ છાત્રાઓ માટેના મહાવિદ્યાલયોમાં જઈ તેમાં હું કરોડ દોષ જોતો નથી એવી કેળવણી લેનાર સ્ત્રી-વર્ગના થોડાક દમ હોય તેથી મનાજને નુકસાન થયાનું નથી પણ દખાદેખીથી અચર એવી કેળવણી કીમતી અચર આદરપાત્ર છે એમ ધારી માળાઓ કે બાળા વાલીઓ એને માટે વધારે મોહ રાખે તો તેમાં કેળવણી રિતેના નિયારના મૂળ પાયામાં જ દોષ છે એમ મને લાગે છે આજની દેશની પરાધીન સ્થિતિમાં પ્રજાકીય તત્ત્વોએ આની થોડીક વ્યક્તિઓને ઉપયોગી થાય એવી સંસ્થાઓ સ્થાપના સક્તિ અને પૈસો ખર્ચનો ચોખ્ખો નો પ્રજાકીય રાજ્ય દોષ તો એવી સંસ્થાઓની સ્થાપના ખાનગી સાદચ્છી થાય અને રાજ્યત્ર એ થોડીનખી મદદ કરે

એટલું જ પણ ઉપર કહી તેની ૮૦ ટકા ઓળખે ઉપયોગી થાય
એની સરથાઓ રાજ્યને ખર્ચે ચાલે

પણ હવે ધીમે ધીમે શાળા ડરતાયે છાત્રાન્ય પ્રવૃત્તિઓની
ચિતાનો અધિક વિષય બનતું જાય છે આ સુચિદન છે યોગ્ય વિદ્યાર્થીની
પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા એ કેળવણીનું એક મહત્વનું
અંગ છે વધારે મહત્વનું અમ તો વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્ય ધર્મતર છે
એની શિક્ષકોને વધારે ને વધારે પ્રતીતિ થતી જાય છે આથી માતૃદિવસ
વિદ્યાર્થીને પોતાની નજર તમે અને સદવાસમા ગણવા એ હજી
વધતી જાય છે

વળી છાત્રાન્ય વિષેની પના પણ ફરતી જાય છે બાનાલય
એટલે વિદ્યાર્થીઓની રહેના-ખાનાની 'સરકાર'—હોટેલ—ની પણ
વધારે મહત્વની શાળા અને અવસ્થિત થર

આ મામતમા માગ અભિપ્રાયો નીચે મુજબ છે

૩૦ મુમસ્વારા માતાપિતાના ઘર કરતા મારામા મારા છાત્રાન્ય
પણ પાઠ્યાનુ નથી સામાન્ય સ્વસ્થારી માતાપિતાનું ઘર બન માર
છાત્રાન્ય અથવા વચ્ચે પણ માતાપિતાનું ઘર વધારે વમદ વચ્ચે ગાયક
ગણાય પણ મારા છાત્રાન્યની નિંદા ન કરાય પણ જ્યાં માતાપિતા
મુમસ્વારો પાઠ્યાન્યો ગયિત હિમત ને હાથ પરાવના ન હોય ત્યાં માર
છાત્રાન્ય ઘર કરતા વધારે માદ નિવાસસ્થાન છે

૩૧ આઠા છાત્રાન્યોનો જરૂરિયાત વળી છે પણ અ ગાયક જ
અ મધ્યમ વગના મરીક વર્ગન પોષાય એટલું મસ્તુ વધારી જાય છે

બાનાલયમાં થર થતા વધારે સગરોડો યોગ્યતાની મુશ્કેલીઓ
ઉપરથી હેતુ બેતરી જવાની ખર્ચાળ જીવન શાળાની અને માતાપિતાને
ખર્ચ ઉઠાવના મેટલી વીસીએ સો થાય છે તેની ગિતા ન કરવાની
રેવ વધે છે બે બાનાલયનો યોગ્ય ખર્ચ અસ્થા ઉપર છે તો તેથી
નાનું અન્ન ખાતા સાથે મધ્યમ વર્ગમાં જે શરમ હતી તે રહેતી

તેમ જ વગર માગે જે સગરોડો મળે છે તેની અગરોડોમાં મળતી
ગવળી પૂરી જણા બેતરી નથી વગર માગે મળેલા દાદા માટે મુશ્કેલી

નથી ઉદ્દભવતી, પણ અમારુ નસીમ અમને આપે છે એવી વૃત્તિ રહે છે આથી, કેળવણી લેનાની ધમશ પણ ઓછી રહે છે આથી —

૩૦ છાત્રાલયના વને તેટલો ગરીબાબીના ધોરણે ચાલવા જોડીએ તેમા ગરીબ કુટુંબમા વાલ્કણમા છાત્રાલયને જવુ મહેનતુ જીવન ગાલ્કવુ પડે છે તેવુ જીવન વધા વિદ્યાર્થીઓને ફરજિયાત ગાલ્કવુ પડવુ જોડીએ છાત્રાલયના અટલોએ જાવું જે ઝુપાઈ ન શકે તમન નાજીક અધિક અમ કરાવીને મહેનતાણુ આપવાની પદ્ધતિ ભલે હોય એ મહેનતાણુ આપવામા થાડીક અદારતા રાહી નકાય પણ વનતા સુધી છાત્રાલયનો નિત્ય જાવ નાહીઓમાથી ન ચાલવા જાડીએ

૩૧ જ વિદ્યાર્થીન માતાપિતા પોષતા હાય, તન જ્ઞાનગી પેમા વમાવા માત્ર છાત્રાલયમા વામ ન મલ્કવુ જોડીએ

આ મને ઘૂટકા ગગના સસ્થાઓના સસ્થાઓને કહણુ લાગે એના ૭ એ કુ જાણુ છુ પણ સસ્થાઓ રિખેના અનુભવ પરથી મને જાણાય છે કે, ક્યારેક પણ જાગવાયેને આના નિર્ણય પર આવ્યા મિના આવનાનુ નથી એવા નિયમ મિનાની કેળવણી અર્થના પ્રમાણમા એાછી ફગદાથી થગે વિદ્યાર્થીને લાગવુ જોઈએ કે, કેળવણી એ સહેજે મળી શકતી વસ્તુ નથી એને માટે કિમત આપવી જ જોઈએ એ કિમત પરિશ્રમરૂપે જ આપવી જોઈએ

ઉપવા વિચારેને પરિણામે જ એમ કહી શકાય કે —

૩૨ છાત્રાલયમા નોકરા ન હોવા જોડીએ

મને મહુ મોટા રસોડા પગ વિશ્વાસ નથી મહુ મોટા રસોડામા રસોડાઓ ઓછી રહે છે, બેદરકારી અને બગાડ વધારે થાય છે, કામનો બોને વધારેપડતો થાય છે, અને તેથી અસતોર પણ વધારે થાય છે ૧૦-૧૨ માણસ સુવીના રસોડા એ સમાન્ય રીતે થોડા મર્યાદા છે આનો અર્થ એ નથી કે, કાઈક પ્રસંગે મધા રસોડા એક ન થઈ જાય ૧૦-૧૨ માણસનુ રસોડા હોય તો ધાસલેકના કમામા થોડુ પાણી મૂકી એક ઉપા એક મૂકી શકાય એવી બે કે ત્રણ તપેરી તેમા ગોઠવી સહેજાઈથી દાળ-આત-ચાક ગાંધી ગકાય, અને તે થતુ

હોય તે દરમ્યાન મીઠા જાનુએ રોટલી, રોટલા વગેરે ર્ધ રામે
અથવા એવો ફૂકર ચક્રવી વિગ્રથિનીઓ બીજા કામ પણ કરી શકે,
અને ક્વાકેકે પડી ફૂકરને તપાસી શકે

પણ આ એક અભિપ્રાય માત્ર છે એને સિદ્ધાન્ત જોતું મહત્ત્વ
આપવાની જરૂર નથી

આ રીતે કેળવણી એને જીવનનું ઘડનર એમ તાત્વિક વ્યાખ્યાથી
શરૂઆત કરી ફૂકર પર રાખવાની પદ્ધતિ સુધી આવી લાગ્યો વધારે
વિગતોમા ન જીનરવાથી શોભા રહેશે એમ ધારી આ નિબંધ પૂરો
કરું છું

આશા રાખું છું કે, સ્ત્રીકેળવણીમા જીવન વિનાશના ભાર્ષ-બહેનોને
નિયાર ધરવામા એ કામકે મદદગાર થશે, અને તેમની ચર્ચા મને પણ
લાભદાયી થશે.

સ્ત્રીજાતિ પોતાનું બગ અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રની દિશા બરોબર
સમજે, પુરુષનું તથા એની પ્રવૃત્તિઓનું અસુકરણ કરવાનો જ આદર્શ
ન રાખે, પોતાને પુરુષની ઓશિયાળી ન માને, પુરુષને ખોટી રીતે
રીઝવવાયે ન મથે અને છતાં, સ્ત્રીપુરુષ લભયથી બનેયે! સસાર
પરસ્પર મેળવાજો! રચાય, એ સ્થિતિની ઇચ્છા ધરતો નિરામ લઉં છું

આંક શીખવવા વિષે સૂચના

આંક શીખવવાની આપણી પ્રચલિત રીતિ 'એકડે એક, બગડે બે' એમ 'એકડે મીડે દશ' એ રીતે બોવાયતા જવાની અને લખાવવાની છે એમ બોનાવવાની તે બરાબર નથી એમ મને લાગે છે 'એક, બે, ત્રણ દશ' એમ જ બોલવાની તે પાઠની જોઈએ 'એક, બે' વગેરે સખ્યાઓના આકાશના નામ એકડો, બગડો એમ કહી શકાય, અને 'આઠ' કેમ લખાય એમ પૂછીએ ત્યારે ૮ તુરત લખી બતાવે એની પહેલાંથી જ તે પાઠની જોઈએ 'આઠડે આઠ' એમ બોલીને લખી આપે એ ઠીક નથી (બારાબડીને પણ આવો જ નિયમ લાગુ પડે છે 'કને કર્ક નહીં ક કને મનો કા' વગેરે બોલ્યા વિના બાળકને લખવા અને ગણવાની તે પાઠની જોઈએ)

ત્યાર પછી ૧૧ થી ૧૦૦ સુધીના આંક સુધી 'બે એકડા અગિયાર, એકડે મગડે બાર મગડે મીડે વીસ' ઇત્યાદિ મોલવાની તે છે આ તે બોલી છે એ તે 'અગિયાર, માર' લખવાની યાત્રિક પરિતિ મતાવે છે પણ એ સખ્યા શું છે તે નથી દર્શાવતી તેને બદલે માગકને આમ બોલીને લખતા શીખવતું જોઈએ, 'દશને એક અગિયાર દશને બે માર, દશ ને ત્રણ તેર દશ ને દશ વીસ, વીસ ને એક એમ્વીલ વીસ ને દશ ત્રીસ' વગેરે એ આંક લખવાની રીત પણ નીચ પ્રમાણે પાઠ્યા પર કે આંકની ચોપડીમાં બતાવેલી હોવી જોઈએ

$$૧૦ + ૧ = ૧૧ \quad ૨૦ + ૧ = ૨૧$$

$$૧૦ + ૨ = ૧૨ \quad ૨૦ + ૨ = ૨૨$$

$$૧૦ + ૩ = ૧૩ \quad ૨૦ + ૩ = ૨૩$$

$$૧૦ + ૧૦ = ૨૦ \quad ૨૦ + ૧૦ = ૩૦$$

આ રીતે બોલવા અને લેવાથી ડાની માબૂતો આમ્ડો દશકનો છે એનો બાળકને ખ્યાલ વહેતો આવવા માટે છે

હોય તે દરમ્યાન મીઠા માનુએ રોટની, રોટલા વગેરે ૨ અથવા એવો ફૂકર ચણાની નિઘારિનીઓ ખીજા કામ પણ કે અને કનાકેકે પછી ફૂકરને તપાસી શકે

પણ આ એક અભિપ્રાય માત્ર છે એને સિદ્ધાન્ત જેવું આપવાની જરૂર નથી

આ રીતે કેળવણી એટલે જીવનનું ઘડતર એમ તાત્વિક વ્યાસરૂઆત કરી ફૂકર પર રાધવાની પદ્ધતિ સુધી આવી લાગ્યો નિગતોમા ન બિતરવાથી શોભા રહેશે એમ ધારી આ નિમંધ કરું છું

આશા રાખું છું કે, સ્ત્રીકેળવણીમા જીવન વિતાડતા બાઈ-બાઈ વિચાર ફરવામા એ દાર્મિક મદદગાર થશે, અને તેમની ચર્ચા મંદાલદાપી થશે

સ્ત્રીજાતિ પોતાનું બગ અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રની દિશા બ સમજે, પુરુષનું તથા એની પ્રવૃત્તિઓનું અનુકરણ કરવાનો જ ન ન રાખે, પોતાને પુરુષની ઓશિયાળી ન માને, પુરુષને ખોટી રીઝવાયે ન મથે અને જતા, સ્ત્રીપુરુષ ઉભયથી બનેલો સ પરસ્પર મેળવાળો રચાય, એ સ્થિતિની ઇચ્છા કરતો મિરામ લઉ

આંક શીખવવા વિષે મૂલ્યના

આંક શીખવાની આપણી પ્રવૃત્તિ રૂઢિ 'એકડે એક, બગડે બે' એમ 'એકડે મીડે દસ' એ રીતે બોનાવના જવાની અને લખાવવાની છે એમ બોનાવવાની ટેવ બરાબર નથી એમ મને લાગે છે 'એક, બે, ત્રણ. દસ' એમ જ બોલવાની ટેવ પાડવી જોઈએ 'એક, બે' વગેરે સખ્યાઓના આખ્યાના નામ એકડો, બગડો એમ કહી શકાય, અને 'આઠ' કેમ લખાય એમ પૂછીએ ત્યારે ૮ તુરત લખી બતાવે એવી પહેનાથી જ ટેવ પાડવી જોઈએ 'આઠડે આઠ' એમ બોલીને લખી આપે એ હીક નથી (બારાખડીને પણ આવો જ નિયમ લાગુ પડે છે 'કને કઈ નહી ક, કને મનો કા' વગેરે બોલ્યા વિના બાળકને લખવા અને વાંચવાની ટેવ પાડવી જોઈએ)

ત્યાર પછી ૧૧ થી ૧૦૦ સુધીના આંક સુધી 'બે એકડા અગિયાર, એકડે બગડે બાર બગડે મીડે વીસ' ઇત્યાદિ બોલવાની ટેવ છે આ ટેવ બોલી કે એ ટેવ 'અગિયાર, બાર' લખવાની પારિત્તિ પદતિ બતાવે છે, પણ એ સખ્યા શુ છે તે નથી દર્શાવતી તેને બદલે બાળકને આમ બોલીને લખના શીખવતુ જોઈએ, 'દશને એક અગિયાર, દશને બે બાર, દસ ને ત્રણ તેર દશ ને દસ વીસ, વીસ ને એક એકવીસ, વીસ ને દસ ત્રીસ' વગેરે એ આંક લખવાની રીત પણ નીચે પ્રમાણે પાઠ્યા પર કે આકતી ચોપડીમાં બતાવેલી હોવી જોઈએ

$$૧૦ + ૧ = ૧૧$$

$$૨૦ + ૧ = ૨૧$$

$$૧૦ + ૨ = ૧૨$$

$$૨૦ + ૨ = ૨૨$$

$$૧૦ + ૩ = ૧૩$$

$$૨૦ + ૩ = ૨૩$$

$$૧૦ + ૧૦ = ૨૦$$

$$૨૦ + ૧૦ = ૩૦$$

આ રીતે બોનાવ અને લેવાથી યમી બાળકો આખડો દશકો
૪ એનો બાળકને ખ્યાન વહેનો આવવા માટે છે

હોય તે દરમ્યાન ખીજી બાબતોએ રોટલી, રોટલા વગેરે થઈ શકે. અથવા એવો ફૂકર ચડાવી વિદ્યાર્થીનીઓ ખીજાં કામ પણ કરી શકે, અને ક્યારેક પછી ફૂકરને તપાસી શકે.

પણ આ એક અભિપ્રાય માત્ર છે એને સિદ્ધાન્ત જેવું મહત્ત્વ આપવાની જરૂર નથી.

આ રીતે કેળવણી એટલે જીવનનું ઘડનર એમ તાત્ત્વિક વ્યાખ્યાથી શરૂઆત કરી ફૂકર પર રાંધવાની પદ્ધતિ સુધી આવી લાગ્યો. વધારે વિગતોમાં ન ઊતરવાથી શોભા રહેશે એમ ધારી આ નિબંધ પૂરો કરું છું.

આશા રાખું છું કે, સ્ત્રીકેળવણીમાં જીવન વિનાશનાં બાધ-બહેનોને વિચાર કરવામાં એ કોઈક મદદગાર થશે, અને તેમની ચચાં મને પણ લાભદાયી થશે.

સ્ત્રીજાતિ પોતાનું બળ અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રની દિશા બરોબર સમજે, પુરુષનું તથા એની પ્રવૃત્તિઓનું અતુકરણ કરવાનો જ આદર્શ ન રાખે, પોતાને પુરુષની આશિષાળી ન માને, પુરુષને ખોટી રીતે રીઝવવાયે ન મહે અને છતાં, સ્ત્રીપુરુષ ઉભયથી બનેલો સંસાર પરસ્પર મેળવાળો રચાય, એ સ્થિતિની ધ્યક્ષ કરતો વિરામ લઉં છું.

આક શીખવવા વિષે સૂચના

આક શીખનારાની આપણી પ્રચલિત રૂઢિ ‘એમ્ડે એક, બગડે બે’ એમ ‘એકડે મીડે દશ’ એ રીતે બોલાવતા જવાની અને લખાવવાની છે એમ બોનારાવાની ટેવ બરાબર નથી એમ મને લાગે છે ‘એક, બે, ત્રણ દશ’ એમ જ બોનારાની ટેવ પાડવી જોઈએ ‘એક, બે’ વગેરે સખ્યાઓના આક્રાંતા નામ એકડો મગગે એમ કહી શકાય, અને ‘આક’ કેમ લખાય એમ પૂછીએ ત્યારે ૮ તુરત લખી બતાવે એવી પહેનાથી જ ટેવ પાડવી જોઈએ ‘આડે આ’ એમ બોલીને લખી આપે એ રીક નથી (બારાબડીને પણ આવો જ નિયમ લાગુ પડે છે ‘કને કઈ નહીં અને મોઝા’ વગેરે બોલ્યા વિના બાળકને લખવા અને વાચવાની ટેવ પાડવી જોઈએ)

ત્યાર પછી ૧૧ થી ૧૦૦ સુધીના આક સુધી ‘બે એકડા અગિયાર, એકડે મગડે બાર બગડે મીડે વીસ’ હત્યાદિ મોલવાની ટેવ છે આ ટેવ બોલી છે એ ટેવ ‘અગિયાર, માર’ લખવાની યાત્રિક પદ્ધતિ મતાવે છે, પણ એ સખ્યા શું છે તે નથી દર્શાવતી તેને બદલે માળકને આમ બોલીને લખતા શીખવતું જોઈએ ‘દશને એક અગિયાર દશને બે બાર દશ ને ત્રણ તેર દશ ને દશ વીસ, વીસ ને એ એમ્નીસ વીસ ને દશ ત્રીસ’ વગેરે એ આક લખવાની રીત પણ નીચે પ્રમાણે પાટિમા પર કે આમની ચોપડીમા બતાવેલી હોવી જોઈએ

$10 + 1 = 11$	$20 + 1 = 21$
$10 + 2 = 12$	$20 + 2 = 22$
$10 + 3 = 13$	$20 + 3 = 23$
$10 + 10 = 20$	$20 + 10 = 30$

આ રીતે બોલવા અને જોવાથી કાળી બાળુનો આકડો દશકનો છે એનો બાળકને ખ્યાલ વહેલો આવવા માડે છે

૧ ત્રાકારના પાઠોમાં બે જગ્યા નીચે પ્રમાણે પાઠિયા કે પાઠી
 ૫૦ લખીને પાઠ્ય બનવાની રીતે ગણનામાં આવેલા પાઠોને
 ૬૫ થી ૧૦૦ જેટલા પાઠો

૧ ૧૧૧૧૧ ૫

૨ ૧૧૧૧૧ ૧૦

૩ ૧૧૧૧૧ ૧૮

આ રીતે બેગક ગણીને પાઠો લંબાર કરી શકે, એટલે એમ
 ૧૨ ૧૨ ૨૨૫ ૫ ના ૨૨૨૫ ના ૨૨ પાઠોમાં માત્ર ૨૫ જ પાઠો હોય
 એમ ખબર પડે છે અને ગુણાકાર એટલે શું તેનો ખ્યાલ આવે છે
 ૧૦૦, એક પાઠો મોટે થવા બદલ નવો પાઠો રીપાઈ લખી આપે તે !
 બદલે રોતાની મેળે જ બનાવી શકે છે

આ વિચારો બાગોડેને શીખવવાના પ્રયત્નમાંથી જ સૂચના
 અને અનુભવેના છે એ ઉપયોગી સામગ્રી એમ અશક છે *

* મને એમ ખત્તુ લાગે છે કે એમનીસ, એમલ્લીસ વગેરે ૨૦૬
 આપણે બંધીએ તો છાત્ર એ માટે અનુક્રમે નીચેના સંખ્યા પાઠોવા બોલ્યા

ગુણકારી	હિંદી	મરાઠી
૧૬ નવાર	નૌર	નૌરા
૨૬ નવ્વીસ	નૌવીસ	નૌવીસ
૩૬ નવત્રીસ	નૌત્રીસ	નૌત્રીસ
૪૬ નવનાગીસ	નૌનાગીસ	નૌનાગીસ
૫૬ નવાવન	નૌવન	નવાવન
૬૬ નવસક	નૌસક	નૌસક
૭૬ નવનેર	નવર	નવર
૮૬ નેચાચી	નચાચી	નચાચી
૯૬ નચાલુ	નિવાલ	નચાલુ